

TÜRK HALKLARININ KÖKENİ

Kazi T. LAYPANOV
İsmail M. MİZİYEV

SELENGE

TÜRK HALKLARININ KÖKENİ

Kazi T. LAYPANOV / İsmail M. MİZİYEV

TÜRK HALKLARININ KÖKENİ

Kazi T. LAYPANOV / İsmail M. MİZİYEV

Rusçadan Çeviren
Hatice BAĞCI

Selenge Yayınları
İstanbul - 2008

Selenge Yayınları No: 46
Tarih Dizisi 36

Dizgi-Sayfa Düzeni
Selahattin Uslucan

Tashih Redaksiyon
Nergize Turaeva

Kapak
Nüans Ajans

Baskı - Cilt
Arı Matbaacılık
Davutpaşa Emintaş San.Sit.
No. 431 Topkapı - İST.
Tel: (212) 493 34 55

ISBN 978-975-8839-58-5

Selenge Yayınları
Ticarethane Sok. No: 41/24 Cağaloğlu / İSTANBUL
Tel: 0.212 514 45 73 Fax: 0.212 511 09 35
www.selenge.com.tr
e-mail:selenge@selenge.com.tr

İÇİNDEKİLER

Kenar Mahalle Çocukları 7
Önsöz 23
Türk Halkları Hakkında Kısa Bilgiler 29
Türk Halklarının Ortaya Çıkışı 32
İlk Türklerin Vatanı: İdil Ural 39
Kurgan Kültürü: Afanasyevler ve
Onların Güney Sibirya'daki Halefleri 53
Karadeniz Boyunda Kurgan Kültürü ve
Taşıyıcıları 60
İlk Kadim Türkler ve Kafkasya 65
Proto-Türklerin En Eski Kolu Sümerler 68
İskitler/Skolotlar-Türkler 71
-Tarihi bilgiler 72
-İskitlerin Hayat Tarzları ve Gelenekleri 76
-İskitlerin Mitolojisi ve Dini Tasavvurları 78
- Antropoloji Verileri 94
-İskitlerin Dili Üzerine 97
-İskit Etnonim, Toponim ve Ononimleri 101
Türk Halklarının Ataları: Sarmatlar ve Hunlar 117
Bulgarlar ve Hazarlar 124
Alanlar 130
Netice olarak 148
Kısaltmalar 154
Bibliyografya 155
Dizin 192

KENAR MAHALLE ÇOCUKLARI

Uygarlığın güya öncüsü ve kurucusu olduklarını savunan Batılı bilim adamları, dünya halklarını medeniyet skalasında tasnife tabi tutarken, özellikle Türkleri, Amerika'nın yerli halklarını ve Afrikalı milletleri görmezden gelirler ve bazen de lutfedip incelenmeye değmez "kenar mahalle" kültürleri olarak takdim ederler. Onlara göre Amerikalı yerlilerin uygarlıkları yoktur; barbar ve kültürsüzdürler. Afrikalılar zaten siyah, cahil ve geri kalmış lüzumsuz varlıklardır. Türkler ve Turani halklar, hem barbar, hem göçebe, hem yağmacı ve hem de parazit topluluklardır. Hatta Arnold Toynbee, "A Study of History" (Tarih Bilinci) adlı eserinin birinci cildinde, uygarlıkların tasnifini yaparken Türklerin adını bile ağzına almaz..

Yüzlerce, binlerce delil getirseniz, binbir ilmi kanıtlarla davanızın haklılığını ispata çalışsanız da, bu, Batılılar için bir şey ifade etmez. Çünkü onlar üstün insanlardır, seçkin zümredir. Çünkü onlar beyazdır, "Ari"dir ve "üstün efendi"dir. Biri ne demişse, diğerleri onu te'yit ve tasdik ederler; tarihçi ne demişse, arkeologu, antropologu onu doğrular; antropolog ve arkeologun söylediğini de tarihçi destekler. Böylece zahmetsiz çocuk sahibi olurlar. Bunların adı "bilim adamı"dır. Bunlar "üstad"dır. Ne söylemişlerse "doğru", neye işaret buyurmuşlarsa "nurlu"dur. Onlar bir ülkeyi istila etmişlerse, bu "haklı bir istila"dır; bir ülke halkının izni olmadan oraya girmişler-

se, oradaki barbar ve medeniyetsiz halkı "şereflendirmişler"dir. Onların ataları tarihin derinliklerinde, Milattan yüzlerce, belki binlerce yıl önce dünyanın her yerindeydiler, her yer onların, "beyazların", "Ari"lerin yurduydu. Hindistan Arilerin yurduydu, nerden çıktığı bilinmeyen Dravidler ve diğer yerliler bu Ari insanları, Batılıların atalarını tenkil ve asimile ederek haritadan sildiler; yine de İngilizler binlerce yıl sonra lutfedip dedelerinin yurduna geri döndüler ve oradaki siyahi insanları, en azından dil yönünden, o da tutmayınca hiç olmazsa sözcükler yönünden aynı kökten türeyen akrabaları kabul edip, uygarlıklarını onlara taşıdılar, hediye ettiler, şereflendirdiler. Bu arada sebep oldukları kıtlıklar yüzünden 30 milyondan fazla Hintlinin ölümünün müsebbibi olmuşlarsa,[1] böyle küçük şeyler üzerinde durulmaz, ayıp! Beyaz efendinin hatası yüzünden topu topu 30 milyon kenar mahalle çocuğu ölmüş, lafı mı olur!

Orta Asya da "Ari"lerin yurduydu. Öyle söylüyor Batılı büyük bilim adamları! Milattan binlerce yıl önce ataları oradaymış. Türk mürk yokmuş ortada! İskitler, Sarmatlar; Alanlar İrani halkmış; dilleri Farsçaymış vs.. Ama nereden çıktığı, ne idüğü bilinmeyen Türkler birden mantar gibi bitip, Batılı beyaz efendinin atalarını tenkil ve asimile etmişler. Türk dediğin kim? Kenar mahalle çocuğu! Uygarlığı var mı? Göçebe, barbar, yağmacı adamın uygarlığı mı olurmuş! Bu arada vicdan sahibi biri çıkıyor Batılı "Ari", "beyaz efendi"nin sınıfından. "*Esasen Avrupanın kendisine ait hiçbir şeyi yoktur; neyi varsa aslen Asya'dan almıştır; uyguladığı kültler ve Hristiyanlığın üstünü örttüğü şeyler de Asya kökenlidir. Ormanlarını şenlendiren hayvanlara, işgücü olarak kendisine yardımcı olan her şeye, insanı besleyen bitkilerin ana vatanlarına kadar her şeyinin kökeni Doğu ülkeleridir. Ama bir şey var ki, Avrupa bunları geliştirmesini bildi!*"[2] diyen Vivien de Saint-Martin'e koskoca bir tu-kaka!

1 Danino Michel, *L'Inde et l'Invasion de Nulle Part*, Le Dernier Repaire du Mythe Aryen, Paris, 2006, s. 38.

2 M. Vivien de Saint-Martin, *L'Asie Mineure*, cilt 1, s. 2, Paris, 1852.

Nankör, nâmert, haramzâde! Asyalılar, kenar mahalle dilberleri kim ki, biz onlardan medeniyet alacağız, nankör!

Leon Poliak'ın altı ciltlik "Antisemitizmin Kökenleri" isimli kitabını okuduğumuzda ve orada anlatılanları Martin Bernal'ın "Kara Atena"sıyla birleştirdiğimizde, Batılıların Milat öncesi, hemen sonrasında yaşayan ve kendileri gibi Batılı olan tarihçilerin Batı uygarlığının kökeninin aslında Eski Mısır ve Sami kültür ve ırkının istila ve etkileriyle oluştuğu[3] şeklindeki görüşün neden bir kenara atıldığını anlıyoruz.

XIX. Yüzyıl başlarına kadar ne "Ari" kelimesi bilinirdi, ne de "Arya" ve "Aryani". Teknolojik gelişim yarışının Batının lehine sonuçlanması ve aradaki farkın hızla açılmasının yanı sıra, Orta Doğu'da yapılan arkeolojik kazıların o güne kadar özellikle tarihçilikte birinci el kaynak olarak kullanılan Tevrat'ın "yalanlarla" dolu olduğu ortaya çıkınca[4] Eskiçağ Modeli kendiliğinden yıkıldı. Artık Helen Uygarlığı'na öncülük ettiği kabul edilen Sami medeniyetinin esasen kendisinden önce yaşamış bölge uygarlıklarının bir kopyası olduğu anlaşıldığına göre, Herodot'un Doğu uygarlığı ile ilgili olarak yazdıkları bir kenara atılmalıydı. Örneğin Armand Berard şöyle yazacaktı: "Herodot, bize her şeyin Fenike'den ve Mısır'dan geldiğini beyhude yere anlatıp duruyor. Biz, sevgili yaşlı Herodot hakkında ne düşüneceğimizi biliyoruz, ama yine onların (Yunanlıların) kurumlarının, göreneklerinin, dinlerinin, törenlerinin, fikirlerinin, edebiyatlarının ve bütün ilkel uygarlıklarının da Şarktan alınmış olduğu gibi saygısızca bir varsayım karşısında, biraz da şok olarak irkiliyoruz." Buna karşılık Eflatun'un Kritias'a söylediği şu sözler Batılı antisemitistler için çıkış noktası olacaktı: "Tanrı-kadının.. sizin doğduğunuz yeri seçmiş olması da, mevsimler pek ılık geçtiği için orasının üstün zekalı

3 Bernal Martin, *Kara Atena*, Özcan Buze çev., Kaynak Yay., 1998, s. 49-73.

4 Susa, Dr. Ahmet, Tarihte Araplar ve Yahudiler, D. Ahsen Batur çevirisi, Selenge Yay., 2005, s. 21.

adamlar yetiştireceğini önceden görmüş olmasındandı."[5] Üstün zekalı insanların yetişmesiyle iklimin ne gibi bir ilgisi olabilir? Sıcak iklimde, kara ikliminde ve soğuk ülkelerde üstün zekalı insanlar yetişmez mi? Biruni, İbni Sina, Uluğbey, İbni Rüşd, Farabi gibiler için ne buyurursunuz? Onlar istisnadır ve istisnalar kaideyi bozmaz. Kesekten bir kıvılcım çıkmış işte! Batı teknolojide doğuyu solladığına göre, bu, Eflatun'un işaret ettiği gibi, üstün zekalı adamlar yetiştiren ılık iklimli toprakların bir nimetiydi. Eflatun gibi bir üstad bu toprakların üstün zekalı insanlar yetiştirdiğini, tanrıların da bu yüzden o toprakları kendilerine üs seçtiklerini belirttiğine göre, buralarda yetişen "üstün zekalı beyaz efendi"ler dünyanın hakimi olmalıydılar. Bunun için;

a) Avrupa'da üstün zekalı beyaz efendilerin kalitesini düşürebilecek parazit tipler (başta Yahudiler ve Çingeneler) ortadan kaldırılmalı;

b) Kökü kutsal kitaplara dayandırılan bir teori ortaya atılmalı, bu yaygınlaştırılarak ve tüm dünyaya kabul ettirilerek, Batılıların Doğu ülkelerini istilasına haklı tarihi zemin bulunmalı;

c) Doğu uygarlıkları aşağılanmalı, yok sayılmalı; oralarda rastlanılan uygarlık harikaları başka halklara, özellikle de Batılılara veya tarihte onlarla uzak akrabalığı bulunan milletlere maledilmeli;

d) Batılıların atalarının tarihin derinliklerinde ve Milattan çok önceleri Doğu ülkelerinde, özellikle Orta Asya, Hindistan'da yaşadıkları, esasen buraların Batılıların uzak dedelerinin mülkü olduğu, ancak bu uzak ataların barbar halklar tarafından imha ve asimile edildikleri tezi yaygınlaştırılmalı ve girişilecek istila hareketlerinin, aslında bir istila değil, "torunların atalarının yurduna dönüşü" olduğu kabul ettirilmeliydi.

5 Eflatun, *Timaios*, MEB Yay., İst., 1997, s. 22.

Bu saydığımız dört husus, yazarla okuyucu arasına girdiğimiz bu önsözde ele alınamayacak kadar derin kökleri olan bir konudur. Birkaç yıldır üzerinde çalıştığımız bu konu, kısmet olursa tarafımızdan kaleme alınan bir kitapla okuyucuya detaylı olarak sunulacaktır. Dolayısıyla burada konunun ana başlıklarına ancak atıflarda bulunulacaktır.

Hazırlanan teori çok yönlüydü. Önce bu teorinin tohumları Avrupa'da ekilmiş, bu tohumlar akedemik kadronun yanı sıra, siyasi kadroyu ve lider takımını hazırlamış, arkasından Doğunun sömürülerek hızlı Batılılaştırılması aşamasına geçilmiştir. Bu, bir nokdada Batı-Doğu, Siyah-Beyaz savaşıydı ve tabi ki Beyaz Efendi aşağılık siyah ırktan üstün gösterilmeliydi. Daha doğrusu Beyaz Irk yani Batı, diğer tüm ırklardan üstün olmalıydı. Örneğin siyahilere karşı Batılının bakışı şu şekildeydi: "Zenci ırkı.. siyah deri rengi, kıvırcık ya da yün gibi saç, basık kafatası ve yayvan bir burun ile dikkat çeker. Yüzün alt kısımlarının dışa doğru çıkık ve dudakların kalm olması, zencileri gözle görünür bir şekilde maymun soyuna yaklaştırmaktadır: Onların meydana getirdiği sürüler daima tam bir barbarlık aşamasında olmuştur."[6] Gobineau ise siyahiler için şöyle diyordu: "Siyah tür en aşağıdadır ve merdivenin dibinde bulunur. En ilkel biçimdeki hayvanca karakteri, ana rahmine düştüğü andan itibaren onun kaderi üzerinde etkili olur..." Siyahları en aşağı basamağa yerleştiren Batılı aydınlar, Sarı Çinli'yi Beyaz ırkın bir alt basamağında, fakat siyahilerin üstünde görüyorlardı. "Çok az fiziksel güçleri vardır ve uyuşukluğa eğilimlidirler... istekleri aptalca, iradeleri güçsüz ve dikkafalıdırlar.. Her şeyde bayağılığa eğilimlidirler. Fazla yüce ve derin olmayan şeyleri kolayca anlayabilirler.." Veya bir dizede "Küçük domuz gözlerinle, büyük domuz kuyruğunla; Yediğin sıçan, köpek, böcek, salyangozunla*... İğrenç Çinli John, tıkınıyor boyuna.."[7] deniliyordu.

6 Bernal, age., s. 343.

* Batılı salyangoz ve kurbağa yiyen Çinliyi aşağılıyor, ama bugün Fransa'ya Türkiye'den ihraç edilen mallar arasında kurbağı bacağı ve salyongoz önemli kalemler teşkil etmektedir.

7 Age., s. 342.

Batıda atılan ırkçılık tohumları meyvelerini vermekte gecikmedi. En üstün efendi olmayı kim istemez ki? Napolyon'un Mısır seferi sırasında yanında götürdüğü kitaplar arasında Plutarkhos'un "Yaşamlar"ı, İlyada, Ksenofon'un Anabasis'i ve Ossian adlı şiir kitabının bulunması[8] bir tesadüf değildi. Hitler de bu teorinin yetiştirdiği siyasilerdendi. Onu belki de en çok etkileyen kişi Adem'in Ari, yılanın Sami olduğu görüşünü savunan Ernst'in görüşlerini paylaşan Paul Lagarde'ın fikirleriydi. Lagarde, Hz. İsa'nın Celileli bir "Ari Yahudi" olduğunu ve Yahudalı "Sami Yahudiler" tarafından çarmıha gerildiğini, dolayısıyla gerçek Ari dinini bu urlardan temizlemek gerektiğini savunuyordu ve defalarca Yahudiliğin yok edilmesi ve Yahudilerin Madagaskar'a sürgün edilmesi talebinde bulunmuştu. Bu talep daha sonra Hitler'in tasarılarından biri haline gelecekti.[9] Hitler'i motive eden fikirlerden biri de XIX. Yüzyılın sonlarına doğru Darwin'in teorisine uygun olarak ortaya atılan *öjeni* teorisidir. Buna göre pozitif öjeni unsurları içeren insanlar yani tercih edilen özelliklere sahip ebeveynlerin nesillerinin [Batılılar] çoğaltılması, negatif unsurlar içerenlerin [Doğulular] ortadan kaldırılması gerekiyordu.[10] Bu teori Hitler'in aşırı ırkçı düşüncelerini adamakıllı tahrik etmişti. Sonuç, eğer rakamlar doğruysa, yaklaşık altı milyon insanın (büyük çoğunluğu Yahudi olmak üzere) itlafı oldu. İtlaf kelimesi burada tesadüfen kullanılmış değildir. Bir filozofun belirttiği gibi, olayların veya bir davranışın bir görünen sebebi vardır, bir de gerçek sebebi. Burada yazdıklarımdan dolayı kimse bu satırların yazarının Yahudi sempatizanı olduğunu düşünmesin. Müslüman kimliğimle böyle bir duygu beslemem asla mümkün değildir. Yahudilerin katlinin görünürdeki sebebi, atalarının Batılının sevgili İsa peygamberinin katilleri olmasıydı. Acaba gerçekten bu yüzden mi katledilmişlerdi? Tarih kitapları çarpıtmalarla doludur. Leon Poliak'ı okurken gösterilen se-

8 Bernal, *Kara Atena*, s. 276, 302.

9 Age., s. 478, 479.

10 Genetik, Kavramlar, William S. Klug, Michael R. Cummings, Palme Yay., Ankara, 2002, s. 10.

beplerin hiç de gerçeği yansıtmadığını görüyoruz. Örneğin Steven Runciman, Haçlı Seferleri adlı eserinin birinci cildinde, birinci Haçlı ordusu henüz Fransa'dan yola çıkmadan önce burada bir Yahudi katliamı yapıldığını kaydetmektedir. "Haçlı seferi için donanımını tamamlamak bir şovalye için oldukça pahalı bir keyfiyetti. Eğer rehin verebileceği arazisi veya başkaca mülkü yoksa Yahudilerden borç para almak zorundaydı. Fakat onun Hristiyanlık uğrunda savaşabilmek için, İsa'yı haça germiş olan bir kavim mensuplarının pençesine düşmesi doğru muydu?.." diye yazan Runciman, sözlerini şöyle sürdürüyor: "Haçlı seferlerinin gezgin vaiz ve davetçileri, özellikle Kudüs'ü, İsa'nın haça geçirildiği yerleri ileri sürmekteydiler. Bu suretle dikkatin, İsa'nın ellerinde bu kadar eziyet çekmiş olduğu bir kavme çevrilmesi kaçınılmazdı. Müslümanlar şimdiki düşmanlarıydılar; İsa'nın taraftarlarını takibata uğratıyorlardı. Yahudilerse hiç şüphesiz daha kötüydüler. Onlar bizzat İsa'yı takibata uğratmışlardı... Lorraine dükü Godefroi de Bouillon haçlı seferi hazırlıklarına başladı. Onun eyaletinde ortaya çıkan bir söylentiye göre dük, hareketinden önce İsa'nın ölümünün intikamını Yahudilerin kanıyla alacaktı..."[11] Neticede çeşitli şehir ve kasabalarda küçük çaplı da olsa ardı ardına Yahudi katliamları gerçekleştirildi. Böylece özellikle Haçlı şovalyeleri, Fransız ve Alman asilzadeleri, zadegan sınıfı borçlu oldukları Yahudilerden kurtulmuşlardı. Yahudiler Avrupa'da sermaye piyasasını ele geçirmiş oldukları için katledildiler; Kudüs'te ise güya Müslümanlara yardım ettikleri için. ".. Küdüs Yahudileri topluca baş sinagoglarına kaçmışlardı. Fakat bunlar, Müslümanlara yardım etmiş olmakla suçlanmaktaydılar; bu sebeplerle onlara merhamet edilmedi. Bina ateşe verildi; bütün Yahudiler havraları içinde yanarak öldü... Kudüs'deki kurbanların sayısı hakkında kesin bir rakam verilemez; bilinen cihet bütün Müslüman ve Yahudi sekenenin öldürülmüş olduğudur."[12] Bu konuda daha pek çok tari-

11 Runciman Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Fikret Işıltan çevirisi, TTK Yay., 1998, 1/104-107.

12 Age., s. 221.

hi belge ve delil sunulabilir, ama bizim konumuz Hristiyanların Yahudilere uyguladıkları katliam değil, bir olayın zahiri ve batınî sebepleri olduğu konusunda bir örnek vermekti. Neticede bugün Hristiyanla Yahudi kolkola gezmektedir ve zaten Kur'an'a göre "küfür ehlinin hepsi tek cephedir."

İki koldan hücum

Hintililerin kutsal kitaplarının tarihleri Milat öncesinden birkaç bin yıl kadar geriye gitmektedir. Bu kitaplarda ve özellikle Veda'larda "Ari" kelimesi birkaç kez geçer, ama hiçbir zaman insanların rengi, ırkı, saç rengi, gözleri, burun yapısı, kanı vs. gibi özellikleri belirten bir kelime olarak kullanılmaz. Örneğin Caina Ansikpoledisi Ari'yi et yemeyen, canlılara zarar vermeme kuralını (ahimsâ) benimseyen ve Vardamâna'nın gerçek öğretilerine uyan kimse olarak tanımlamaktadır.[13] Bu kelime, Hintlilerin kutsal kitaplarının yazıldığı tarihten bugüne kadar, binlerce yıl boyunca, bu anlamıyla kaldı, fakat 1870'lere gelindiğinde Batılı bilim adamları bu sözcüğe ırkî bir anlam yüklediler ve "Ari" kelimesi "beyaz insan", "üstün insan", "beyaz ırk" ve hatta "beyaz efendi" anlamları kazanıverdi.[14] Bunu "Hint-Ari", "Hint-Avrupai" terimlerinin icadı takip etti. İyi ama, Hintililerle Avrupalıların ne alâkası vardı ki, böyle bir terim ortaya atıldı? Onun da kılıfı hazırlandı ve "beyaz, üstün efendi" anlamı yüklenen "Arilerin" ata yurtlarının Kafkaslar ve Orta Asya olduğu, daha sonra Hindistan'a sarktıkları, orada yerli Dravidlerle savaşarak onları güneye çekilmeye zorladıkları hikayesi uyduruldu. Olmayan tarihi belgeler, hiç yapılmamış arkeolojik kazı dokumanları uyduruldu.[15] Arka-

13 *Asya Dinleri*, heyet, Abdullah Davudoğlu çevirisi, İnkılap Yay., 2002, s. 24.

14 Danino, age., s. 90-93.

15 Ama yalancının mumu yatsıya kadar yanar sözü doğruymuş. Hindistan'a yerleşen Michel Danino, Batılıların yalanlarını bilimsel verilerle tek tek ortaya çıkararak, bir noktada Yahudilere yaptıkları-

sından akrabalık iddiası ortaya atıldı ve Batı dillerindeki bazı sözcüklerle Hintçe ve Farsçadaki kimi sözcüklerin aynı kökene sahip olmasından hareketle, Arilerin vaktiyle bu topraklarda bulundukları, bir kısmının tedrici surette Batıya muhaceret ettiği, kalanlarınsa yerliler tarafından asimile edildikleri ileri sürüldü. Daha sonraları Hindistan İngilizler, Orta Asya Ruslar tarafından işgal edilirken, bunun bir işgal olmadığı, aksine torunların atalarının yurduna geri çıkıp geldikleri, bunda da eşyanın tabiatına aykırı bir şey olmadığı belirtildi. Bu durumda vaktiyle Hz. İsa'yı çarmıha geren Yahudilerden nasıl intikam alınmışsa, Milattan binlerce yıl önce beyaz efendilerin atalarını asimile ve imha eden Asyalılardan da intikam alınmalıydı. Nitekim Markoff Vtoroy, "Kazak-Kırgızlar Çingis ve Temur'un torunlarıdır. Bunun için Amerika Kızılderililerine ne gibi muamele yapılmışsa, biz de Kazak-Kırgızlara öyle muamelede bulunmalıyız"[16] derken, Hindistan'da da E. V. Ramaswamy, "Hitler'in Yahudilere yaptıklarını biz de brahmanlara yapacağız!" diyordu.[17] Onların brahmanlara ne yaptıkları ve yapacakları bizi fazla ilgilendirmiyor, ama bu dünya etme bulma dünyası olduğuna göre, Allah'ın hikmetinden sual etmek haddimiz değildir. Çünkü o brahmanlar da Hindistan'da Sakaların soyundan gelenlerin kökünü kuruttular.

İki koldan yapılan bu beyaz saldırının bir hedefi Yahudiler, Afrikalılar, Araplar, Hintliler ve Çinlilerse, diğer hedefi Türk-

nın intikamını almaktadır. Danino'yu dinleyelim: "Veda'larda geçen ve Mahâbhârata döneminden beri kurumuş olan Sarasvati nehri, son yıllarda adamakıllı incelendi. Bu nehrin yatağının Rig-Veda'nın yerleştirdiği yerde (Yamuna ile Sutlej arasında) izleri bulundu ve nehrin Milattan önce 1900'lerde kuruduğu tespit edildi. Halbuki Rig-Veda atmışdan fazla yerde bu nehirden bahseder. Rig-Veda'nın ise Hindistan'a M. Ö. 1500'lerde gelen Aryaniler tarafından yazıldığı söylenir, ama Aryanilerin geldiği dönemde bu nehir uzun bir zamandır zaten yoktu!" Halbuki Batılı bilim adamları Aryani atalarının Sarasvati nehrini geçerek geldiklerini yazmaktaydılar.

16 Togan, A. Z. V., *Türkistan*, s. 304-305.

17 Danino, age., s. 87.

lerdi. Birinci hedefi Batılılar, ikinci hedefi Ruslar üstlendiler. Asıl maksat dünya nimetlerini beyaz efendiler arasında bölüştürmekti. Bölüştüler de. Günümüzde Irak'da olup bitenler bu bölüşme oyunun sadece bir parçasıdır. Silah üstünlüğüyle, teknolojik üstünlükle bir ülkeyi istila etmek işin fiziki tarafıdır, ama ondan çok daha önemli olan tarafı manevi istiladır ki, asıl tahripkâr ve kalıcı olan da budur. İnsanlar, uğradıkları fiziki zararların acısını, yaraları dindikten sonra unuturlar. Hafızalarda intikam hissi kalabilir; bu intikam alınabilir, unutulabilir veya küllenmeye bırakılabilir. Fakat manevi tahribat fiziki izler bırakmadığı için, insan dostunu düşmanını ayırt edemeyebilir ve çoğu kez de yanlış algılamalar veya algılatmalarla kendi kendini yer ve yok eder.

Bugünkü Avrupa medeniyetinin çökeceğini ilk haber veren kişi Oswald Spengler'di. Arnold Toynbee de aynı tehlikeyi görmüştü, ama Spengler gibi teslimiyetçi bir çizgi takip etmek yerine, kadere karşı direnmenin mümkün olabileceğini savunuyordu. "Sömürüye dayalı Avrupa uygarlığının bir tehlikeyle karşı karşı olduğu görüşünden hareketle 1905'de Londra'da düzenlenen ve 1907 sonuna kadar devam eden konferans neticesinde sunulan raporda önce şu soru sorulmuştu:

"-Batı sanayi devriminin birikimleri ve modern teknoloji bu bölgeye (Akdeniz'e sınır olan ülkeler ve Orta Asya) girerse ne olur? Eğer bu halklar bilim, eğitim ve kültüre ağırlık verirse ne olur? Eğer bu bölgede yaşayan halklar bağımsızlıklarını elde eder ve kendi tabii servetlerine sahip çıkarlarsa ne olur?"

Bu soruya şu cevaplar verilmişti:

"İşte o zaman sömürgeci imparatorluklar sonlarını getirecek bir darbe alırlar, sömürge rüyaları sona erer; imparatorluğun ana damarları kesilir ve Roma ve Bizans imparatorluklarının çöktüğü gibi çöker".[18]

18 *Es-sakâfe el-kavmiyye el-iştirakiyye*, Dımaşk, s. 73-74, Dr. Ahmet Susa'ya atfen.

Sonra da Batı emperyal hakimiyetinin hiç olmazsa bir yüz veya iki yüzyıl daha devam edebilmesi için şu teklif getirilmiştir:

a) Ortak çıkarları olan bu devletler bu bölgeyi parçalara ayırmaya... halkını bölünmüşlük, gericilik ve cehalet içinde bırakmaya devam etmelidirler;

b) Bu bölgede Asya'yı Afrika'dan ayırmalıdır. Konsey, bunun için güçlü ve yabancı, Avrupa'yı eski dünyaya, aynı zamanda her ikisini Akdeniz'e bağlayan köprüyü elinde tutan bir insan engeli konulmasını tavsiye eder.. Ta ki, bölgede emperyalizmin dostu ve bölge halkının düşmanı dost bir güç oluşsun.[19]

Raporun devamında bu hedefe ulaşılabilmesi için öncelikle Akdeniz'e kıyısı olan devletlerde yaşayan halkların dillerinin bozulması, cahil bırakılmaları ve aşiret yapılarının ön plana çıkarılması tavsiye edilmektedir.

Asya ile Akdeniz zaten Ruslar eliyle birbirinden ayrılmıştı. Asya'da Türkistan'da tek olan halk ve dil, halklara ve dillere ayrıldı. Böylece Cumhuriyetin ilanına kadar Osmanlı olan adımız birden Türk olurken, Türkistan'da yaşayan soydaşlarımızın adları Kazak, Kırgız, Türkmen, Özbek, Uygur, Azeri oluverdi. Tabi ki Azerice, Kazakça, Kırgızca, Türkmence, Özbekce vs.. dilleri ortaya çıktı. Bunlar için hep Moskova'da sözlükler hazırlandı ve basılarak söz konusu ülkelere gönderildi. Diğer küçük Türk kabilelerinin dilleri de incelenerek ayrı lehçeler haline getirildi ve birbirinden tamamen koparıldı. Akdeniz'e sınır olan ülkelerde ise ilk önce dillerine el atıldı. Suni sözcükler, uydurma kelimeler yaratılarak diller dejenere edildi. Arap ülkelerinde "Modern Arapça" adıyla başlatılan akım, Arap dilinde hiç olmayan kelimeler türetti ve sözlüklere girdirdi. Böylece "eski, klasik Arapça" ve "Modern Arapça" ortaya çıktı. Arap alfabesinin yerine Latin alfabesinin konulmasını teklif eden Araplar bile türedi. Türkiye'de ise İslamiyetle olan bağları zayıflatmak için bir yandan Arapça, Farsça kökenli kelimeler atılıp, yerine hangi kurala dayınalarak uydurulduğu

19 Susa, *Tarihte Araplar ve Yahudiler*, s. 460-461.

bilinmeyen sözcükler konuldu. Diğer yandan harflerde değişiklik yapıldı. Muhammed Muhammet, Seyfeddin (Dinin kılıcı) Seyfettin (incirin kılıcı), kitab kitap oldu. Sonuçta Ömer Seyfeddin gibi son derece arı Türkçeyle yazan bir yazarımızın hikayeleri dahi son otuz yılda üç defa sadeleştirildi ve orijinalinden eser kalmadı. Yani Türk gençliği her on yılda bir dil değiştirdi. Akabinde akademik kitapların dilini hemen hemen hiç anlamayan, üç yüz kelimeyle zar-zor konuşan bir nesil yetişti.* Televizyonlarda sunulan bilgi yarışmalarına katılanların en basit sorular karşısında dahi nasıl bocalayıp kızardıklarını ibretle seyrediyoruz. Kendi ülkesini, coğrafyasını, tarihini bilmeyen, kısacası atlanınca atasını tanımayan bir tele-vole, paparazzi nesille başbaşa kaldık. Diğer bir deyişle mankurtlaştık!

Aynı süreç Orta Asya Türk cumhuriyetlerinde işledi. Orada da mankurtlaşmış nesiller yetişti. Tarih diye yalnızca Rus tarihi okutulan, Türk tarihiyle ilgili hiçbir şey okutulmayan ve Türklükleri unutturulan nesiller..

Osmanlıların, Avrupa'nın parçala-yut politikası uygulayıp, Ari tezleri, Aryani teorileri ve emperyal planlar geliştirdikleri günlerde, başlarına örülen çoraplarla uğraştıkları uzun dönemde kabuğunu yarıp çıkamayan din adamları, önünü göremeyen tarihçiler yetiştirmesi kaçınılmazdı. 120 yıllık Sovyet istilası döneminde Orta Asya'da ve İdil-Ural çevresinde Türk tarihçisinin çıkması zaten beklenilemezdi.

Batı tarihi yazılırken Türkleri ve tabi ki Osmanlı'yı yok saymak mümkün değildi; ama Orta Asya tarihini yazanlar, özellikle Ruslar Türkleri yok saymayı, görmezden gelmeyi tercih ettiler. Bunu bazen aradaki düşmanlıktan, bazen baskıcı rejimin ve

* Tarafımdan Rusçadan tercüme edilen M. İ. Artamonov'un "Hazar Tarihi" adlı muhteşem eseriyle ilgili olarak bir defasında sitemize bir elektronik posta gelmişti. Aynen şöyle deniliyordu: ".... ın çevirdiği 'Hazar Tarihi' adlı kitabı aldım, okudum. Çok güzel bir kitap. Ama pek çok kelimeyi anlayamadım. Yanı başımızda bir de sözlük mü bulunduracağız? Kısacası bu kitabın Türkçesinin de tekrar Türkçeye çevrilmesi gerekir.."

hükumetlerin korkusuyla yaptılar. Tarihte bu bölgede yaşayan tarih öncesi halkları Türkten başka her hangi bir halka, özellikle de İranilere yamamaya çalıştılar. Tarih öncesi uygarlıkların ve halkların, dillerinin, kültürlerinin İranîlere yamanma gayretleri, muhtemelen, İranîlerin de Ruslar gibi Ari ırktan (!) geliyor olmasıdır. Bunun da iki amacı olabilir: Rusların Orta Asya işgalini haklı ve tabii göstermek ve Türkleri Ural-Altay eteklerinin dışında kalan her yerde istilacı olarak görmek.

Michel Danino, "L'Inde et l'Invasion de nulle part" (Hindistan ve Hayali İstila) adlı eserinde şöyle der: "En az iki bin yıldır halklar ve uygarlıklar inkâr derecesinde peşin hükümlerin konusu olmuşlar; bunlar, kendilerine savunma imkanı verilmeksizin, ırkî ve kültürel yönden aşağı olmakla suçlanmışlardır."[20] Birkaç örnek verelim: Kuzey Amerika'da, iki yüzyıl önce Midwest vadisinde binlerce yıllık eski suni tepeler bulundu. 390 metre uzunluğunda ve uzaydan görülebilen tek cisim olan Ohio Büyük Yılan'ı da bunlardandır. Bilim adamları, tüm politikacılar ve sayısız uzman, bu devâsâ tepelerin vahşi Kızılderililerin eseri olmasının imkansızlığını belirttiler ve aksine bunların Vikinglere veya Atlantid artığı Hindous işgalcilere ait olmasını münasip gördüler. Çünkü "Amerika Kızılderilileri vahşi olduğuna göre, onların ataları bu binaları yapabilecek teknik kapasiteye sahip olamazlardı." Sonuçta bunların yerli halk tarafından yapıldığının itiraf edilmesi için tam yetmiş yıl geçmesi gerekti. Afrika'da Büyük Zimbabve harabeleri ortaya çıkarıldı ve bunların ileri bir uygarlığın eseri olduğu ileri sürüldü. İngiliz işgalciler uzun yıllar boyunca bu harabelerin Süleyman peygamberin, Saba melikesinin veya Fenikelilerin eseri olduğunu iddia ettiler. Çünkü böyle bir şey "siyahların uygarlığı"yla mütenasip olamazdı. Keza Brandberg (şimki Namibya) kaya resimleri Mısırlılara veya Gritlilere atfedildi. Bu durum 1960'a kadar böyle devam etti ve ırkçı yönetim bunun yerlilere ait olabileceği görüşünü şiddetle reddetti. Zamanın en iyi

20 Danino, age., s. 19.

kaya resim uzmanı rahip Henri Breuil, ısrar ve inatla, peşin hükümlerle, sonuna kadar bunların Gritlilere veya Yunanlılara ait olduğunu iddia etti. Ama sonunda bunların Buşmanların atalarına ait olduğu ortaya çıktı.[21]

Genelde mağlup bir halkın tarihini fatih milletin yazdığı söylenir, ama artık onların yerini tarihçi, arkeolog ve etnologlar almıştır. Bu sınıf siyasi baskı altına alınmıştır. Şayet onlardan biri söz konusu kültürün yerli halkın eseri olduğunu belirterek resmi tarih ideolojisine aykırı bir görüş belirtir ve çok başarılı deliller ileri sürerse, hemen baskı altına alınır, ağır ithamlara, bazen de yıldırma hareketlerine maruz kalırlar.[22] Rusya'da böyle olmuştur. Bu kıtanın tarihinde Türkler vardır diyenler baskıya maruz kalmış, kimisi bir bahaneyle hapsedilmiş, kimisi ülkesini terkedip kaçmaya mecbur olmuştur. Birincisine L. N Gumilev'i, ikincisine G. Vernadsky'i örnek gösterebiliriz.

Türklere uygarlık tarihinde bir yer verilmek istenmedi. Beyaz efendilere göre Türkler, vahşi, barbar, göçebe, kana susamış, yağmacı ve tahripkâr bir halktır. Parazittir; insanlığa hiçbir katkısı olmamıştır. Mesela H. Howorth Moğollar için "yıkım mühendisleri" deyimini kullanır.[23] Halbuki Moğolların Rusya'da tamamıyla yakıp yıktıkları şehir sadece bir tanedir ve onun da sebebi şehir halkının Moğol elçisini öldürmesidir. Keza Çinliler uygar, kültürlü ve medeni bir halk, Türklerse barbar ve yağmacı olarak takdim edilmiştir. Ama Amerikalı Sinolog E. H. Schafer, *Semerkand'ın Altın Şeftalileri* adlı eserinde uygarlık tarihinde en muhteşem dönemini T'ang hanedanı zamanında yaşayan Çin'in ithal ettiği malların çok büyük bir kısmının Türkistan'dan geldiğini; sanatçıların, ipek ustalarının, dokumacıların Semerkant ve Taşkent'den gittiğini belgeleriyle ortaya koymakta, hatta daha Çinliler tiyatronun ne olduğunu bilmedikleri günlerde Semerkand'dan bir Türk tiyatro ekibi-

21 Age., s. 20.

22 Age., s. 21.

23 Vernadsky G., *The Mongols and Russia*, London, 1959, s. 3.

nin Çinde oyunlar sahnelediğini, Türk musiki grubunun T'ang sarayında konser verdiğini göstermektedir.[24]

Sözü daha fazla uzatmak istemiyoruz. Daha önce çevirisini yaparak yayınladığımız Nurihan Fettah'ın Tanrıların ve Firavunların Dili, Zekiyev'in Türklerin ve Tatarların Kökeni ve şimdi elinizde bulunan bu eser, elbetteki bu yok sayılmaya isyanın bir tür dışa vurumudur, ama kelime tahlillerinden yola çıkarak her zaman umulan sonucun alınabileceğine de inanmıyoruz. Çünkü tüm dillerde kelimeler hecelerden oluştuğuna ve hemen hemen her hece şu veya bu dilde bir anlam ifade ettiğine göre, bizim kendi dilimize göre tahlil ettiğimiz bir kelimeyi, aynı şekilde Fransızın Fransızcaya, İngilizin İngilizceye, Yunanın Yunancaya vs.. göre tahlil edip kendine göre değişik anlamlar çıkarabileceğini de göz önünde bulundurmak gerekir.

Bir milletin, tarihteki gurur verici haklı yerine alması için bünyesinden çok iyi tarihçiler çıkarması, Türkün Türke propagandası kadar Türkün dünyaya propagandasını yapabilecek ilim adamları yetiştirmesi gerekir; ama dağı taşı Türk görme hastalığından da artık kurtulmalıdır.

D. Ahsen Batur

24 Schafer E. H., *Zolotıya persiki samarkanda*, Moskva, 198,1 s. 80-85.

ÖNSÖZ

Türk halklarının ortaya çıkışları ve etno-kültürel gelenekleri, bilimin en az bilinen konularından biridir. Bu konunun yeterince incelenmemiş olmasının sebebi, ilmi temellerin zayıflığı kadar, birçok bilim adamının, özellikle de Persologların peşin hükümlü yaklaşımlarıdır. Hint-Avrupaistler Türkologlara Türk halklarının etnogenezini, diğer tarihi ve dilbilimsel meselelerini araştırma metod ve yollarını dikte ettiler ve hâlâ da bu tutumlarını sürdürmektedirler. Bu durumda, onların bir kısmı bilimsel gerçekleri bilinçli olarak tahrif etmişler; zaman zaman da, Türklerin tarihi-kültürel zenginliğini kasıtlı olarak görmezden gelmişlerdir. B.N. Grakov, M.İ. Artamonov, A.P. Smirnov, İ.G. Aliyev, V.U. Mürzin gibi İskit uzmanı birçok bilim adamı Persologların etkisi altında kalmışlar; arkeolojik, etnografik ve diğer bilimsel verilere istinaden Andronovların, İskitlerin, Sakaların, Massagetlerin, Sarmat ve Alanların İranlı olmadıklarını bilen diğer vicdan sahibi birçok arkeolog ise, bir defa dilbilimciler onların Pers dilli olduklarını "kanıtladıkları" için bu kabilelerin Pers dilli olduğunu kabullenmek zorunda kalmışlardır. Böylece kendine özgü ve kapalı bir bilimsel çevre oluştu. Bazı arkeologlar, İranist dilbilimcilerin adları sayılan bu kabileleri Pers dilli oldukları konusundaki versiyonunu kabul edilmiş bilimsel bir gerçek olarak görürken, dilbilimciler de arkeologların kazılar sırasında ulaştıkları sonuçları esas alı-

yorlar; böylece ele geçirilen "İskit tipi" eşyaları Pers dilli kabilelere ait kabul ediyorlardı *(Geybullayev, 1991, s. 288)*.

Bilindiği gibi, doğrudan hiçbir linguistik delil ortaya koyamayacağımız, günümüzden çok uzak tarih öncesi çağlarda, paleantropolojik ve arkeolojik bilgiler, eski çağlarda teşekkül etmiş olan bölge halkının araştırılması konusunda yegâne kaynak oluşturmaktadır. Ama, arkeolojik kaynakların doğrudan etnik yorumu şudur: "Aşılması güç engellerle karşılaşılması kaçınılmazdır; şu halde, onların etnolojik olarak tatbiki mümkün görünmemektedir" *(Arutunov, 1889, s. 11)*. Yazılı eserler, yazılı kaynakların ortaya çıkmasından beri, bahse konu dillerin hangi kabileye ait olduğunun belirlenmesi için büyük öneme sahip olmuştur. Ama, onlar da yeteri derecede incelenmemiş, çoğu kez de bilim çevrelerine taraflı olarak lanse edilmiştir. Eski yazılı kaynakların yazarının durumunu yansıttığı için kendi doğaları gereği tamamen objektif olamayacağını göz önünde bulundurmak gerekir. *(Aynı eser, s. 10)*.

Taşkent'de, 10-12 Ekim 1980 tarihinde yapılan III. Sovyetler Türkoloji Kongresi'ne katılan mümtaz Tatar Türkoloğu Prof. M. Z. Zekiyev, Hun dönemine kadar olan Türklerin – İskitler, Sakalar, Sarmatlar, Kuşanlar ve diğerleri, - dil malzemelerinin genelde Persologlar tarafından incelendiğini ve "onların yoğun dilbilimsel araştırmaları sonucunda İskitlerin, Sakaların, Sarmatların, Toharların ve diğer bazı kabile gruplarının aslen Pers dilli olduklarının peşinen kabul edildiğini" belirterek, şöyle devam etmiştir: "Bugüne kadar İskitlerin ve komşularının Pers dilli olarak kabul edilmesi bazı etnogenetik teorilerin temelini oluşturmuş; böylece Kuzey Kafkasya, İdil civarı, Ural çevresi, Batı Sibirya, Orta ve Merkezi Asya, Kazakistan ve Altayların arkeolojik kültürü İran etnosuna maledilmiştir." *(Zekiyev, 1986, s. 23)*.*

* M. Z. Zekiyev'in bu eseri, Türklerin ve Tatarların Kökeni adıyla D. Ahsen Batur tarafından çevrilerek Selenge Yayınları arasında neşredilmiştir. (ed.)

Persologların bakış açılarına göre, söz konusu bölgelerde, Türk halkları buraların yerlisi olmayıp, buralara başka yerlerden göç etmek suretiyle gelmişlerdir. Fevkalade haklı ve yerinde bir soru: "Peki neden bu topraklar? Nereden ve ne amaçla çok sayıda Türk kabilesi buralara göç etmiştir? Onlar, M.Ö. I. Binyılın başına kadar Ohotsk Denizi'nden Orta Avrupa'ya kadar uzanan muazzam bir coğrafyayı nasıl doldurmuşlardır?"

Bilim adamlarının da kabul ettikleri gibi, Türk dilli İskitler, Sakalar, Sarmatlar, Massagetler, Alanlar, Kuşanlar, Toharlar ve diğer Türk kabilelerinin dillerinde muhafaza edilen dil unsurları incelenip, eski ve modern, Türk dilli halkların ve dillerinin, paleantropoloji, arkeoloji, tarih, etnografya ve mitolojik bilimler sisteminde etnik verilerinin mukayeseli incelemesi yapılmadan, bu sorulara cevap vermek oldukça zordur. Bilim adamlarının çalışmalarının bir karma analizi yapıldıktan sonra etnik teorileri formüle etmek gerekir *(Aynı eser, s. 23-24)*.

Türk halklarının tarihi konusundaki tarafgir tavır, resmi bilimde çok derin köklere sahiptir. İmparatorluk Bilimler Akademisi İlmi Tezkereleri'nde "Türk halkları hiçbir zaman dünya tarihinde yüksek bir yer alamayacaktır" denilmektedir *(İlmi tezkereler, 1855, s. 714)*.

Bazı bilim adamları Sovyet döneminde, Türk halklarının geçmişine ait verileri tahrif etmekte ısrarlı davranmışlardır. Örneğin, Lenin Ödülü ile şereflendirilen "İndoyevropeyskiy Yazık i İndoyevropeytsı" (Hint-Avrupa Dili ve Hint-Avrupalılar, Tiflis, 1984) adlı muhteşem eserin yazarları T.V. Gamkrelidze ve Vyaçeslav Vasilyeviç İvanov, eski Hint-Avrupalıların ve kadim Türklerin, M.Ö. IV-III. Binyıllarda neolitik dönemdeki bağlantılarına ve birbirleriyle olan etkileşimlerine satır aralarında dahi değinmemektedirler.

Türk haklarının etnogenezi ve eski tarihleri ile ilgili bilgileri değiştirme alışkanlığının hâlâ devam etmekte olduğunu, akademisyen B. A. Rıbakov'un redaktörlüğünde "Epoha Bronzı Lesnoy Polosı SSSR" (SSCB Orman Şeridinin Bronz Çağı) adı

altında 1987 yılında SSCB Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü tarafından yayınlanmış kitap teyit etmektedir. Söz konusu eserde, çok sayıda kabile adları zikredilmiş olmasına karşın, hiçbir Türk dilli kabilenin adı geçmemektedir. Bu halklarla ilgili olarak, adı geçen eserin yazarları aşağıdaki hükmü çıkarmaktadırlar: "Görünüşe göre bronz çağında, Doğu Sibirya'nın güneyinde, Baykal'dan güneye kadar olan bölgelerde şimdiki Türk ve Moğol dilli halkların ataları yaşamakta idiler; ancak, onların Sibirya'nın ve Doğu Avrupa'nın etnik tarihine faal olarak iştirakleri, bronz çağında ve daha geç bir dönemde olmuştur." Bu durumda sayısal bakımdan eski SSCB döneminde ikinci sırayı işgal eden Türk halklarının bronz çağında kendi tarihleri olmadığı sonucunu çıkarıyorlar. SSCB Bilimler Akademisi (şimdi RF Bilimler Akademisi) Arkeoloji Enstitüsü'nün bilim adamlarının bu duruşları şaşkınlık uyandırmamalıdır.

Öyle görünüyor ki, bu bilim karşıtı duruşun temelinde, ilmi faktörleri tarafsız olarak incelemekten ziyade, siyasi bir gâye yatmaktadır. Hiç şüphe yok ki, bir takım siyasi hesaplar bilim adamlarına üst seviyede bir parti ideolojisi vermiştir. Buna iki tane örnek sunalım: 1960 yılında arkeolog S. S. Çernikov, Moskova'da "Vostoçnıy Kazahistan Vı Epohu Bronzı" (Bronz Çağında Doğu Kazakistan) adında ilginç bir kitap yayınladı. Bu kitap, yazar tarafından elde edilen arkeolojik kazı verilerine dayanmakta ve "isyancı" görüşler içermektedir. Pers dilli olarak görülen Andronovo kültürü taşıyıcılarını, objektif bir değerlendirmeyle, Türk halklarının ataları olarak kabul etmektedir. S. S. Çernikov, Andronovların Pers dilli oldukları hakkındaki ideolojinin esiri olan bazı arkeologların sert eleştirilerine maruz kalmıştır. Ayrıca Kazak yazar ve bilim adamı Olcas Süleymanov'un Türk halklarının, bütün dünya kültürünün gelişim sürecindeki progresiv rolünü tarafsız olarak ortaya koyan "Az i Ya" adlı eseri, bu konuda oldukça dikkat çekicidir. SSCB Bilimler Akademisi yönetimi bu eseri objektif olmamakla, hatta zararlı bir kitap olmakla suçlayarak bir kenara attı. Bu tür kültür engellemeleri-

nin devletin emriyle yapıldığı hiç kimse için muamma değildi.

Emir-komuta idare sistemi, bilimi ve kadim tarihi bile, kendi isteği doğrultusunda, çıkarlarına uygun bir şekilde gerekli nehir yatağına yönlendirmiştir. Kökleşmiş ilmi klişelerden uzaklaşan ve kendine has hükümleri ortaya koyan bazı bilim adamları, çeşitli baskılara uğramışlar ve sadece bilimsel görüşlerinden dolayı kovuşturmaya maruz kalmışlardır. Parti sansürünün istibdadına, açıkça karşı çıkmaya cesaret etmiş bazı bilim adamları mevcuttur: S. Y. Malov, A.N. Kononov, N.A. Baskakov, A. N. Bernştam, L.N. Gumilëv, A.S. Amanjolov, M.Ş. Şiraliyev, A.A. İessen, M.Z. Yampolsky, M.Z. Zekiyev, L.R. Kızlasov, M.A. Habiçyev, S. S. Aliyarov, A.M. Şçerbakov vs. Akademisyen M.Ş. Şiraliyev ve Prof. S. G. Asadullayev, henüz 1970 yılında şunları yazmışlardır: "Bilindiği gibi Türk halkları en eski devirlerden itibaren, Hint-Avrupalılar, Fin-Ugorlar, Samiler ve Çin halklarına komşu olarak yaşamışlardır. Dolayısıyla onların dilleri arasında bir etkileşim olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin "kültür diline" ilişkin bütün olaylarda, Türk halkları, onu kendilerine taşıyan Hint-Avrupalılardan etkilenmiş olabilir. Tersine bir gelişme de, yâni Türk dillerinin bu diller üzerinde bıraktıkları etkiler de olabilir ve bu konu henüz incelenmemiştir. Eğer, Rus ihtilaline kadar olan dönemde yapılan bir çalışmayı ve Macar Türkologları ile Sovyet döneminde ise N.K. Dmitriyev'in çalışmalarını saymaz isek, (Şiraliyev ve Asadulayev, 1970, s. 9) Türk Halklarının tarihlerinin tahrifine daha çok sayıda örnek vermek mümkündür. Ama buna lüzum olduğunu sanmıyoruz; çünkü, eski SSCB halklarının tarihine ilgi duyan okuyucu, konu Türk dilli halklar olunca bu tahriflerle karşılaşmaktadır. Oluşan bu durumun farkına varan söz konusu eserin yazarları, uzun yıllar Türk halklarının kadim tarihini ve kültürünü açıklamaya çalıştılar; hiçbir şeyi hasıraltı etmemeye ve hatta onların etnogenezleri hakkında kendi idrak ettiklerini de yayınlamaya karar verdiler. Biz, burada, objektif fikirli bilim adamlarının dikkatini, tarafımızdan ortaya konan bu konu üzerine çekmek istiyoruz. Onlar da ilmi araştırmalarıyla bu bi-

limsel sırrın tespit ve tesis edilmesine yardımcı olsunlar. Bizim bu çalışmamızın mevcut ana tezleri tamamen çürütmesi çok zor; ama, belki onlardan bir kısmına karşı ciddi itirazlar uyandırabilir. Biz, bilinçli olarak bu fikri veriyoruz; zirâ, tartışmalar her zaman bilimin itici gücü olmuştur. Muhataplarımızı heyecan verici bu konu hakkında verimli ilmi tartışmalar yapmaya davet ediyoruz. Kitabımızın eleştirmenlerine, diğer meslektaşlara ve bize dostâne bir şekilde tavsiye ve önerilerini sunanlara teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Kazi LAYPANOV-İsmail MİZİYEV

TÜRK HALKLARI HAKKINDA KISA BİLGİLER

Türk dilli halklar, yerkürenin en kalabalık halklarından biridir. Onların büyük bölümü Avrupa ve Asya'da olmak üzere Amerika ve Avustralya'da yaşamaktadır. Türkiye nüfusunun % 90'nını, eski SSCB nüfusunun 50 milyonunu - yani Slavlardan sonra ikinci büyük grubu- Türkler oluşturmaktadır (*BSE* yıllığı, s. 10).

Eski devirlerde ve orta çağda çok sayıda Türk devleti kurulmuştur: İskit, Sarmat, Hun, Bulgar, Alan, Hazar, Batı ve Doğu Türk Devletleri, Avar ve Uygur Kağanlığı gibi. Bu devletlerden varlığını günümüze dek muhafaza eden sadece Türkiye Cumhuriyeti'dir. 1991–1992 yıllarında eski SSCB sınırları içinde bulunan Türk Cumhuriyetleri hürriyetlerine kavuştular ve BM üyesi oldular. Bunlar Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'dır. Rusya Federasyonu bünyesinde Başkurtistan, Tataristan ve Saha (Yakutistan) devlet statüsü kazanmıştır. Yine, RF bünyesinde, Tuvalar, Hakaslar, Altaylar ve Çuvaşlar kendi muhtar devletlerine sahipler.

Hükumran cumhuriyetler bünyesine Karaçaylar, (Karaçay-Çerkes), Balkarlar (Kabardin-Balkar), Kumıklar (Dağıstan) girmektedir. Özbekistan'ın bünyesinde Karakalpaklar, Azerbaycan'da Nahcivan Azerbaycanlıları kendi cumhuriyetlerine sahiptirler. Moldova bünyesinde Gagauzlar (Gökoğuzlar) kendi hükümran devletlerini ilan etmişlerdir. Ancak günümüze değin, Kırım Tatar Devleti hâlâ kurulamamıştır. Nogaylar,

Meshet Türkleri, Şorlar, Çulımlar, Sibirya Tatarları, Karaimler ve diğer bazı Türk halkları kendi müstakil devletlerine henüz sahip değiller.

Türkiye ve Kıbrıs Türkleri hariç eski SSCB sınırları dışında yaşayan Türkler de kendi müstakil devletlerine sahip değillerdir. Çin'de 8 milyondan fazla Uygur, 1 milyondan fazla Kazak, 80 bin Kırgız, 15 bin Özbek yaşamaktadır *(Moskalev, 1992, s. 162)*. Moğolistan'da, ise 18 bin kadar Tuvin yaşamaktadır. Ayrıca, İran ve Afganistan'da yaşayan Türklerin sayısı da oldukça fazladır; oralarda yaklaşık, 10 milyon Azerbaycan Türkü yaşamaktadır.* Afganistan'da 1,2 milyon Özbek, 380 bin Türkmen, 25 bin kadar Kırgız yaşamaktadır.

Bulgaristan ve Romanya'da yüz binlerce Gagauz, Yugoslavya, Litvanya ve Polonya'da Karaimler yaşamaktadır. Türk halklarının öncülerinden Irak'ta 100 bin,* Suriye'de 30 bin Türkmen ve Karaçay-Balkar yaşamaktadır. Bununla beraber ABD, Macaristan, Almanya, Fransa, Büyük Britanya, İtalya, Avustralya ve diğer birçok ülkede Türk dilli halklar mevcuttur *(Yazıki Narodov SSSR / SSCB Halklarının dilleri, 1966, s. 8-12)*.

Kadim geçmişi ile Türk dilli halklar dünya tarihinde önemli etkiler ve izler bırakmışlar; dünya medeniyetinin gelişimine çok büyük katkıda bulunmuşlardır. Ancak, Türk halklarının gerçeğe uygun olan doğru tarihi henüz yazılmamıştır. Onların etnogenezleri hakkında bilinmeyen bir çok nokta, henüz ortada durmakta ve çok sayıdaki Türk halkı kendi aslının hangi zaman ve etnisiteye ait olduğunu günümüzde dahi bilememektedir.

---

* Yazarlar, İran'daki Azerbaycan Türklerinin nüfusu hakkında yanlış bilgi vermektedirler. Muhtemelen bunun sebebi kullandıkları kaynağın 1966 tarihli olmasıdır. Her ne kadar net bir tespit yoksa da, bu rakam 25 milyonun üzerindedir (ed.)

* Bu rakam da yanlıştır. Irak'da en az 2,5 milyon Türk yaşamaktadır (çev.)

Bahse konu eserde yazarlar, Türk halklarının etnogenezleri hakkındaki fikirlerini ve tezlerini ortaya koyarak, tarihi, arkeolojik, dilbilimsel, etnografik ve antropolojik verilere dayanmak suretiyle bazı sonuçlar elde etmektedirler.

İncelenen herhangi bir konunun aydınlatılması hususunda yazarlar, tarih ve tarihsel vakalarla ilişkili bulunan ve bahse konu halkların etnogenez meselelerinin tetkikinde bir derece de olsa öneme sahip olan - tarihi, dilbilimsel, arkeolojik, etnografik veya antropolojik- kaynaklardan hareket etmişlerdir. Ama esas itibariyle bu bilim dallarından hiç birisi tek başına belirleyici olamaz. Bu bilim dallarından her birinin verileri, diğer bilim dallarının verileriyle denetlenmek ve desteklenmek zorundadır. Onlardan her biri etnografik meselelerin çözümünde gereklilik arz eder. S. A. Arutunov, şu noktanın altını çizmektedir: "Bir kaynak tek başına çözümleyici olamaz ve diğer kaynaklarla kıyaslandığı vakit üstünlük arz etmez. Farklı olaylarda değişik kaynaklar daha büyük bir önemi haiz olabilirler; ancak herhangi bir durumda sonuçların doğruluğu onların her şeyden önce mütekabil olarak diğer kaynaklarla denetlenme imkânına bağlıdır." *(Arutunov, 1989, s. 13-14).*

Türk halklarının yeryüzünde zuhuru meselesini incelerken bütün ilmi verileri karşılaştırmaya çaba gösterdik; gayemiz, meseleye farklı açılardan yaklaşan bilimlerin doğru bilgilerinin yetersizliği nedeniyle teferruatlı bir mukayese yapma imkânı olmasa da, temelde tarafsız ilmi neticelere ulaşmaktır.

TÜRK HALKLARININ ORTAYA ÇIKIŞLARI

Bir halkın tarihini ve etnogenezindeki hususiyetleri bilmeden, onların şu anki tarihini ve varlıklarını kavrayabilmek mümkün değildir. Yukarıda dikkat çekildiği gibi, Türk halklarının ortaya çıkışlarına ait tartışmalar günümüze kadar taşınmaktadır.

Türk kabile ve halkları hakkında eski ve ortaçağ yazarları: Hekataios, Hesiodos, Herodot, Strabon, Pliny, Pomponius Mela, Ptolemaeus, Horeneli Moses, XII. Yüzyıl "Ermeni Coğrafyası" adlı eserin yazarı Ananius Shirakatsius, İbn'ül Esir, Reşiddüddin, İbni Hurdadbeh, Ebu'l Fida, İbni Havkal ve benzerleri çok şeyler yazmışlardır. Fakat Türk halklarının tarihinin ilmi açıdan incelenmesi, ilk defa 1713-1722 yıllarında Sibirya'da görev yapmış olan İsveçli Subay F.İ. Tabbert-Stralenberg tarafından yapılmıştır. Kendisi Türk halklarının ortaya çıkışları hakkındaki Altay teorisinin kurucularından birisidir *(Klyashtorny, 1964, s. 5)*. Herodot'un IV. "Tarih" kitabında tasvir edilen, Türk-Arınların (Hakas Kabilesi) insan başlı yılanlarla savaşı hakkındaki efsaneleri derleyip onları İskit kabilesi Neürilerin yılanlarla yaptıkları savaşlarla ilgili efsanelerle karşılaştıran Stralenberg, şöyle der: "Biz, bu halkların Asya'dan Avrupa'ya göç etmiş ve Herodot'un devrine kadar orada yaşamış olan İskitlerin çocukları olduklarını düşünebiliriz." *(Stralenberg, 1888, s. 3-4)*.

Türk halklarının tarih ve etnografik oluşumlarının tetkikinde oryantalistler ve XVII. Yüzyıl seyyahları İ.A. Guldenştedt, P.S. Pallas, Klaproth emeklerini ortaya koymuşlar, bir çok halkların, özellikle de Karaçay-Balkarların yaşam tarzları, dilleri, dinleri ve ahlaki değerleri hakkında değerli bilgiler bırakmışlardır (*Adıgey, Balkar, Karaçay, 1974*).

1829-1830 tarihlerinde Macarların eski tarihleri ve etnogenezlerini araştıran Macar bilim adamı Jean-Charles de Bess (Beş) Kırım, Karaçay ve Balkarya'ya seyahat etmiştir. Bess, Karaçay-Balkarların Macarlarla aynı kökenden geldiklerinin kabul etmektedir. Bess, Paris'de Fransızca olarak yayınlanan (farklı bölümlerin tercümeleri için V.K. Gardanov'a teşekkür ediyoruz) "Puteşestviye vı Krım, na Kafkas, vı Gruziyu, Armeniyu, Maluyu Aziyu i vı Konstantinapol vı 1829–1830" (1829–1830 yıllarında Kırım, Kafkasya, Gürcistan, Ermenistan, Küçük Asya ve Konstantinopolis'e seyahat) adlı kitabında "Karaçayların ve Digorların benzeştiği kadar başka hiçbir milletin Macarlara benzemesi mümkün değildir" diye yazmaktadır (*Adıgeyler, Balkarlar ve Karaçaylar, s. 333*).

Akademisyen E.İ. Eyhvald, Türk kabilelerinin Avrupa'da Milattan önce çok uzun zamandan beri yaşadıklarını bilimsel olarak ortaya koymuştur. O, "İskitler, Türk kuşağının normal ve farklı bir koludur... İskitler adı altında Türk kabilelerinin kastedildiğine sayısız deliller mevcuttur... Herodot, Türrageter ve Türklerden söz etmektedir (kitap IV, 21)... Herodot Dnestr [Dinyester]in üst kısmına Türkleri yerleştirmektedir... Tiras ve Türas (Dnestr) günümüze kadar Türklerde "Tur" diye bilinmektedir. Bütün yayınlarda onların isimleri Türk yerine "İurki-Ürki" diye yazılmaktadır..., Pliny ve Pomponius Mela tarafından bahsedilen Türk kabileleri Strabon'da – Türrageter [Tyrrhen] olarak geçmekte, ayrıca Strabon'un yazılarında Uygur Türklerine de rastlanmaktadır. Buna eski yazarların hiç birinde rastlanılmamaktadır, demek ki, daktilograflar bunu yanlış kaydetmişler. Türkler ve İürki kelimelerinin yazılması

muhtemelen kalem sürçmesidir *(Bibliyoteka dlya çteniya, s. 56-60, 63, 75-78).*

Diğer bir Rus bilim adamı Akademisyen A.N.Aristov da bu görüşü paylaşmaktadır. Kendisi konuya ilişkin olarak "Çok muhtemeldir ki, yeni araştırmacıların çoğunun düşündüğü gibi, Herodot ve diğer eski yazarların bahsettikleri İskitlerin bir kısmını Türk kabileleri oluşturuyordu" demiştir. *(Aristov, 1896, s. 400).*

Eyhvald, Aristov ve XIX. Yüzyılın diğer pek çok yazarının düşüncesine uygun olarak İskit kültür ve dilinin Türk karakteristiği taşıdığı, aşağıda ortaya konacak olan birçok araştırmanın yeni verileriyle desteklenmektedir. *(Lappo-Danilevskiy, 1887, sayı 361; Mişenko, 1884, s. 10,13; 1971, s. 35-36; Miziyev, 1990, s. 55; 1991, s. 41-49)* Herodot'un XVII. Yüzyılın ikinci yarısında çevirisini yapan ilk Rus çevirmen A. Lızlov "İskitlerin arasında Türk dilli kabileler vardı" diye yazmıştır *(Bkz. Çistyakov, 1961, s. 117 ve devamı).*

Bu bakış açısıyla hemen hemen bütün eski Yunan ve Romalı yazarlar – aralarında Homer, Hekataios, Eschyle, Pindar, Ptolemaeus da bulunmaktadır– müttefiken İskit ve Sarmatları "at binicileri", "kısrak sağıp, kımız içen", "kımızdan peynir yiyenler" vs. diye adlandırmışlardır (Latışyev, 1890, 1896, 1904, 1906). Bu, eski Yunan ve Romalı yazarlar tarafından geleneğe göre onlarla ilk tanışmada verilen bir etno-kültürel pasaport idi. Şu açıktır ki, eski Hint-Avrupalıların çocuklarına, onların kültür unsurları çok yabancı gelmiştir. Şüphesiz, hiçbir Hint-Avrupa halkı tespit edilen İskit kültür unsurlarından bir tekini bile bünyesinde muhafaza edememiştir.

Ancak, Çarlık döneminin birçok tarihçisi, o dönemde geleneksel olarak "Pantürkizm" denilen olguya karşı verildiği iddia edilen iktidarın resmi mücadelesiyle sindirilmişlerdir. Hun, Hazar, Kıpçak, Tatar-Moğol istilaları hakkındaki kötü belleği harekete geçirmekle korkutulmuş bazı bilim adamları, Türk halklarının yaşını suni olarak gençleştirerek, onlara, As-

ya ve Avrupa Hunları devrinde bir "doğum günü" aramak suretiyle Türklerin tarihini açıklamaya çalışmışlardır. Detaylı ırk araştırmalarına rağmen, araştırmacılar tamamen asılsız olarak, Türklük-Moğolluk temel etnik çizgileri olduğunu kabul etmiyorlar; onların bir kısmının Ari ırk ile olan temasları sonucunda Moğolluk özellikleri kazanmış olduklarını; ama, Türklerin büyük bir bölümünün de mutlak surette eski devirlerde ve günümüzde beyaz Avrupaî ırka mensup ve hâlen de öyle olduklarını ileri sürmektedirler.

Araştırmacıların çoğu, Türklerin sosyo-ekonomik ve kültürel gelişmelerini küçük görmekte, onların dünya medeniyeti üzerindeki olumlu etkilerini reddetmektedir. Türklerin, ilerlemenin kurucuları olmadıkları ancak, tahrip edici oldukları gösterilmeye çalışılmaktadır. Sibirya, Altay, Orta Asya ve Kazakistan'ın Türk dilli kabilelerinin bütün kültürünü bu görüşün savunucuları Pers dilli kabilelerin kültürü olarak takdim etmektedirler. Hatta "İstoriçeskaya Etnoğrafiya Azii i Kazahstana" (Asya ve Kazakistan'ın Tarihi Etnografyası, Moskova, 1980) adlı kitapta Kazakistan ve Orta Asya halklarının tarihi alenen tahrif edilmiştir. Bu kitapta yazar S. P. Polyakov, Orta Asya ve Kazakistan'ın eski sakinlerinin Pers dilli olduklarını savunan eski görüşleri ortaya sürmektedir. Onun görüşüne göre Türkler buraya çok uzun olmayan bir zaman önce doğudan gelmişler; İran dilli yerli h alkların yerlerini almışlardır. Asimilasyon süreci her zaman mevcuttur; ancak, S. P. Polyakov'un tarif ettiği gibi az gelişmiş halk olan Türklerin, "büyük gelişme" seviyesine ulaşmış olan İranlıları asimile etmeleri de pek mümkün görünmüyor. Bilindiği gibi, İran'da çok sayıda Azerbaycanlı Türk olmasına rağmen, günümüze kadar İranlıları içlerinde eritememişlerdir; aynı şekilde, İdil Boyu Tatarları da kendilerine komşu olan hiçbir halkı kendi bünyesine katarak yok edememişlerdir. M.Ö. I. Binyılda Kazakistan ve Orta Asya'da yaşamış olan Sakaların Türk oldukları tezini kuvvetlendiren bazı bilim adamlarına karşı S. P. Polyakov sert tenkitler yöneltmiştir. Onun fikrine göre çok uzun zaman önce-

sinde bu geniş bölgede yerleşmiş olan kabilelerin tamamı dil bakımından Hint-Avrupa dil ailesine mensup idiler, çünkü M.Ö. VI. Yüzyılda onlar "İskitler" ortak adıyla birleşmişlerdir. Şu soru yöneltilebilir: "Birkaç tane özel ismin dışında bir dilin bütünü bakımından İskitlerin Pers dilli oldukları hükmüne varmak için gerekli olan unsurlar nerededir?" Bu isimler, dünyanın dört bir yanından gelen tüccarların defnedildikleri Kuzey Karadeniz boyundaki Olbia ve diğer Yunan şehirlerindeki mezar taşlarından alınmışlardır. Elbette ki, o isimler arasında Pers isimli şahıslar da vardır; ancak, bu, kategorik bir açıklamaya temel oluşturmaya yeterli mi?

Türk halklarının etnogenezleri konusunda hakim olan resmî görüş şöyle: Türklerin ataları Milattan itibaren son asırlara kadar (genellikle III. Yüzyıl olarak belirtiliyor) doğuda Altay ile Baykal arasında bulunan bölgede yaşamışlardır *(SSCB Tarihi, 1975, s. 18-19)*.

Bazı bilim adamları, özellikle etnogenez süreçlerinin yoğun olarak yaşandığı bronz ve neolit gelişim dönemlerinde eski Türk kabilelerinin etno-kültürel oluşumu konusunda sözü edilen bölgelerde delil bulunamadığı için bu görüşe katılmamaktadırlar. Bu gruba giren bilim adamları Türklerin ilk vatanları olarak İdil-Ural nehirleri arasında kalan bölgeyi kabul etmektedirler. Altay, Güney Sibirya ve Baykal ötesi, onların, buralardan Avrupa'ya ve Batı Asya'ya yaptıkları göçler sonucunda edindikleri ikinci vatanları olabilir; bunu, eski dönem yazarları tespit etmişlerdir.

Değerli Macar Türkoloğu Nemeth bu konuda şunları yazmaktadır: "Malum olduğu üzere, Türklerin yaşadıkları eski bölgeler umumiyetle Merkezi ve Doğu Asya'dadır. Buna karşılık ben Türklerin ilk vatanlarıyla ilgili olarak, lenguistik verilerle de uygunluk arz etmesi münasebetiyle ilk yaşam bölgelerinin Batı Asya'da araştırılmasını öneriyorum. Türk kabilelerinin Ural'dan çıkarılması ve Ural kabilelerinin ilk yaşam bölgelerinin de Merkezi veya Doğu Asya olduğunun savunulmasının ciddi bir dayanağı yoktur." *(Nemeth, 1963, s. 127–128)*.

Akademisyen Nemeth bu mütalaasını detaylı bir şekilde Macarlar, Karaçaylar, Kumıklar, Tatarlar ve kadim zamandan beri Doğu Avrupa'da yaşamış olan diğer halkların dilleri ve tarihlerini araştırmasının ardından, 1912–1914 yıllarında yapmıştır *(Nemeth, 1912)*.

Nemeth'in bu mütalaasını meşhur Polonyalı Türkolog A. Zayonçkovsky, Rus bilim adamı –tarihçi ve dil bilimcisi Z.M. Yampolsky ve antropolog V.P. Alekseyev, Azerbaycanlı dil bilimcisi M.Ş. Şiraliyev, Kazak yazar-bilim adamı Olcas Süleymanov, arkeolog E.B.Vadetskaya ve bu satırların yazarlarıyla birlikte, diğer bir çok bilim adamları desteklemektedir. "S. Asadullayev ve M. Şiraliyev uzun süre Türk dillerinin tarihinin Orhun Yenisey yazıtlarıyla başladığını, çünkü bu yazıtların bilinen en eski Türk yazıtları olduğu fikrinin kabul edildiğini yazmaktadırlar. Bu arada şu nokta da bilinmektedir ki, M.Ö. ve M.S. Ural dağları bölgelerinden ta Avrupa'nın batı bölgelerine kadar eski Türk kabileleri yayılmışlardır." *(Şiraliyev, Asadullayev, 1970, s. 8)*. Unutulmamalıdır ki, Orhun yazıtlarından uzun bir zaman öncesinde bile M.S. I. Yüzyılda Hunların kendi runik yazı dilleri mevcut idi *(Sartoja ulı Karajaubay, 1991, s. 440–441)*.

Son zamanlarda tarihi, etnik, dilbilimsel, antropolojik ve diğer ilmi gelişmelerin tetkiki hususunda eski, klişeleşmiş düşüncelerden uzaklaşılıp konuya daha bilimsel yaklaşılmakta olduğunun altını memnuniyetle çizmek gerekiyor. Meşhur Ukraynalı İskitolog V.İ. İlinskaya ve V.A. Terenıjkin, İskit kültürünün kendi kökleri itibariyle, hiçbir zaman İran halkının bulunmadığı Sibirya ve Altayların Türk dilli halklarına bağlı olduğunu doğrulayan ve yeni ilmi verilere dayanan bilgileri açıklamışladır *(İlinskaya, Terenıjkin, 1983)*.

Karadeniz boyu, Ön Asya ve Kafkas bölgelerine Türklerin yerleşim dönemleri meselesini yetenekli dilbilimci ve tarihçi Z.İ. Yampolsky incelemiş, 50-70'li yıllardaki kendi çalışmalarının sonuçlarını Azerbaycan Devlet Üniversitesi Bilim Tezkereleri'nde yayımlamıştır. Herodot, Pomponius Mela, Pliny ve

Strabon'un eserlerine dayanarak, bahse konu bölgelerde, Türklerin M.Ö. V. Yüzyıldan sonra değil, daha da erken dönemlerde yaşamış olduklarını ispat etmiştir (*Yampolsky, 1966, 1970, 1971*). Bilim adamı şu noktaya vurgu yapmaktadır: Türkler ve "Türk tipi diller" çok eski devirlerden beri mevcuttur. O, düşüncelerini, İ.M. Seçenov'un Asya Türkleri için belirleyici olan ve "çift üst göz kapağı" diye adlandırdığı, "insan olarak yaratılan herkesin ana karnında bir gelişme dönemi olduğunu ve antropolojik göz tipinin bu dönemin ilk evresinde oluştuğunu" ifade ettiği bu mülahazalarına dayandırmaktadır (*Yampolsky, 1966, s. 67*).

Azerbaycan ve bütün batı Türklerinin etnogenezlerine, Azerbaycanlı bilim adamları S. S. Aliyarov (1984), G.A. Geybulayev (1986, 1990), Ü.R. Cafarov (1985) ve diğerleri, Batı ve Doğu Avrupa'da M.Ö. çok eski devirlerde Türklerin yaşamış olduğunu ve bu bölgelerin gelişmesine aktif katılımlarının inkâr edilemeyeceğini ilmi olarak ispat ederek, elle tutulur katkı yapmışlardır.

Halkların, ezcümle Türklerin de etnogenezlerinin incelenmesi için Rus Bilimler Akademisi üyesi, değerli etnograf S. A. Arutunov'un "*Narodı i Kulturı: Razvitie i Vızaimodeystviye*" (Halklar ve Kültürler: Gelişmeler ve Etkileşme, Moskova, 1989) adlı muazzam eseri, büyük bir çabanın ürünüdür. Yazar burada dil, bilinç, kültür ve etnik farklılıkların gelişimi ve ortaya çıkan oluşumlar açısından genel kurallara uygun olarak eski ve çağdaş halkların yaşamlarına ait kesin örnekleri incelemiştir. Bilimin, dogmatik eski ideolojinin etkisinden kurtuldukça, adım adım ilmi gerçeğin üstün geleceği ümit edilebilir.

İLK TÜRKLERİN VATANI: İDİL-URAL

Etnik birliğin temel şeklini, kabilenin ilkel-toplum ve akraba kabile grupları dönemi oluşturur. İlkel toplumun bozulma ve "askeri demokrasinin" teşekkül etmesi süreciyle birlikte ortaya büyük ölçekli kabile birlikleri çıkmıştır. Bunların oldukça uzak mesafelere göçleri, fetihleri ve diğer kabileleri kendilerine tâbi kılma ve bir sonraki aşama olarak da onları kendi içlerinde özümseme dönemi gerçekleşmiştir. Sınıflı toplumlar ve devletlerin yapılanmasının ardından "millet" adını alan katı etnoslar şekillenmiştir.

Hızlı etnogenez süreci neolitik çağda (M.Ö. VIII-III. Binyıllarda) başlamıştır. O dönemde beşeriyet kendisini tanıma durumundan üretici ekonomi safhasına geçmeye başlamıştır. Bronz çağında, özellikle M.Ö. IV. Binyıldan, II. Binyıl sonlarına doğru, Asya'da ve Avrupa'da Hint-Avrupa, Bantu, Sami, Çin-Tibet ve Türk dil aileleri gibi büyük dil aileleri yapılanmaya başlamıştır. Bu diller ilk etapta geniş bölgelere yayılamamıştır. Bu kabileler, askeri potansiyeli olan, tarım-hayvancılık ekonomisine dayalı oynak temeller üzerine geniş ölçekli kabile birliklerini oluşturmuşlardır *(Arutunov, 1989, s. 75)*.

S. A. Arutunov'un ileri sürmüş olduğu fikirlere göre, "Eski Arap, Yahudi, Alman, Kelt, Slav, Pers, Hint-Avrupalı, Tibet-Birman ve Türklerin yerleşmeleri, yayılmacı ve asimilasyon yapan kabile birlikleri şeklinde olmuştur *(Aynı eser)*.

Günümüz Türkologlarının büyük bir bölümü, ilk Türklerin vatanı olarak Altay, Güney Sibirya ve Baykal civarı olduğunu kabul etmeye mütemayiller. Biz de, Türlerin ilk vatanı olarak M.Ö. IV.-III. Binyıllarda, Asya ve Avrupa'nın birçok bölgelerine göç ederek yayılmış oldukları İdil-Ural bölgesini kabul etmeye eğilimliyiz.

İdil-Ural bölgesi, özellikle de bozkır ve bozkır-orman bölgeleri, buralarda sakin olan etnosların hızlı gelişimine fevkalade elverişli şartlar sunmaktaydı. Burada, hayvancılık için gerekli meralar, av hayvanlarının yaşaması için gerekli orman tabakası, balıkçılık için nehir ve göllerin yanı sıra, zengin maden yatakları da mevcuttu. Altay, Güney Sibirya ve Kafkasya kuşağı (Karaçay, Kuban'ın yukarı kesimindeki Kuban boyu maden ocağı) ilk madencilik merkezlerinden birisi olmuştur. Bu bölge, Ural'ın ve ona komşu olan yakın bölgelerin iktisadi bakımdan hızla gelişmelerinde büyük rol oynamıştır.

Bu bölge, M.Ö. XIII. Binyılda, insanların vahşi hayvanları evcilleştirmeye başladıkları yerlerden birisidir. Özellikle Ural, İdil boyu, Hazar'ın kuzeyi, Karadeniz'in kuzeyi, Kuzey Kafkasya, Kazakistan ve Türkmenistan bozkır ve bozkır-orman bölgeleri, M.Ö. IV. Binyılda vahşi atların evcilleştirilmesi sürecinde önemli yere sahiptir. Bilim adamları bu bölgeden, dünyanın diğer bölgelerine kültür yayılması olduğunu ortaya koydular. Dünyanın ileri tarım bölgesi olan Ön Asya'da atlar, M.Ö. II. Binyılın ortalarında görülmüştür. Bunun için, Hint-Avrupa dillerinde "at" adının tek bir kökü yoktur. At ve atlar tarafından çekilen arabalar üzerinde hayvan yetiştiricisi - göçebe ve savaşçı - olan eski Türkler için uzun mesafeleri hızlı bir şekilde kat etmek çok önemli idi *(Maddi Kültür, s. 23-35, 160-161)*.

Coğrafi konumu, İdil-Ural'ın hızlı gelişimine fevkalade olumlu katkı sağlamıştır. Asya ile Avrupa'nın kavşak noktasında yer alan bu bölgede, kuzeyden güneye, doğudan batıya ve diğer istikametlere çok sayıda göçler olmuştur. Burada kadim Türkler, Fin-Ugorlar ve diğer etnoslar birbirine karışmıştır.

Mezolitik ve neolitik dönemde bile bahse konu bölgede çok yoğun bir nüfus tabakası mevcuttu. Kendi içinde mozaik kültür teşekkül etmiş, gelenekler birbiri ile karışmış ve bu bölge farklı kültür akıntılarının kavşak noktası konumunu almıştır. Arkeologların düşüncesine göre bu bölgeye Karadeniz, Dinyeper boyu, Kuzey Kafkasya, Hazar çevresi, Ural civarı, Kazakistan ve Batı Sibirya'dan farklı kültürlere sahip insanlar gelmişlerdir. Elbette ki bu bölgeden başka yerlere olan göçler de büyük önem taşımaktadır *(Çlenova, s. 23-24)*. İnsanlar tarihte hareketli ve göçebe bir hayat sürmüşlerdir. Mağaralarda, alaçıklarda, küçük toprak damlarda ve yarı toprak damlarda, zaman zaman da (geç dönem) yurtlarda (çadır) yaşamışlardır *(Mezolit, 1989, s. 91-92)*.

Güney Ural mezolitik (Yangelsk) kültürünün sınırları Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan bölgelerinde yayılmış olan akraba kültürlere ve Batı Sibirya'da Tobol nehrinin bulunduğu coğrafyaya kadar uzanmaktadır *(Aynı eser, s. 144, 146-147)*. Arkeolog G.H. Matuşin'in düşüncesine göre, mezolitik çağda Ural sıradağlarının her iki tarafında iki grup, iki kültür gelişmiştir ki, görünüşe göre bunlar birkaç bin yıllık gelişim sürecini aşarak ortaya çıkmış gruplardır *(Matuşin, 1989, s. 144, 146, 147)*.

Arkeolog G.F. Korobova, kaleme aldığı "Mezolit Sredney Azii i Kazahstan" (Orta Asya ve Kazakistan'ın Mezolitik Dönemi) adlı makalesinde şu sonuca varmaktadır: "Doğu Avrupa, Batı Sibirya ve Orta Asya'nın mezolitik kültürleri özdeştir; sadece farklı varyantları vardır." Onun değerlendirmelerine göre, bu yüksek kültürün adı geçen bu bölgelere Ön Asya, Kuzey İran ve Kuzey Afganistan'dan geldiğini ve hatta bu kültürle, Orta Doğu kültürleri arasında benzerlikler olduğunu savunan bilim adamları, yanılmaktadırlar. Bilim adamı, "Genellikle Doğu Hazar endüstrisi, kendine has özelliklere sahiptir." diye yazmaktadır *(Korobova, 1989, s. 152)*. G.F. Korobova, Hazar ötesi kültürünün "genetik çıkışının ilk paleolitilik döneme da-

yandığını" tahmin etmektedir. O, objektif bir şekilde Hazar Ötesi mezolitik kültürünün taşıyıcısı olan kabilelerin, Ön Asya kabileleriyle önemli kültür ilişkisine sahip olduklarını, bununla da M.Ö. XI-VII. Binyıl mezolitik dönemde Ön Asya ve Doğu Hazar ötesi kültürleri arasındaki farklı çizgilerde araştırılan benzerliklerin bulunacağını kabul etmektedir *(Aynı kitap, s. 152-154)*.

Söz konusu dönemde aynı mezolitik kültür Özbekistan sınırları içerisinde de mevcuttur (Üstyurt Kültürü). Arkeolog Y.B. Bijanov, bu konuyu açarak bu kültürün Hazar ötesi ve Güney Ural mezolitik kültürünün etkisi altında teşekkül etmiş yerel bir kültür olduğunu kabul etmektedir *(Bijanov, 1982, s. 33)*.

Mezolitik çağ ve sonraki dönemde Avrupa ve Ön Asya'yı birleştiren yer olarak Kafkasya'nın mühim rolü olmuştur. Bu önemli coğrafyanın bozkır ve orman bölgelerinin sosyo-ekonomik değişimi, Kafkasya ötesi bölgelerdeki değişimlerle eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir ve burada, etnik oluşum sürecini yansıtmaktadır.

Mezolitik çağın sonuçlarına dayanan Avrasya bozkırının münferit kabileleri, M.Ö. IV. Binyılda, inek sağmayı, süt ve süt ürünleri elde etmeyi, et yemeyi öğrenmişlerdir. Evcilleşmiş hayvanların kas gücünden ilk önce yük taşımak için faydalanmışlar; daha sonraki dönemlerde ise, kızağa koşmuşlar ve nihayet tekerleğin icadıyla da bu gücü çekici olarak kullanmaya başlamışlardır.

Avrasya bozkırlarında, özellikle de İdil-Ural'da mezolitik kültürel-ekonomik olgunluk çağının temelinde M.Ö. IV.-III. Binyılda "oyma mezar" ya da "kurgan" kültürü denilen bozkır kültürü şekillenmiştir. Kurgan setler, hayvancılık yapan bozkır göçebelerinin bozkır peyzajının ayrılmaz bir unsuru olarak bir bakıma onların etno-kültürel pasaportlarını oluşturmuştur. Bozkırlarda kurgan, sık yapılan göçler neticesinde akrabalarının mezarlarının kaybolmaması için oluşturulmuştur. Yerleşik düzene geçmiş kabileler için bu tür yapılara gerek duyul-

mamıştır. Bu kabileler, mezarlarını uzun asırlar boyunca kendi bölgelerinin sınırları içinde, hatta yaşadıkları evlerin içine kazmışlardır.

Kurgan kültürü kendi adını özel mezar yapısından almaktadır. Genellikle dikdörtgen ve geniş bir çukur kazılır, çukurun tabanı kamış, ot veya keçe ile kaplanır. Çukurun üzerine ise birkaç tabakadan oluşan kütükler yerleştirilir, ondan sonra da mezarın üzeri, kazılan höyüğün toprağı ile kapatılır. Ceset mezara sırt üstü, başı güney cihetinde, ayakları ise genellikle dizlerden bükülü olduğu halde yerleştirilirdi. Mezar çukurunun dibine ve kemiklerin üzerine bol bol aşı boyası serpilirdi (Merpet, 1974). İşte İdil-Ural nehirleri arasındaki bozkırlarda çıkan kurgan kültürü kendi doğumunu böyle gerçekleştirmiştir. Kurgan tipi mezara cesedi, kendisine ait olan bazı eşyalarla birlikte koyarlardı. -Umumiyetle uçları rötuşlanmış, geceleri görülebilen çakmak taşlarından yapılmış levha, borumsu kemiklerden ve hayvan boynuzlarından yapılmış küçük şeyler konulmaktaydı. Ayrıca mezarın başucuna, kurban edilmiş koç vücudunun bir parçası, umumiyetle kafası ve kürek kemikleri konmaktadır.

Bozkırlı göçebelerde seramik kullanımı çok yaygın değildi. Zira göçler esnasında pek pratik değildi. Buna rağmen, kazılarda zaman zaman düşük kaliteli kilden yapılmış, geniş gövdeli veya oval tabaklar, kâseler çıkmaktadır. Bu tür kapların üst tarafı bir ot demetiyle perdahlanır, sert kaya veya kumlarla kapatılırdı.

Daha geç dönem mezarlarda metal bıçak, kama, ok, mızrak vb gibi eşyalar bulunmaktadır.

Kadim kurgan kültürüne sahip kabilelerin hareketli yaşam şekli, onların yerleşim yerleri bulma imkânını güçleştirmiştir. Arkeologlar, bu tür yerleşim yerlerini, ırmak vadilerindeki kısa süreli konaklamalar istisna olmak üzere, hemen hemen hiç bilmiyorlar.

Göçebe yaşam tarzı, ağır yüklerin taşınmasında hayvanların ve arabaların kullanılması ihtiyacını doğurmuştur.

Yukarıda da vurgulandığı gibi, kurgan kültürü, eski göçebelerin kalıntılarının büyük bir coğrafyaya, yani onların önceden yaşadıkları noktalardan farklı noktalara kadar yayılmasına imkân sağlamıştır.

Bu şekilde hayvancılıkla uğraşan değişik kabile grupları, eski ekonomik üretim merkezleriyle bağlantılı olarak ve onların etki dairesine girerek, kendi mevcudiyetleri için gerekli olan özel şartlar sağlamışlardır. Bozkırlarda, dağlık ve yarı kurak bölgelerde, tarım ekonomisini geliştirme imkânı olmayan, kısmen sınırlı ve yüzlerce yıl boyunca bir şekilde gelişen (meralarda otlatma, göçer ve yarı göçer) hayvancılık ekonomisiyle uğraşan topluluklar ortaya çıkmıştır.

Tarım ekonomisine sahip kabileler hayvancılık ekonomisi kültürüyle ilişkiye geçerek, onların kültürlerinde kendileri için yeni olan unsurları benimsediler. Ayrıca hayvan üretimine yatkın olmaları nedeniyle de, hayvanlardan göçleri esnasında uzun mesafelere gitmelerini kolaylaştıran bir unsur olarak faydalandılar. Bunun neticesinde hayvancılık yapan göçebe kabileler yerleşik hayat tarzını benimserken diğer taraftan yerleşik hayat tarzına sahip olan kabilelerin de, hayvancılık ekonomisine sahip yaşam tarzını benimsedikleri gözlenmektedir *(Miziyev, 1990, s. 16)*.

M.Ö. IV. Binyıldaki Hint-Avrupalı yerli kabilelerin göçleri, Avrasya bozkırlarındaki hayvancılıkla uğraşan ve bizim düşüncemize göre, İdil-Ural boyu neolitik dönem yerli kültürünün taşıyıcıları ve Türk halklarının uzak ataları olan kadim kabilelerin göçleriyle örtüşmektedir. Bazı bilim adamları, onları çağdaş Fin-Ugor halklarının uzak ataları olarak kabul etmektedirler *(Bader, 1972; Halikov, 1969, s. 370–387)*.

İdil-Ural'ın birkaç bin yıl boyunca Fin-Ugor ve Türklerin uzak atalarının ortak yerleşim yeri olduğunu kabul ederek,

biz, aynı zamanda bu bölgelerin orman-bozkır ve özellikle bozkır bölgelerinde proto-Türklerin etkinlik kuran halk olduğunu kabul ediyoruz. XVI-XVII. asırlara kadar Avrasya'nın bütün Türk dilli halklarının kültür ve yaşam tarzlarında, İdil-Ural kurgan kültürü elementlerinin tamamının hiçbir değişikliğe uğramadan korunmuş olduğu, bizim açımızdan tartışma götürmez bir gerçektir.

Bu spesifik çizgiler arasında şunları sayabiliriz:

1) Kurgan setler,

2) Kütük duvarlar, tahta kalıplar, arabalar içinde definler,

3) Mezarın içine keçe veya kamış şilte sermek,

4) Ölüyü kurban edilmiş at veya koç ile birlikte gömmek,

5) Gütme hayvancılık geleneği,

6) Yiyecek için at eti ve kımız kullanma,

7) Keçeden yapılma geçici meskenler.

Altı çizilen etno-kültürel çizgilerin analizi, Avrasya kabile ve halklarının tarih ve kültürleri üzerine geniş açıdan bakma imkânı sunmaktadır.

Tarihi-arkeolojik araştırmalar göstermiştir ki, M.Ö. IV.-III. Binyıl sonunda hayvancılık yapan kabilelerin yaşadıkları bölgeler, onların sürülerinin çoğalması ve hayvanları için gerekli meraların önemli oranda artmasıyla fevkalade genişlemiştir. Doğuda Emba'dan batıda Dinyester'e kadar olan tarım bölgesinde kurgan kültürü gelişmiştir. Bu bölgeyi kaplayan geniş bozkır şeridi üç ayrı yerleşim merkezi -Avrupa, Ön Asya ve Orta Asya'nın birleşim noktasını oluşturmaktadır. Bugüne kadar kabileleri ayırma unsuru olan bozkır sahası bu kez bu noktada onları birleştiren bir faktöre dönüşmüştür. Bu saha, hayvancılık yapan büyük grupların birbirine karışmasına imkân tanımış, kadim kabilelerin karışım ve asimilasyon sürecini kolaylaştırmıştır. Aynı şekilde hayvancılıkla uğraşan kabilelerin olduğu kadar eski göçebe kabilelerle temas etmiş olan diğer böl-

ge halklarının ekonomik ve kültürel gelişmelerini de hızlandırmıştır. Bunun için ilk kadim kültürel-tarihi bölgeler, bozkır sahasının şenlenmesi, o bölgelerde üretici ekonomilerin yani sürülerin güdülmesi, ev ekonomisinin seyyar ve göçebe şekillerinin yaygınlaşmasının ilk basamağını oluşturmuştur.

Böyle büyük bir sahada eski göçebe kültürü elbette tek düze kalamazdı ve göçlere veya göçebelerin temas kurdukları diğer kabile gruplarının ekonomik ve kültürel varlıklarıyla zenginleşmiş ve gelişmiş eski merkezden (İdil-Ural nehirleri arasında) yayılmaya uygunluk arz ederek değişmiştir. Tüm bu sebeplerin etkisiyle yüksek seviyede inkişaf döneminde, kurgan kültürü kendine has çok özel çizgiler taşıyan dokuz bölgesel varyasyona ayrılmıştır. Araştırmalar göstermiştir ki, İdil-Ural, Ön Kafkasya, Don, Kuzey Donetsk, Azak boyu, Kırım, Nijnedinyeper, Kuzeybatı ve Güneybatı varyasyonları kendilerine özgü belirleyici çizgilere sahiptirler. Buna mukabil, müşterek seramikler ve aynı tarz defin gelenekleriyle birleşmektedirler.

M.Ö. IV.-III. Binyıl, eski göçebe kültürünün, belirtilen mahallî varyasyonlarının ortaçağ göçebe kültür varyasyonlarıyla hemen hemen bütünüyle örtüşüyor olması çok önemlidir.

Kurgan kültürü	**Hazar kültürü**	**Kıpçak kültürü**
İdil-Ural	Orta İdil	Povolje
Ön-Kafkasya	Dağıstan	(İdil civarı)
Azak-civarı	Azak civarı	Ön-Kafkasya
Kırım	Kırım	Azak civarı
Don	Aşağı Don	Aşağı Don
	(Nijnedon)	(Nijnedon)
Kuzey Donetsk	Yukarı Don	
	(Verhnedon)	
Kuzeybatı	Tuna	

Bu tablo, Doğu Avrupa'nın uçsuz bucaksız bozkırlarında, M.Ö. IV. Binyılın sonlarından M.S. XI-XII. Yüzyıla kadar, bozkır şartlarına uyumlu olarak şekillenmiştir ve dayanıklı bozkır göçebe ekonomik-toplum düzenine sahip kabilelerle benzer özel-

likteki kabilelerin yaşadıklarını göstermektedir. Bu sonuçla bağlantılı olarak N.Y. Merpet'in sözlerini anımsatalım: "Ölülerini yaşadıkları kendi köylerinin sınırları içinde, hatta kendi evlerinin içinde bırakan erken tarım toplumlarmm defin geleneklerinde, kurgan kültürü hayret verici derecede bir tezat oluşturmaktadır... Bozkırdaki kurganlar da tabii ve psikolojik şartlara uygun olarak belli bir düzende ortaya çıkmıştır. Burada kurganlar, oyma mezar kültürü döneminden Kıpçaklara ve Tatarlara kadar, yani doğuda Moğollardan batıda Pannonya ve güneyde Kuzey Nubya'ya kadar uzanan bir alanda farklı dönemlerde ve çok değişik kabilelerde var olmuştur." *(Merpert, 1974, s. 84).*

Bu kültürün genel özelliğine dayanarak, onların göç yollarının ve merhalelerinin izini sürmeyi, onların temel etnokültürel varlığını hangi geç dönem kültür içinde korumaya devam ettiğini, parçalarının hangi eski komşu kabilelere nüfuz ettiğini açıklamaya çalışıyoruz. Fakat, burada, konu kadim kabilelerin yer değiştirmelerine geldiğinde, genel karmaşık kültürden ayrılmış münferit unsurlara değil, etno-kültürel özellikleri bütün olarak yansıtmasına dikkat etmek gerekir. Bu durumda belli kültürlerin şu veya bu çizgilerinin, o kültürlerin ana vatanlarından göçleri sonucunda mı yoksa komşularla olan temaslar neticesinde mi ortaya çıktığını aydınlığa kavuşturmak gerekir.

Elbette tıpkı fikirlerin yayılışı gibi günlük eşyaların elden ele geçişi de, belirli ölçüler dahilinde insanların muhaceretinde yol gösterici olabilir. Bir kenara alınan bazı arkeolojik eşyaların varlığı bu soruların çözümünü şüpheli hale getirdiğine göre, - ki arkeologlar eskiden beri neolit ve bronz çağında kolay kırılabilir olması sebebiyle seramiklerin "eşya hareketinde" ve ihraç ürünleri arasında yer almadığı görüşünü savunurlar,- bu durumda etnik grupların birbirleriyle karıştıklarından bahsetmek için yeterli mesnet yoktur. Kap-kacakların dış görünümünde ve süslemelerinde bazı benzerlikler görülse dahi, bu detaylar çoğu kez kültürel ilişkiler ve komşuların

teknolojik becerilerinin taklidi sonucunda ortaya çıkabildiği için, bunlarda etnik kaynaşmaları görmek son derece tehlikelidir. Dolayısıyla yalnızca seramiklerin benzerliğinden yola çıkarak nüfusun genetik bağları konusunda bir hükme varmak maksada muvafık değildir. Diğer yandan eğer seyyar arkeolojik envanter, özellikle takas eşyaları olarak bilinen takılar, silahlar, diğer eşyalar seramik eşyalarla karışıyorsa, - ki tüm bunlar bir arada en sağlam etnik işaret olan defin geleneği benzerliğini teyit etmektedir, - o zaman etnik kaynaşmadan bahsetmek için yeterli mesnet var demektir. Özellikle son durum kurgan kültürü taşıyıcılarının göç sürecinde de görülmektedir. *(Miziyev, 1990, s. 18)*. Eski göçebe İdil-Ural kabileleri, Avrupaî idiler. Fakat onların arasında dikkat çekmeyecek ölçüde Mongoloid, daha doğrusu Lapanoid çizgilere sahip olanlar da mevcuttu. *(Gerasimov, 1955)*. Kurgan kültürünün taşıyıcıları, yâni eski göçebe – koyun yetiştiriciler, M.Ö. IV. Binyıl sonu ve III. Binyıl başında İdil-Ural merkezinden kuzeye, Ugor-Fin kabilelerinin aralarına yelpaze şeklinde yayılmışlardır. Onlar buradaki yerli nüfusla çok sıkı bir ilişkiye girmişler; bunun neticesinde de, bizim belirttiğimiz gibi, Fin-Ugor diline çok sayıda Türkçe kelime yerleşmiştir.

Bahsedilen eski kurgan kültürü merkezinden batıya olan kabile yayılmalarıyla burada geç dönem Tripolye Kültürüne mensup kabileleri Türklerle karışmışlardır.

Bu durum, Türklerin ve Türk kültürü unsurlarının, Kuzey Karadeniz bozkırı Slavlarının ataları olan kabilelerin içlerine nüfuz ettiklerini açıklamaktadır.

Güneybatıya yönelen eski göçebeler ise, eski Ön Kafkasya halklarıyla sıkı bağlantı içine girdiler. Buradan da, ileride adları Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan olacak bölgelere ve yine yerleşik halde bulunan eski halklarıyla ilişkiye girdikleri Ön Asya ve Küçük Asya topraklarına ulaştılar. Onlardan bir bölümü tarımla uğraşmaya başlayarak yerleşik düzene geçmiştir. Aynı zamanda göçebelerle birlikte hayvancılık ekonomisi de yükselmiştir.

Doğuya göç eden kurgan kültürü insanları da, sarı ırka mensup kabilelerle karıştılar ve çoğunluğu yavaş yavaş Moğol çizgileri taşımaya başladı. Bunlar, Sayan-Altay dağları, Orta Asya ve Kazakistan bozkırlarında Kazaklar, Kırgızlar, Hakaslar, Altaylar, Tuvalar, Uygurlar, Yakutlar, Özbekler, Türkmenler ve diğer Türk halklarını şekillendiren ana unsurlardan biri oldular.

Türkmenistan ve Aral boyu bozkırlarının güneyinden gelen eski göçebeler, yine eski yerli halklarla karşılaştıkları Kuzey İran ve Afganistan'a göçmüşlerdir.

Batı ve güneybatı istikametinde yerleşmiş olan kurgan kültürü kabileleri, kendi Avrupaî özelliklerini muhafaza etmişler ve kadim Kafkas, Bulgar, Karaçay, Balkar, Kumık, Azerbaycan ve Osmanlı Türkünün etnogenez sürecinde ana unsur olmuşlardır.

Hiç şüphesiz, kurgan kültürü mensuplarının önemli bir bölümü kendi ata yurdunda kalmıştır ki, İdil boyundaki Türk dilli Tatarların, Başkurtların ve Çuvaşların nüvesini oluşturanlar da bunlardır.

Tahminimize göre, batıya göç eden doğu kabileleriyle karşılaşan Türklerin ilk ataları, Orta Asya, Altay dağlık bölgeleri, Sayanlar ve Baykal boyuna saçıldıktan sonra, bilâhare yeniden Doğu Avrupa bozkırları istikametine doğru muhaceret etmek zorunda kalmışlardı. Görünüşe göre ata toprakları ve tarihi hatıralarına olan merak, eski Bulgarları ve Hazarları defalarca Ural ve İdil boyu bozkırlarına geri dönmeye zorlamıştır. Bizim araştırmalarımızdan Altay, Güney Sibirya ve Baykal civarının, Miladın ilk asırlarından itibaren buralardan dalga dalga Avrupa'ya yayılan eski Türk halklarının ikinci anavatanları olduğu sonucu çıkıyor.

İdil-Ural kurgan kültürünün komşu bölgelerde yaşayan kabilelerin kültürleri üzerindeki etkilerini M.P. Graznov, O.A. Krivtsova-Grakova, N.L. Çlenova, K.A. Akişeva, İ.İ. Artemenko ve diğer arkeologların araştırmaları ortaya çıkarmıştır. N.L. Çlenova'nın fikrine göre İdil-Ural bölgesinin arkeolojik kültür

etkileri binlerce yıl boyunca geniş bir bölgede geçerliliğini korumuştur.

N.L. Çlenova, Baykal civarı, Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Kuzey Afganistan, Ukrayna ve Bulgaristan'da üç köşeli tarama çizgiler vurulmuş çok sayıda seramiğin bulunduğunu yazıyor. Bu kültürün mevcut olduğu alanın genişliği Yenisey'den Bulgaristan'a kadar üç bin km'den fazladır *(Çlenova, 1972, s. 120-126; 1981, s. 22-26).*

N.L. Çlenova'nın çıkardığı sonuçları V.İ. Molodin, Barabinsk ovasında (Batı Sibirya) yapmış olduğu araştırmalara dayanarak desteklemektedir. Onun ifadelerine göre, kurgan kültürü defin gelenekleri Barabinlerin defin gelenekleriyle tamamen örtüşmektedir. Yazar, İdil-Ural kurgan kültürüyle Barabin kültürünün birbirinin devamı olduğu gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Onun ortaya çıkardığı bu sonuca göre kurgan kültürü taşıyıcıları neolitik dönemin sonunda Baraba'ya kuzey ve kuzeybatıdan gelmişlerdir *(Molodin, 1985, s. 75–77, 171).*

Türk halklarının kurgan geleneği, cenazenin kütük ve ahşap çukur içine defni, mezarın dibini ot, kamış, keçe ile kaplama, ölen kişiyi boğazlanan kendi atıyla gömme, kımız ve at eti kullanımı, gütme koyun üriticiliğine dayalı yaşam tarzı, keçe çadırlarda yaşama gibi tarihi-etnografik ve etnokültürel özelliklerin retrospektif tetkiki, bu unsurların kökeninin ahşam mezar, Andronovo, oyma mezar kültürlerine ve İskit kabilelerine dayandığı sonucuna götürmektedir. Başka bir deyişle, kurgan kültürünün Avrasya bozkırlarının en eski proto-Türk kabilelerinin etno-kültürel özelliklerinin ilk şekilleniş döneminin kültürü olarak görmek için tüm mesnetler mevcuttur.

Proto-Türk ya da kadim Altay kabilelerinin eski tarihi, kurgan kültürünün bütün özel karmaşık özelliklerinin ortaya çıkışıyla başlamıştır. Bu zamandan itibaren bizler artık onların iktisadi hayatlarının, kültür ve dillerinin aynı kökenli oluşundan bahsedebiliriz. Bütün bunlar, İdil-Ural bölgesi lehine, Türk kabilelerinin ilk vatanları olduğu hakkındaki tar-

tışmaları tekrar gözden geçirmeyi gerektirmektedir. Arkeologların gerek bronz ve gerekse neolitik devirlerde Altaylarda Türk halklarının etno-kültürel özelliklerinin kadim izlerini bulamazken, M. Ö. IV. Binyıl sonlarında tam burada ilk kurganlar ortaya çıkmıştır.

Fakat, göründüğü kadarıyla, proto-Türklerin ana kütlelerinin İdil-Ural'dan Merkezî Asya'ya gelişine kadar burada kadim proto-Türk halkların mevcudiyetini reddetmek yanlıştır. V.P. Alekseyev'in, Yenisey bozkırlarında ve Moğolistan'ın batı bölgelerinde ilk başlarda Avrupaî görünümlü bir halkın da yaşadığı görüşü bunu doğrulamaktadır *(Alekseyev, 1989, s. 353)*.

Dil bilimcilerin Türk dillerinin M. Ö. IV. Binyıllarda diğerlerinden ayrıldığı şeklindeki hükümleri doğru ise, kadim Türk kabilelerinin öncü kültürleri olarak ortaya çıkan kurgan-Afanesyevo ortak kültürünün temsilcisi durumundaki kurgan kültürü ve Afanesyevo kültürünün arkeolojik materyalları hakkındaki görüşümüz doğrudan ve dolaylı yoldan destek buluyor demektir. *(Miziyev, 1990, s. 42)*.

Tarihi-kültürel devamlılık manevi devamlılığı da bünyesinde barındırır. Her ne kadar insanlar birçok durumda muhtelif faktörlerin etkileriyle lengüistik ve antropolojik devamlılıklarını koruyamazlarsa da, dinî tasavvurlar uzun süre muhafaza edilir. Örneğin Türklerde eski defin gelenekleri onların dünya görüşleriyle bağlı idi ve bu, asırlar boyunca muhafaza edilmiştir. Eski mezarlar, onların dünya modelini oluşturuyordu, yani yerin alt bölümü aşağı dünya (yeraltı dünyası); üst kısmı ise, yukarı dünyayı simgelemektedir. Bunun dışında bir de eski inanışa göre semavi halkın yaşadığı gökyüzü dünyası vardı. Ceset defnedilirken başı doğu, batı, kuzey veya güney cihetine gelebilirdi ve bunun insanların dünya görüşleriyle doğrudan bir bağlantısı vardı (Kuzey ve batı: güneşin batış yönü; doğu ve güney ise, güneşin doğuşuyla bağlantılıdır). İnsanda ilk başlarda oluşan iki zıddın - karanlık ve aydınlık- birbirine uygunluğu görüşü, bütün ilkel dünya görüşlerinin temelinde vardır. *(Bronz çağı, 1987, s. 430)*.

İnsanlar, her şeyden önce ilk inanış olarak güneşe, aya, yıldızlara tapınmışlardır. Bütün bunlar, onların fiili uygulamalarında görülmektedir. Tek Tanrı inancına dayalı dinin (Hristiyanlık, İslâmiyet gibi) ortaya çıkmasıyla, insanların dünya görüşleri de aşamalı olarak değişmiştir. Şöyle ki, dünya görüşleri ve halkların önemli yönelimleri, etnosların gelişim sürecinde saklanmış; ama eski bakış açıları arkaik sistem bakımından yaşam tarzlarında barınmıştır. Bu meseleler, okuyucuları yönlendireceğimiz konuyla ilgili eserlerde aydınlatılmıştır *(Rayevskiy, 1977; Curtubayev, 1991; Serebrakova, 1992).*

KURGAN KÜLTÜRÜ: AFANASYEVLER VE GÜNEY SİBİRYA'DAKİ HALEFLERİ

M.Ö. III. Binyılda Güney Sibirya'ya batıdan göç eden ve genetik olarak kadim kurgan kültürüne bağlı olan kabileler buraya yerleştiler. *"İstorii Narodov Vostoçnoy i Sentralnoy Azii sı Drevneyşih Vremen do Naşih Dney"* (Doğu ve Merkezi Asya Halklarının Eski Devirlerden Günümüze Kadar olan Tarihi. Moskova, 1986) adlı eserde "Güney Sibirya'da bronz çağında Afanasyevo kültürü yayılmıştır. M.Ö. III. Binyılda, Dağlık Altay'da metallerin işlendiği Güney Sibirya maden ocakları ortaya çıkmıştır. Afanasyevler de buraya hayvancılık ve tarım ekonomisini getirmişlerdir. M.Ö. 1600–1400'lerde Afanasyevo kültürü Hakasya-Minusinks yayından, Ural ırmağına kadar olan dairede yayılan Andronovo kültürüyle etkileşmiş ve değişime uğramıştır. Andronovlar hayvancılık yapıyor, tekerlekli savaş arabaları ve dört tekerli arabalar kullanıyorlardı" denmektedir *(s. 10)*.

Afanasyevlerin bu sahaya nüfuz etmelerine kadar, Sibirya'nın neolitik kabileleri, hayvancılığı hemen hemen hiç bilmiyorlardı. Buraya gelen Afanasyevler ise bu yeni ekonomi şeklinin çok gelişmiş tekniklerine sahip idiler. Bu ve benzeri nedenlerin etkisiyle, 1941 yılında Akademisyen A.P. Okladnikov "Afanasyevo kültürü, Sibirya neolitik dönemini yansıtan her şeye yabancıydı" diye ifade etmiştir *(Okladnikov, 1941, s. 9–14)*.

Arkeolog E.B.Vadetskaya, "Afanasyevler Avrupaî ırka mensup idiler ve o sıralarda komşuları olarak Moğollar veya bazı karışık küçük kabileler burada mevcuttular. Afanasyevo kültürünün yerel neolitik kültürle bağlantısı bulunmamaktadır. Batıda yayılmış olan kurgan kültürüyle Sibirya kültürü dikkat çekici bir benzerliğe sahiptir. Afanasyev mezarları tek tipdir. Kurgan ve Afanasyevo kültürüne mensup kabileler, kültür ve tarih birliğine sahiptirler. Onların maddi ve manevi değerleri (defin gelenekleri), ekonomileri (hayvancılık ekonomisi) aynıdır; benzer şekilli seramikler yapmışlardır ve tek bir antropolojik tipe aittirler." demektedir *(Vadetskaya, 1986, s. 22)*. Afanasyevo kültürünün yeri Altaylar'dan batıya doğru; doğduğu bölge ise, kurgan kültürünün batı sınırına oturtulabilir. Kurgan kültürü kabileleri, İdil-Ural nehirleri arasından Balkan Yarımadası boyunca batıya doğru hareket etmiştir. Ama onlar, gütme hayvancılık yaparak batıda çok uzak bölgelere değil; aksine, doğu cihetinde kendilerinin alışık oldukları bozkırlarda yayılmışlardır *(Aynı eser)*.

Kurgan-Afanasyevo etno-kültürel varlığı Yenisey'e gelişine kadar, ilk önce şimdiki Kazakistan ve Batı Sibirya sınırlarında, daha sonra da Altay dağlarında var olmuştur. Arkeologlar Karaganda bölgesinde, Tobol nehri ve Yukarı Alabuga ile Ubagan-da'da kurganı andıran mezarlar bulmuşlardır *(Yevdokimov, 1983, s. 436)*.

Günümüzde bilim adamlarının büyük çoğunluğu Afanasyevo kültürünün kurgan kültürü gibi İdil ve Ural civarında şekillenmiş olduğu gerçeğini reddetmiyorlar. Bazı yazarlar bu bölgeye Batı Sibirya, Kazakistan, Orta Asya, Aral çevresi, Doğu ve Kuzey Hazar bölgesi ve Kuzey Karadeniz civarı ile Dinyeper çevresini de dâhil etmektedirler. Sibirya tarihi uzmanı S. V.Kiselev, Karadeniz civarı ve Orta Asya kurgan kültürü kabileleriyle Afanasyevlerin kültürel bağlarının varlığını göstermiştir *(Kiselev, 1949, s. 364)*.

Akademisyen V.P.Alekseyev, Afanasyevo, Andronovo ve benzer kültürel yadigârların bir çok paleantropolojik malze-

melerini tetkik ettikten sonra "Bu kültürlerin Kazakistan'ın batısı ve merkez bölgeleri ile Güney Ural civarında şekillenmiş olduğu" sonucuna varmıştır *(Alekseyev, 1989, s. 197)*.

Afanasyevo kültürü, Güney Sibirya'da M.Ö. III. Binyıldan M.S. XVII. Yüzyıla değin varlığını sürdürmüştür. Genetik olarak kurgan kültürüyle bağlantısı olan Andronovo kültürü onun yerini almıştır (M.Ö. XVII-XI. Yüzyıl). Daha sonra onun yerini Karasu (M.Ö. XI-VII. yüzyıl) kültürü almış, o da yerini Tagar kültürüne (M.Ö. VII – I. Yüzyıl) bırakmış, Tagar kültürü ise yerini Taştık kültürüne (M.Ö. I. yüzyıl - M.S. V. yüzyıl) terk etmiştir. *(Vadetskaya, 1986, s. 168)*.

Hemen hemen bütün uzmanlar, genetik açıdan oyma mezar kültürüne uzanan söz konusu kültürlerin, dünya medeniyetine olan büyük etkisinin altını çizmektedirler. Bu kültürün taşıyıcıları, üç bin beş yüz yıl boyunca, o dönemde esas rolü koyun yetiştiriciliğinin oynadığı hayvancılık ekonomisinde, iyi gelişmeler kaydetmişlerdir. Onların ekonomilerinde balıkçılık, avcılık ve diğer zanaatlar da önemli bir yer tutmuştur. Bu kabileler, et ve süt ürünleriyle beslenip, deri, kürk ve yün işlemekle uğraştılar. Onların başlıca silahları balta, hançer, bıçak, ok, yay, iğne, mızrak vs. idi. Süslemelerde tilki, ayı, köstebek dişi ve karaca tırnağı gibi şeyler kullanmışlardır.

Profesör L.R.Kızlasov'un verdiği bilgilere göre, Güney Sibirya kabileleri Afanasyevo döneminde sadece taşları değil, madeni silah ve gereçler de kullanmaya başlamışlardır. O dönemde Altay dünyanın madencilik merkezlerinden biri idi. O zamanlar Güney Sibirya kabileleri ataerkil bir yaşam tarzına sahip idiler *(Kızlasov, 1986, s. 291–292)*.

Güney Sibirya ve yanı başındaki bölgelerde yaşayan kabileler Andronovo kültürü döneminde önceden olduğu gibi yün elbiseler, örme ve deri şapkalar kullanmışlar, deriden yapılmış ayakkabılar giymişlerdir. Giysileri de oldukça motifli idi. Kürkler koyun postundan yapılıyordu. Ayrıca, samur kürk ve şapkalar da ortaya çıkmıştır (Hunlar, samur kürk ve şapkalar-

la Avrupa'da belirdiklerinde, Avrupalılar onların sıçan derisinden dikilmiş olduklarına karar verdiler- yazar). Aynı dönemde, altın ve gümüş süs eşyaları ve cilalı tabaklar kullanılmaya başlandı. Andronovo döneminde kadınların ve erkeklerin saçları belikli idi; erkekler, tepelerinde saçlarını bırakırlar ve saçlarını diğer bölümlerini keserlerdi. Kadınlar ise saçlarını arkalarında uzatırlardı *(Aynı eser, s. 131–137).*

Kurgan-Afanasyevo ve Andronovo ardıllarının sanatında ve onların geç dönem halefleri olan İskitler döneminde vahşi hayvan stili etkin olmuştur. Onlar, altın ve gümüşten olağanüstü güzellikte süs eşyaları yapmışlardır. Karasu, özellikle Tagar ve Taştık kültürü taşıyıcılarında kuyumculuk sanatı çok yüksek seviyelere ulaşmıştır. Taştık döneminde hemen bütün mezarlar kütükten oyulmaktadır. Taştıklar mezarın üstüne oval bir kaya ya da toprak set yaparlardı. Tagarlar, cesedi, başı doğuya gelecek şekilde gömerlerdi ve mezarın üzerine balballar dikerlerdi. Araştırılan bütün dönemler boyunca, yani M.Ö. III. Binyıldan M.S. V. Yüzyıla kadar, Afanasyevlerde ve onların ardıllarında defin gelenekleri tekâmül etmiştir. Bu da bahse konu bütün eski kabilelerin genetik akrabalık bakımından Afanasyevo-Kurgan kültüründen İskitler, Sarmatlar ve Hunlara kadar aynı tarihi-etnik kaynaktan çıktığı konusunda sağlam temeller oluşturmaktadır.

Açıklamalarla bağlantılı olarak, E.B.Vadetskaya'nın Taştıkların Baykal civarı Hun kültürü unsurlarıyla benzer, hatta belirleyici çizgilere sahip olduğunu, bu çizgilerin özellikle defin kültüründe belirginleştiğini gösteren ilginç araştırmasını kanıt gibi gösterebiliriz. Her iki kültürde de mezar çukurunun içinde tahta tabut ve kütükler mevcuttur. Mezarın üstü ise, pek büyük olmayacak biçimde yükseltilmektedir. Yazar, "Taştık mezarları ağaç kabuğu ile kapatılan, alçak tabutlar kullanan Hunların mezarlarına daha çok benzemektedir... Ölüyü astragal, *(astragalos- ilaç yapımında kullanılan bir bitki)* ayinle ilgili yiyecek maddesi, kesilmiş koyun gövdesi, boğazlanan hayvanın başını ve postunu koyarak gömerlerdi" diye yazmakta-

dır *(Vadetskaya, 1986, s. 143)*. Bu araştırmada Hunların ve Taştıkların maddi kültüründeki büyük benzerlik gösteren unsurlar vurgulanmaktadır: "Spesifik Taştık kültürü ürünü, toplu iğne, düğme, nazarlık, dikiş iğnesi, toka, küpe çeşitleri Baykal civarı Hunlarının öncüllerinde de mevcuttur." *(Aynı eser)*.

E. V. Vadetskaya, Sarmatların ve Hunların kültür benzerliklerinden bahsederken Güney Sibirya tarihinde Sarmat-Hun döneminin özelliğini ortaya çıkarmıştır. Bu özellik, kademe kademe Afanasyevo, Andronovo ve ahşap mezar kültürüne dönüşen oyma mezar kültürünün, Hun ve Taştık kültürünün ana çizgileriyle çok benzeştiği hipotezini güçlendirmektedir (s. 167). Taştıklar Afanasyevlerin torunları olduğunu göre, Hunlar da öyledir.

Y.A.Okladnikova, Kara-Höyük (Doğu Altay) grafitlerini (kaya resimleri) inceledikten sonra Sarmatların ve Hunların maddi ve dini kültürlerini özdeşleştirerek onu İskitlerin kültürüyle ilişkilendirmektedir. Araştırmacı, Altay tarihinde Hun-Sarmat döneminden söz ederek, dönemin avlanma, avcı silahları ve kıyafetlerinin değişik sahnelerini tasvir eden kaya resimlerini Kara-Höyük'ün "İskit çağı insan figürü"ne yaklaştırmaktadır. Bu kaya resimlerinde hayvan figürleri (yüzler cepheden görünüşlü, ince tırnaklı, dar bilekli ayakların üst kısımları ise kalınca) "Erken ortaçağ sanatında geniş bir yaygınlık almıştır. Örneğin Kurıkanların torunları Hunlara miras bıraktıkları Lena at resimlerinde atların ayakları bu şekilde tasvir edilmiş, yeleleri üç çizgili kesilmiştir. Bu üslup, M.Ö. I. Binyılın ikinci yarısında, Güney Sibirya, Baykal civarı göçebeleri, Karadeniz boyu Sarmatları, Kafkasya, Merkezî Asya kabileleri tarafından M.S. VIII. Yüzyıla kadar bilinmektedir." *(Okladnikova, 1988, s. 148)*.

Hun-Sarmat dairesinde, M.Ö. I. Yüzyıldan M.S. I. Yüzyıla kadar, savaş silahları arasında kamalar ve küçük kılıçlar da tasvir edilmiştir. At süslemelerinde yayın yanı sıra eyer de belirginlik kazanmaktadır (büyük, ağaçtan yapılma), ama henüz üzengi yoktur *(Aynı eser, s. 149)*.

Afanasyevo, Andronovo ve sonraki akraba kültürlerin sanatında, İskit-Sarmat-Hun ve Alanlara varıncaya kadar, vahşi hayvan figürlerinin süsleme stilindeki etkinliği gözlenmektedir. Karasu, Tagar ve Taştık döneminde ise, bu sanat tarzı daha önce belirtildiği gibi, çok yüksek bir düzeye ulaşmıştır; mezar kalıntıları ve kayalar üzerindeki resimler ve tasvirlerin varlığından bahsedilmektedir.

Afanasyevo ve sonraki kültürlerin Taştık kültürüne varıncaya değin aralarındaki akrabalığı antropolojik araştırmalar göstermektedir. Doğu Avrupa ve Güney Sibirya bozkırlarında ve Batı Kazakistan coğrafyasında var olan Afanasyevler, basık iskeletli, orta genişlikte, uzun irice kafataslı, dar ve oldukça armudi göz çukurlarına sahip; uzun boylu ve sağlam yapılı idiler. Onların yanı başlarında, bugünkü Krasnoyarsk civarında Mongoloidler yaşıyorlardı; ama, onların arasında özel ilişkiler mevcut değildi. Sibirya ormanlarından göçen bir grup Afanasyevin yerel halklarla karışmış olmasına rağmen, daha geç dönemde Afanasyevlerin bir bölümünde Mongoloid çizgiler belirmeye başlamıştır *(Alekseyev, 1989, s. 353–354)*.

V.P.Alekseyev'in düşüncesine göre, "Neolitik çağda doğuda Avrupaîlerin o kadar geniş alana yayılmaları, daha erken çağlarda Avrasya'nın doğu bozkırlarındaki nüfusun Avrupaî ırkına ait olduğu ve Avrupaî ırkın sınırları içinde kendine özgü bir ırk merkezi oluşturduğu düşünülebilir. Bu durumda Avrupaî tipine ait halkı, Yenisey bozkırları ve Moğolistan'ın batı bölgelerinin ilk sakinleri kabul etmek mümkündür." *(Aynı eser)*.

Bu değerli arkeologun ulaştığı sonuçların bizim konumuz açısından önemi fevkalade büyüktür.

1- Avrasya'nın bozkır kuşağının batı bölgelerinde Avrupaî ırk katmanına dâhil olan Afanasyevo dönemi öncesine ait müstakil bir ırki oluşum merkezi mevcut olabilir.

2- Afanasyevler için belirleyici olan özelliklerin tamamı kurgan kültürü halklarında da mevcuttur.

3- Bu iki kültürün nüfus unsurunun biyolojik kaynağı tek bir tipe dayanıyor olabilir." *(Aynı eser, s. 354).*

"Bu surette Avrupaî nüfus, Afanasyevlerin gelişlerine kadar Doğu Asya'da yaşamış olabilir, ama bu halk ayrıca Afanasyevler ve diğer Avrupaî halklarla aynı antropolojik işaretlere sahip idi. Onlar, şimdiki Ukrayna ve Batı Sibirya sınırlarında yaşamış olan Afanasyevlerle çağdaştırlar" diye V.P. Alekseyev savını desteklemektedir *(Aynı eser).*

Bütün bu tespitler, kadim zamanda Afanasyevler, Andronovlar, Karasuklar [Karasu civarında yaşayanlar], Tagarlar ve Taştıkların - Avrupaî kabilelerin yaşamış oldukları yerlerde, şimdilerde Türklerin - Hakasların yaşadığı sonucunu çıkarmaktadır. Onlar, bu kabilelerin Avrupaî çizgilere sahip torunları ve Mongoloidler olarak kabul ediliyorlar. Daha önce orada Hakasların akrabaları olan Yenisey Kırgızları yaşamıştır. Onların komşuları Altaylılar, Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Türkmenler ve diğer Türk kabileleri de yukarıda bahsedilen eski Avrupaî kabilelerin ahfadıdırlar *(Aynı eser, s. 396-399).*

KARADENİZ CİVARINDA KURGAN KÜLTÜRÜ VE VARİSLERİ

Arkeolojik araştırmalar, uzun zaman önce mezolitik çağda, gelecekteki İdil-Ural kurgan kültürünün muhtelif gruplarının Hazar Denizi'nin kuzeyine yayılmış olduğunu göstermiştir. Oradan da, Kafkasya, Kuzey Karadeniz, Ukrayna ve ta Balkanlar ve Macaristan'a kadar gitmişlerdir *(Merpert, 1977, s. 68-80)*.

Hazar Denizi'nde su seviyesinin yükselmesi sırasında meydana gelen su baskınları yüzünden ahalinin daha aşağı bölgelere gitmeleri veya bölgeyi terketmeleri sebebiyle, denizin kuzey ve kuzeybatısındaki yâdigârların kronolojisini belirlemek fevkalade zordur. Bununla beraber bu bölgenin mezolitik eserleri onun komşu bölgeleri İdil-Ural, Karadeniz çevresi ve Kafkasya ile bağlantısı olduğunu göstermektedir. Bu bağ, zamanla zayıflaması beklenirken, kadim kurgan kültürü döneminde, Avrasya bozkırının eski göçebe-koyun yetiştiricilerinin halefleriyle daha da güçlenmiştir.

Güney Ukrayna'nın eş zamanlı kültürüyle olan temaslar özellikle artmaktadır.

Kadim kurgan kültürünün bu istikamete doğru yayılması büyük önem arz etmektedir. Kuzey Karadeniz civarında tarım merkezinin gelişmesi döneminde Tripolye kültürünün orta etabında (M.Ö. IV. Binyıl ortalarında) - kendi merkezinden

doğrudan doğuya doğru Sredny Stog neolitik kültürü teşekkül etmiştir. Bu kültürü henüz bozkır kültürü olarak kabul etmiyorlar; çünkü bu kültürün kalıntılarının temel bölümü Ukrayna'nın Podneprov ve Levoberejye orman- bozkır sınırlarında bulunmaktadır. Batıda bu kültürün temel kalıntıları, Podneprov (Nikopol ve Çerkass arasında) ve Dinyeper-Donetsk nehirleri arasında, Oskol ve Kuzey-Donetsk havzası ile sınırlandırılmıştır. Doğuda ise, bu kültürün kalıntıları Don nehrinin aşağılarına kadar ulaşmaktadır *(Telegin, 1966; Bibikov, 1963)*.

Bu kültürün üçüncü varyantı da -Nijnedon veya Konstantinov– fevkalade önem arz etmektedir. Örneğin, Sredny Stog kültürü alanlarının doğu uçlarında bozkır geleneğinin doğuşunu bariz bir şekilde yansıtan Yam ve Koysug mezarlarında kurgan setleri ilk defa burada görünmektedir. Buradaki nüfusun tarıma fazla yatkın olmadığı izlenmektedir ve bundan dolayı hayvancılık ekonomisi daha baskınlık göstermektedir ki, koyun ve at yetiştiriciliği ön plandadır *(Tsalkin, 1970, s. 247)*. Bu konuda N.Y. Merpet şunları yazmaktadır: "Bu tarzda, Sredny Stog kültür dairesinin doğu bölümünde koyunculuk tesadüfen ağır basmamıştır. Yâni, kurganların belirmesi ve tespit edildikleri yerler aslında bozkır geleneğinin yayılmasıyla bağlantılıdır... Tripolye kültürü ve onun Sredny Stog kültürüne duhûlü bozkır seramiğinin ortaya çıkışıyla birleşmektedir." *(Merpert, 1974, s. 141)*

Yamna-Sredny Stog kültürünün aynı kökene dayanması meselesinde, at yetiştiriciliği ekonomisinin Sredny Stog-II kültürü kabilelerinin temel ekonomisi olması ve onların tarihinde hayvancılık alanında ilk önce at yetiştiriciliğinin görülmesi çok önemlidir. Aynı zamanda, Kuzey Karadeniz civarının merkezi kesiminin bozkır-hayvancılık kültürünün şekillenmesi sürecinin hemen başında "ayrılmış olması" son derece önemlidir *(Eneolit SSCB, s. 326)*.

Eneolitik bozkır gelenekleriyle, erken tarım kültürlerinin birbirlerini etkilemeleri, hiç şüphesiz erken bronz çağına ge-

çişte etno-kültürel değişikliklere sebep olmuştur. Sredny Stog orman-bozkır kültürü özünde kendi dairesinin doğu bölgelerinde bu etnokültürel sürecin Dinyeper-Donetsk bozkır şeridi sahasında başladığına delalet etmektedir. M.Ö. III. Binyılın ilk yarısında bu bölgede yöresel dayanak rolü oynadıktan sonra, bu kültür kadim bozkır kurgan kültürel-tarihi varlığının bünyesine bir parça olarak girmiştir *(Artemenko, 1963 s. 38-48)*.

Yamna [kurgan] kültürel tarihi varlığı, malum olduğu üzere bozkır şeridi eski tarihinin karakteristik muazzam bir kronolojisidir. Bozkırda hayatın canlanmasına, hayvancılık üretiminin özellikle de gütme hayvancılık ekonomisinin yayılmasına bu kültürün ilk basamak oluşturduğu görülmektedir. Onun tarihi uzun, karışık ve değişik surette gelişim seyri izlemiş ve yanı başlarındaki kabile gruplarıyla birbirini etkileyen bir süreç içinde olmuştur.

Sredny Stog kültür dairesinin doğu sınırları içinde, kendilerine özgü kültürün doğduğu bölgelerden batıya hareket eden kurgan kültürlü kabileler için karakteristik çizgiler mevcuttur. Burada bozkır bölgelerine Sredny Stog kültürünün sokuluşu gerçekleşmektedir. Hayvan sürülerinde koyun çoğunluğu oluşturmaktadır ve mezar altlarında ilk kurgan setleri bulunmaktadır ki, Sredny Stog kültürüne özgü değildir.

İdil, Ural ve Don nehirleri arasında bozkırlarda hayatın canlanması ve kurgan geleneklerinin kütlesel yayılışı, mezarların %12'si kurganlardan oluşan meşhur Nalçık mezarlarıyla hayli ortak yönleri olan Azak çevresi erken Mariupal tarım kültür tipine ait mezar geleneklerinin henüz yaşadığı bir dönemde, batıdan Dinyeper-Don bölgesiyle karışık olarak, Sredny Stog kültürüyle aynı anda gerçekleşmiştir.

M.Ö. XXVI-XXIV. Yüzyıllarda, Sredny Stog kültürü defin geleneklerinin ana hatları, Oskol ve Kuzey Donetsk havzasından daha uzaklarda, kuzeybatıda ve Orta Dinyeper'de tespit edilmiştir. Burada 14 noktada Orta Dinyeper kültürüne ait ilk kurganlar ortaya çıkarılmıştır. Bu etapta ortaya çıkarılan mezarla-

ra sadece kurgan adı verilmiş ve kurgan mezarlar olarak takdim edilmiştir. Mezar çukurları dikdörtgen biçimde kazılmakta, köşeleri yuvarlak, uzunluğu 1.8 – 2.2 metre, genişliği 1.5 metreye kadar varmakta, tabanına ise, tahta döşeme, kamış, akağaç kabukları ve organik kalıntılar serilmekte idi. Mezarlarda kırmızı aşıboyaları bulunmuştur. Mezar envanteri oldukça fakirdir. Seramikler, kum karıştırılmış kaba killerden yapılmış. Bu etapta, ağız kısmı yuvarlak veya oval, dip kısmı yuvarlak ve dar olan kap kacaklar Orta Dinyeper kültürü için geçerlidir.

Orta Dinyeper kültürünün orta etabında (M.Ö. XXIV-XVII. Yüzyıl) iki defin şekli yani kurgan altı ve kurgan seti çekilmeden açılan toprak altı çukurlar bilinmektedir. 112 mevtanın bulunduğu yaklaşık 70 kurgan kazılmıştır. Bu mezar çukurlarının dibinde önceden olduğu gibi, akağaç, kamış ve organik kalıntılar, ağaç çatmalar bulunmuştur.

Geç dönemde (M.Ö. XVIII-XV. Yüzyıl) kurganlar yine Orta Dinyeper kültürü dairesinde önemli rollerden birini oynamaya devam etmektedirler: 50 mevta barındıran 40 kurgan kazılmıştır.

Yukarıda ortaya konan etkenler bahse konu kültürün orta ve geç dönemlerinde yerel ve buraya gelen etno-kültürel geleneklerin "toprak altı" ve "kurganlı" defin gelenekleri ile karışık olarak ortaya çıkmaktadır, yâni, ortak yaşam ve kültürel gelenek aynılığı olduğu ortadadır *(Bronz Çağı, s. 41-42)*.

Günümüzde arkeoloji biliminde Yamna [kurgan] ve Orta Dinyeper kültürü için kurganlar altına gömmenin karakteristik olduğu fikri kabul görmektedir. Bu mezar çukurları tahta ve kütüklerle kaplanmakta; mezarın dibi kamış, akağaç ve organik artıklarla örtülmekte; mezarların içine kızıl aşıboyası konmaktadır ki, iskeletlerde bu boyanın izlerine rastlanmaktadır. Bilim adamları müttefiken şu görüşü desteklemektedirler: "M.Ö. III. Binyılın ortalarında Dinyeper kültürü bünyesindeki defin geleneğinin sayılan unsurları, sadece kurgan kültürü için geçerlidir... Geç dönemde Sredny Stog (onun doğu ucundaki

Aşağı Don bölgesi hariç) ve diğer kültürlerde bu özellikler mevcut değildir." *(Merpert, 1974, s. 79,141).*

Yeni stratigrofik araştırmalara göre, defin gelenekleri ve mezar envanterleri, kurgan kültürü kabilelerinin batıya yayılma dalgalarına ve onların binlerce yıl boyunca oradaki varlığına şahitlik etmektedir. (Aynı eser). Avrasya kıtasının İdil-Don bozkırlarının devamı olan Kafkasya bölgesi dağ etekleri, Don bozkırı ve Kuzey Karadeniz civarındaki kurgan kültürü taşıyıcılarının bu tür aktif hareketliliklerinin etkisi dışında kalamazdı.

EN ESKİ PROTO-TÜRKLER VE KAFKASYA

Bilim adamları Yamna [kurgan] kültürüne mensup halkların Kafkasya içlerine sokulma sürecinin uzun zaman önce olduğunun altını çiziyorlar. Biz burada büyük ve tamamıyla araştırılmamış bir probleme değiniyoruz: Göçebeler, Kafkasya, dağlar ve bozkırlar.

Kafkasya kültürü, bozkır sakinlerinin yabancı unsurlarla olan ilk temaslarına; neolitik dönemde Kafkasya'nın kuzey ve güneyinde var olan defin geleneğine; ayrıca, güney, güneybatı ve güneydoğu cihetinden Kafkasya ile birleşik bölgelerde mukim olan çiftçilerin belirleyici ana unsur olamadıkları Ön Kafkasya'da (Kuzey Kafkasya'nın bozkır bölümü) kurganların ortaya çıkışına delil oluşturmaktadır. Kafkasya kültürüne karışmış ve Kafkas-ötesi Kür-Aras dairesinde ilk unsur olarak görülen bu kurganların varlığı, ciddi bir şekilde neolitik ve erken bronz çağı geleneksel yerel kültürüne giren yeniliklerle bir tezat oluşturmaktadır.

Kuzey Kafkasya'da neolitik çağda eski kurganlar, ortaya henüz çıkmıştır. N.Y.Merpert'in kabul ettiği gibi, Ön Kafkasya Maykop kurgan kültürü: "Defin geleneğine olan bozkır etkilerini, bu kültür kendisi tecrübe etmiştir. Artık ne herhangi bir olayda ne kendi materyaline göre ve ne de kronolojik açıdan, onu kadim kurgan kültürünün erken grupların ayrılması sürecindeki etkisinin ana kaynağı veya onun kısımlarından biri olarak telakki etmek mümkün değildir." (*Merpert, 1974, s.*

140). Arkeologun, kadim kurgan definlerinin erken safhasının şekillenmesinin başlangıcına kadar yaşadığının ve Maykop kültüründen önce yer aldığının altını çizmiş olması çok önemlidir. Erken Maykop yerleşim yerlerinde bulunan küçük boynuzlu hayvan kemikleri, toplam buluntuların %18'ni oluşturmakta (% 50'si domuz kemiği) ve daha sonra, bozkır kabilelerinin açık etkisi altında bu rakam % 40'a kadar çıkmaktadır. Eğer bütün bunlara bir de Merpert'in "...ne dökümde, ne defin geleneğinde, ne Kül-tepe'de ne de son Kür-Aras kültürünün eski kabilelerinin kültürüyle hiçbir bağlantıya sahip değildir." diye dile getirdiği iddiasını ekleyecek olursak, o zaman, bir çelişkiye düşebiliriz.

Maykop kültürünün teşekkülünde esas rolü oynayan Yamna [kurgan] kültürü, ne batıdan, ne kuzeyden, ne güneyden ve ne de güney batıdan ortaya çıkmıştır. O kültür, İdil ve Ural arasındaki bozkırlarda doğmuştur.

Arkeolojik araştırmalar, İdil-Ural kültürüne benzer eski kültürlerin henüz mezolitik çağda Kuzey Hazar boyunca, Kafkasya ve Ukrayna'dan Balkanlar ve Macaristan'a kadar yayılmış olduğunu göstermektedir *(Merpert, 1977, s. 68–80)*.

Kafkasya, her zaman Doğu, Yakın Doğu ve Doğu Avrupa bozkırları arasında bir yer olmuştur. Mezolitik, neolitik ve erken bronz çağında Kafkasya üzerinden çok sayıda kabilenin yer değiştirme hareketi çok sıktır.

Kafkasya'nın kadim kültürlerinin yoğun şekilde araştırılmasına rağmen, onların etnik tarihleri günümüze değin kâfi derecede incelenmiş değildir. Özellikle Maykop kültürü taşıyıcılarının etnik mensubiyetleri meselesi tartışmalıdır. Arkeologların iddialarına göre bu kabileler, Kuzey Kafkasya'ya M.Ö. III. Binyılda gelmişler ve orada yaklaşık 800 yıl yaşamışlardır (M.Ö. XXV-XVII. Yüzyıl). Aynı zamanda, bazı arkeologlar, "Maykopların" Ön Asya'dan, diğerlerinin ise kuzeyden gelmiş olduklarını kabul etmektedirler.

Bizim görüşümüze göre, doğru olan ikinci görüştür. Çünkü, Maykop kültürü kurgan kültürüdür; kurganlar ise kuzey-

den güneye gelmiştir. Bilim, bunun tersi bir hareketi tanımamaktadır.

İlk kurgancılar, zaten Yamna [kurgan] kültürü üzerine kurulan Maykop kültürünün şekillenmesinden çok önceleri, Kuzey Kafkasya'ya gelmeye başlamışlardır. Onlar, Orta ve Ön Kafkasya'da, Maykop kültürünün teşekkülünden yaklaşık 200 yıl önce ortaya çıkmışlardır. Kurgan ve Maykop defin tarzları birbirine oldukça benzemektedir. *(Betrozov, 1982, s. 26)*. Geç dönem Maykop kurganlarında Kafkasya kabilelerinin, yerlilerin ve diğer kültürlerin etkisinin izleri tespit edilmektedir.

Kurgan kültürü temelinde şekillenen Maykop kültürü, inkişaf döneminde M.Ö. III. Binyıl ortalarında Sümer şehirleri Ur, Lagaş, Kiş ve diğerlerinin kültürüyle en yakın benzeşimlere sahiptir. Daha çok da takılarda, silah ve çakmaktaş silahlarda benzerlikler göstermektedir *(Miziyev, 1990, s. 30-31; Munçayev, 1975, s. 212 -329)*.

Bununla birlikte, Maykop kültürü ve kurgan kültürü kabilelerinin komşu Orta Asya, Sayan-Altay dağlık bölgesi, İdil boyu, Karadeniz civarı halkları üzerine muazzam etkileri olmuştur. Onların, en çok da, M.Ö. III. Binyılda Kafkas kabilelerinin kültürleri üzerine etkisi olmuştur. N.Y.Merpert, "Karadeniz'den kuzeye "sürekli bağlantı" ve Kafkasya ve Hazar denizi boyundan, Tuna boyu ve Orta Avrupa'ya kadar kurgan kültürel-tarihi bölgesi olan coğrafyada kültür bütünleşmesi izlenmiştir. Bu büyük coğrafya şeridinde -Dinyeper'in sağ sahili boyunca- Kuzey Kafkasya rölyefleri ve her şeyden önce de Maykop etkileri öne çıkmaktadır" demektedir *(Merpert, 1988, s. 28)*.

Asırlar boyunca bozkır (kurgan) kültürünün Kafkas kabilelerinin kültürleriyle karışımı gerçekleşmiştir. Kurgan setleri altında gerçek Kafkas mezarları ortaya çıkmaya başlamıştır: Taş sandukalar, yeraltı mezarları, tabutlar ve benzerleri. Hatta Kafkasya boyuna ait çok özel muazzam taş yapılar olan dolmenler, kurgan setlerinin altına "girmeye" başlamıştır. Bu, bozkır kurgan kültürünün defin geleneği gibi böyle katı bir etnik işareti etkilediğini gösteren çok önemli bir faktördür..

PROTO-TÜRKLERİN EN ESKİ KOLU SÜMERLER

A. İessena, G. Gobecişvili, O. Caparidze, T. Çubinişvili, K. Kuşnarevoy, R. Munçayev, L.Vulli ve diğer birçok arkeoloğun araştırmaları, uzun zaman önce, M.Ö. IV. Binyıl sonunda, kurgan kültürünün taşıyıcı kabilelerinin Kafkasya ötesinde, daha sonra ise Anadolu, Mezepotamya ve Kuzeybatı Sibirya'da ortaya çıkmaya başladığını ispat etmiştir. Eski göçebelerin bu bölgelere sokulmaları, bu yerlerdeki yerli çiftçilerle yabancı göçebe kabilelerin birbirleriyle karışmalarına ve yerli halkın dilinin asimilasyona uğramasına neden olmuştur. M.Ö. 3100–2800 arası Sümer halkı hakkında L.Vulli "Bu dönemde hiç şüphesiz bir takım yetenekleriyle birlikte ülkeye tabi olan yabancılar, yerli halkın yüksek kültürünü sindirmediler... Zamanla onlar belirli bir gelişmeye muvaffak oldular ve Sümerlerin erken-hanedanlık döneminin büyük başarıları için zemin hazırlamış oldular"[25] demektedir (*Miziyev, 1990, s. 31- 32).*

Birçok önemli doğu bilimcisinin araştırma verilerine göre (en başta V.V. Struve, V.İ. Avdiyev, V.A. Turayev, B.İ. Gronıy): "Sümerlerin bu iki nehir arasına kuzey ve kuzeydoğudan, dağların ardından geldikleri kanıtlanmaktadır. Onların kendi ifadelerine göre bunlar, "dağ sakinleri", "göçebe-hayvancılar", "dağlılar" gibi isimler almışlardır. Sümerlerin Mezopotamya'ya, bölgenin kuzeydoğusunda yer alan dağlardan gel-

25 Yani M. Ö. 2900-2350 yılları.

dikleri fikri günümüzde çok sayıdaki bilim adamlarınca da desteklenmektedir.

Türk diliyle (bu arada Karaçay-Balkar diliyle) Sümer dili arasında yaklaşık 400 kadar lenguistik benzerlik tespit edilmiştir. Bu benzerlik sisteme uygun olarak dilin bütün katmanlarını ve yapısını, zamirleri, sayıları, terimleri ve akrabalık ilişkilerini karşılayan adları da kapsamaktadır. Bu tezi desteklemek amacıyla burada Sümer-Türk dilleri arasında leksikolojik benzerliği gösteren birkaç örnek vermeyi uygun görüyoruz.

Sümerce kelime	Türkçe (Karaçay-Balkarca) kelime
- me: ben	-men: ben
- ne: ne	-ne: ne
- mu:o(erkek)	-bu:o(erkek)
- uş: üç	-uç/uş: üç
- em:dil	-em:emmek
- abame:yaşlı/ihtiyar/babaanne	-appa:dede/aba-büyükanne
- baba:baba/ecdat	-baba:baba/ecdat
- kız:kız	-kız:kız
- az:az	-az:az
- kub:ayakta durmak/dikilmek	-kob: ayağa kalk!
- daim:daima/devamlı	-dayım: daima/devamlı
- sok:vurmak/kırmak	-sok: vurmak/kırmak
- gaba:göğüs/meme	-gabara: sütyen/memelik
-ru:çakmak/tıkamak/kakmak	-ur: çakmak/tıkmak/vurmak/dövmek
- ruş:azgın/sert/ yırtıcı	-uruş:sövmek/paylamak/öfkelenmek
- kura:ülke/devlet	-kura:kurmak/inşa etmek
- tud:doğdu	-tuudu:doğdu
- ed:çıkın	-et:geçin/gelin
- guruvaş:hizmetkar	-karavaş:hizmetkar/köle
- sir:dokumak/işlemek	-sir:dokumak/işlemek
- ud:ateş	-od:ateş
- uzuk:uzun	-uzun:uzun
- gudu:çalmak/aşırmak	-gudu:hırsızlık
- cau:düşman	-cau:düşman
- cau:yağ	-cau:yağ
- car:yırtmak/parçalamak	-car:kırmak/parçalamak
- cır:anne/ana	-cır:anne/ana/annecik/büyükanne
- digir:Tanrı/Rab/Allah	-dingir/tengri:Tanrı/Allah

(Kelimeler İ.M.Diakonov'un "Yazıki Drevney Peredney Azii" (Eski Ön Asya Dilleri) adlı kitabından (M., 1967, s. 27, 39-62) ve diğer kaynaklardan alınmıştır; kelimelerin bir bölümü ise, tarafımızdan aktarılmıştır. –Yazarlar)

Sümerce ve Türkçe kelimelerin anlam özellikleri hakkında, O. Süleymanov, tarafsız bir şekilde şu tespiti yapmaktadır: "Şekil ve anlam bakımından uygun ve sistemlidir, bu da tesadüfî bir şekilde olamaz." *(Süleymanov, 1975, s. 230).*

Yukarıda ortaya koyduğumuz materyal, iki önemli sonuç ortaya koymaktadır:

1- İdil-Ural bölgesi lehine, Proto-Türk etnosunun ilk vatanları hakkındaki meseleyi tekrar incelemek için bütün veriler mevcuttur.

Altay ve Sayanlar, onların "ikinci" çoğalma ve geç dönem etno-kültürel bütünleşme bölgeleri olmuştur. Bu görüş, değerli Türkolog Y. Nemeth'in, "Orta ve Doğu Asya'nın Türklerin ilk yurtları olduğu hakkındaki eski teoriler artık ya yetersiz temeller üzerine kurulmuş, ya da eskimişlerdir." sözlerini desteklemektedir *(Nemeth, 1963, s. 127–128).*

2- "Kurgan kültürlülerin" (Proto-Altaylılar) kadim dilleri, kuzey ve kuzeydoğu istikameti olan Avrasya steplerinden Kafkasya ve Türkmenistan üzerinden Mezopotamya'ya yayılmıştır. İşte bundan dolayı, Aral boyu, Kafkasya, Anadolu ve diğer Türk dilleri çok erken zamanlarda Sümerceden ayrılmış kollar olması sebebiyle, Sümerce ile bir ilişkiye sahiptirler.

İSKİT/SKOLOT – TÜRKLER

"İskit" probleminin çözümü, onların ve dolaysız torunlarının etnik kökeninin belirlenmesi, önemli ölçüde Türk halklarının etnogenez probleminin çözümüne bağlıdır. Dolayısıyla bu konu üzerinde daha detaylı olarak duracağız. Biz, bu problemi, değerli Kafkas ve İskit uzmanı B.B.Piotrovsky'nin talep ettiği gibi çok geniş bir materyal sahasına eğilerek incelemeye çalıştık. O, konu hakkında şöyle yazmıştır: "İskit meselesinde doğru bir neticeye varılabilmesi için, M.Ö. VII-VI. Yüzyılda Kafkasya ve Orta Asya'nın da dâhil olduğu çok geniş bir sahanın eski sakinlerinin araştırılması ve tetkiki gereklidir." *(B. B. Piotrovsky, 1949, s. 130).*

Kurgan kültürü temsilcilerinin doğrudan genetik uzantılarının ahşap mezar kültürünü temsil eden kabileler olduğu, İskit kabilelerinin kültürünün de onlar vasıtasıyla devam ettirildiği bilimsel olarak çok önceleri ispat edilmişti. *(Grakov, 1977, s. 151–153).* Eğer arkeoloji bizlere, M.Ö. III.-I. Binyıl boyunca eski göçebe kavimlerin kültür tekâmüllerini takip etme imkânı verirse, o zaman, İskit kültürünün tekâmülünü ve onun Avrasya bozkırı ortaçağ göçebelerinin kültüründeki uzantısını da izleme imkânı buluruz.

Analizler, Avrasya bozkırları ortaçağ göçebelerinin bütün etno-kültürel yapısının İskit kültürüne kadar indiğini göstermektedir. Demek ki, bu göçebeler kurgan kültürünün doğru-

dan genetik devamını sağlayan insanlardır. Bu konu hakkında şunlar ortaya konmaktadır:

- Hareketli göçebe yaşam tarzı, küçükbaş hayvan üreticiliği; yiyecek olarak at eti, kımız ve ayran vb.'nin kullanılması;

- Defin gelenekleri bütünlüğü: Kurgan mezarlar, ölüyü kurban edilmiş hayvanla beraber gömme, defin ve mezarlarda ahşap ve kütük tabutlar kullanımı;

- İskit -Türk dilleri kütlesi, etnografik ve diğer bulgular.

Bütün bunlar hakkında biz, önceki çalışmamızda paralel şeyler yazdığımız için okuyucularımızı anılan eserlere yönlendirerek aynı şeyleri burada tekrar etmeyi gerekli görmüyoruz. Bununla beraber yeni bilimsel bulguların ışığında muhtelif meselelere, özellikle onlardan en önemlisi olan İskitlerin dilleriyle ilgili olanlara da ışık tutmayı gerekli görüyoruz.

TARİHİ BİLGİLER

Eski Yunan, Latin (Roma), Bizans, Arap, Pers yazarlarından hiçbiri, İskitlerin yaşam tarzı, kültürleri, gelenekleri, inançları ve ahlaklarına ait en küçük benzerliklerin altını defalarca çizmiş olmalarına rağmen, onların Pers (İran) dilinde konuştuğunu savunmamıştır. Eski Persiya'nın genel valilerinden (satrap) birine tabi Küçük Asya'nın Halikarnas şehrinden olan Herodot, İskitolojiye ait bilgilerde, Pers (İran) dilini diğerlerinden ayırt edememiştir. O Persiya'da bulunmuş olmasına rağmen, Persiya dışında hiçbir İranlıya rastlamamıştır. Ayrıca Herodot, hiç bir zaman İskit dilinin İran dili olduğunu veya ona benzeştiğini söylememiştir. Herodot, İskitler ve Sarmatların akraba kabileler, dil ve yaşam tarzı bakımından yakın olduklarını söylemiştir. Onların diline ilişkin bilgilerin oldukça az olmasına rağmen, bu kıt bilgiler İskitlerin Türk dilli halk oluşları hakkındaki hipotezi desteklemektedir.

Sarmatların ve Alanların dilleriyle ilgili bilgiler çok zayıftır. Eski devir yazarları arasında bir otorite olan Ammianus Mar-

cellinus (M.S. IV. Yüzyıl), Alanların, İskit ve Sarmatların takipçilerinin yaşam tarzlarını detaylıca tasvir etmekte, ama onların dilleri hakkında bir bilgi vermemektedir. Marcellinus, Yunan ve Roma dillerinden başka, Pers dilini de biliyordu. Çünkü, kendisi, 354–363 yıllarında Roma ordusunda görev yapmış ve Perslerle yapılan savaşa katılmış, onların arasında yaşamıştır. Roma ordusundaki lejyonerlerden, Alanların savaşlarını öğrenmiş, çok seyahat etmiş; ancak, çok sayıdaki eserlerinden hiç birinde, Pers (İran) ve Alan dillerinin benzerliklerinden bahsetmemiştir. Fakat kendisinin Tarih adlı eserinin XXXI. kitabında "Hemen hemen bütün Alanlar uzun boylu ve güzeldir; kumral saçlı, korkunç-sert bakışlı olup, silahlarının hafif olmasından dolayı çok seri ve hızlıdırlar; hepsi Hunlara (bu noktanın altı tarafımızdan çizilmiştir) benzemektedir. Ancak daha sade ve kültürlü bir yaşam tarzına sahiptirler" şeklindeki kayda dikkat çekilmesi gereklidir *("Antiçnıye İstoçniki" /Antik Kaynaklar, 1990, s. 163).*

Burada önemle kaydetmek gerekir ki, Alanlar Türk dilli olan "Hunlara" her yönden benziyor iseler, bizim bakış açımıza göre, Antik Kaynaklar'ı derleyen V.M.Atalikov "Acaba dilleri de benziyordu şeklinde anlamak mı gerekir?" diyerek bu benzerliğe doğru bir yorum getirmektedir. *(Aynı eser, s. 242)*

Eserini M. Ö. III. Yüzyılda yazan Justinus, "İskitlerin dillerinin İran dilli olması mümkün değildir" diyerek bu durumu açıkça ifade etmiştir. Onun ifadesine göre, "Parth'ların dili, İskit ve Med dilleri arasında, bu ikisinin karışımından oluşmuş orta bir dildir" *(Latışev, 1900, s. 39).*

Bu yazarların sadece İskitlerin değil Medialıların da Türk dilli oldukları yönündeki hükümlerinin kabul edildiği *(Gaybullayev, 1991, bölüm III, s. 1)* mantık dairesinden hareketle Justinus, İskitlerin ve Medlerin, eski Türk dilinin farklı lehçelerinde konuştuklarını göstermiştir.

Genel Türk kültürü çizgilerinden bahsedilmesinden başka (örneğin at eti yeme, kımız içme vs gibi), Herodot, İskitler ara-

sında Mongoloid kabilelerin de var olduklarını yazmaktadır. Tarih'in IV. kitabının 23. bendinde "İirklerin yukarısında diğer İskitler yaşamaktadırlar..." diye yazmakta ve şöyle devam etmektedir: "...İnsanların söylediğine göre, kadın erkek hepsi keldir, burunları yassı, çeneleri fırlaktır." *(Herodot, 1972, s. 192-193)*. Ayrı bir İskit kabilesi için belirleyici olan Moğol çizgilerinin, Herodot tarafından altının çizilmesi bu ifadelerden anlaşılmaktadır. S. Y.Lurye'ye göre "kel insanlar" -Argippaylar- şimdiki Başkurtların öncül ataları idiler *(Aynı eser, s. 519)*.

Çok sayıdaki bilim adamının (E.Eyhvald, Z.Yampolsky, vd) görüşüne göre, Herodot tarafından zikredilen İskit kabilelerinin - İirkler ve Türragetler- ismi "Türk" isminin bozulmuş şekilleridirler. Bazı İskit kabileleri gibi onlar da, Türk dilli idiler *(Yampolsky, 1966, s. 63, 1970, s. 10-11)*. Strabon, Pomponius Mela, Pliny (M.S. I. Yüzyıl) de, Herodot'un sözünü ettiği yerlerde yaşamış olan Türklerden, Türragetlerden, Turklar'dan bahsetmişlerdir *(Antiçnıye İstoçniki/ Antik kaynaklar", 1990, s. 100, 108)*.

M.S. V. Yüzyıl Bizans tarihçisi Zosimus, Hunlar hakkında şunları yazmaktadır: "Bazıları bu halkı "Unnı" olarak adlandırıyorlar; diğerleri, bunları Kralî İskitler diye adlandırmak gerektiğini söylüyorlar; Herodot da bu "basık burunlu" halkın İstros [Tuna] boyunda yaşadığını söylemektedir." *(Gan, 1884, s. 199)*.

Eski dönem yazarlarının bu bilgileriyle bağlantılı olarak M.S. I. Yüzyılda Güney Bug'da Ptolemaeus tarafından tasvir edilen at eti yiyen - Sarmatlarn mezarları büyük önem kazanmaktadır. O mezarlarda bağdaş kurup oturan doğu tipine ait erkek figürünün tasvir edildiği, ok şeklinde kaşlarıyla - kabartma gözbebeğiyle çekik gözlü heykelcikler bulunmuştur. Geniş kanatlar burnu kolayca basıklaştırmaktadır." *(Kovpanenko, 1986, s. 67–71)*.

Söylenenlere bir delil de biz ilâve edelim. Bizim bakış açımıza göre P.Mela, Pliny, Dionysios Periegetes, Claudius-Claudianus, Theophylact Simokatta, Zosimus, Pannonyalı Priscus ve diğer antik dönem yazarları, kullandıkları "İskitler" kelime-

siyle herhangi bir kabileyi değil, bizzat Hunları kastetmektedirler. Göçebe dünyasını iyi bilen Pannonyalı Priscus, Hun hükümdarı Rua'nın, Roma'ya Esla adındaki (Türkçe "Bilge" demektir) kendi elçisini gönderdiğini, Romalıların da bu elçiye karşılık olarak Hunlara "İskit asıllı" Plinthas'ı gönderdiklerini belirtir. Bu da, diplomasi kurallarına göre, Roma'nın, kime, kimleri göndermeleri gerektiğini bilmediğini göstermektedir. Roma sarayı ise, muhtemelen Hesiodos, Homer, Herodot, Eschyle, Strabon, Hippokrat, Ptolemaios ve diğer Romalı ve Yunanlı yazarların "kısrak sütü içenler", "at eti yiyenler" ifadesiyle kimleri adlandırdıklarını bilmemektedir.

Eski dönem yazarlarının malumatlarını daha geç döneme ait bilimsel veriler de desteklemektedir. Herodot'u Rusçaya ilk çeviren ve XV-XVI. Yüzyıl Avrupa tarihine vakıf olan Andrey Lızlov, antik dönem yazarları Homer, Virgilius, Ovidius, Justinus, Quintis, Rufus, Sicilyalı Diodore'un eserlerini de gayet iyi bilmektedir. A. Lızlov, henüz XVII. Yüzyılda Tatarların ve Türklerin kültürleri itibariyle kadim İskit göçebelerine kadar dayandığı kanısına varmıştır. Onun bu konuda savunduğu görüşleri, muhtelif zamanlarda V.N. Tatışyev, N.M. Karamzin, E.İ. Eyhvald, A.S. Lappo-Danilevsky, A.N. Aristov, V.V. Latışyev, F.G. Mişenko gibi değerli bilim adamları da desteklemişlerdir. Biz, yukarıdaki listeye özellikle A.N. Aristov (1896, s. 400) ve E.İ. Eyhvald'ı (1838, s. 56-60) dahil ediyoruz.

İskitlerin arasında Türk kabilelerinin varlığını, Rusya Bilimler Akademisi'nin resmi yayın organı "Uçeniye Zapiski" de kabul etmektedir. "Uçeniye Zapiski"nin bir cildinde, İskitler ve Sarmatlar hakkında: "İskitler ve Sarmatlar hakkında çok şeyler yazılmıştır, fakat eleştirel açıdan, geniş bilgi kaynaklarının ve yeni vasıtaların kullanımı fevkalade azdır. Eğer Yunanlılar ve Romalılar, günümüze kadar ulaşan eserlerde bu iki ismi halk adı olarak kullanmış iseler, o zaman kalabalık olan bu halklar, farklı dil ve kökene sahip olabilirler. Peki, Karadeniz İskitleri arasında Türk kökenli halklar bulunuyor muydu? Bü-

tün olasılıklara göre onlar, Herodot zamanında yaşamışlardı." *(Uçeniye Zapiski, 1855, s. 114–115).*

Birçok doğulu yazar, XIX. Yüzyılda, resmi tarih ise, XX. Yüzyıl başında, İskit kabilelerini Türk olarak kabul etti. Sovyet Rusya'nın bu konuya bakışı da 30'lu yıllardan itibaren değişmeye başlamıştır. Şimdi ise, bütün bilimsel meselelerin tarafsız olarak / araştırılabilmesi için şartlar olgunlaşmıştır.

İSKİTLERİN HAYAT TARZLARI VE GELENEKLERİ

A.P. Smirnov, "Tipik İskit eşyaları, kendine özgü çizgileriyle Asya ile bağlantılıdır" demektedir. N.L. Çlenova "Tagar kültürü, M.Ö. VII.-III. Yüzyılda Krasnoyar bölgesinin (Minusin çukurunun) güney bölümünde yayılmıştır. Bu kültür de İskit kültür ocağının üyelerinden birisidir" diye yazmıştır ki, kama, akinak, ok uçları, at koşumları ve hayvan figürleri İskit kültürünün tipik unsurlarıdır. Bunlar, Karadeniz, İdil ve Ural boyu İskitleri ile Orta Asya ve Kazakistan Sakalarının kültürüyle büyük benzerliklere sahiptirler" demektedir. *(Çlenova, 1981, s. 80, 84)* "İskit-Sibirya kültürlerinden kadim Türklerin pek çok kültürel çizgileri birinden diğerine geçmektedir." diyerek Yakutların (Saha) geleneksel kültürünün İskit-Sibirya kaynaklı olduğunu kabul eden A.İ. Gogolev yukarıdaki cümlenin altını çizmektedir *(Gogolev, 1987, s. 143).*

İskitler ve onlara yakın olan halkların dili ve kültürüne ait yeni veriler ortaya konmaktadır. Yazar, oldukça ilginç bir unsura dikkat çekmektedir: İran Azerbaycanı sınırları içinde kalan Ziviye köyünde, M.Ö. IX.-VII. asırlara ait "İskit stilini" taşıyan eşyalar bulunmuştur *(Geybulayev, 1991, s. 291).* Bu eşyaların detaylı bir şekilde incelenmesi bazı açılardan "İskit probleminin" çözümüne katkı sağlayacaktır.

İskitlerin yaşam tarzları ve etnografik kültürünün tamamı, şaşılacak derecede Türk halklarının kültürü ve yaşam tarzıyla örtüşmektedir.

1- İskitler keçe çadırlarda (yurt) yaşamışlar; keçe eşyalar yapımında geniş tecrübeye sahip olmuşlar; yiyecek olarak at eti ve peynir yemişler; ekşitilmiş sütten üretilen kımız içmişlerdir.

Sayılan bütün bu unsurlar, istisnasız, Türk kabile ve halklarının geleneksel, ezeli kültürünün çok özel unsurlarını teşkil etmektedir.

2- İskitler ölüyü gömerken, onunla beraber on, bazen yüz tane boğazlanmış (hediye sunulmuş) at gömerlerdi. Mevtanın defni için ahşaptan ve kütükten tabut yaparlardı. Hunlar, Altay Türkleri, Hazarlar, Peçenekler ve Kıpçakların defin gelenekleri, söz konusu İskit kültür unsurlarının Türk kabileleri için bağlayıcı özellikler olduğuna kanıt teşkil etmektedir.

3- Herodot, İskitlerin söğüt dalları ve ıhlamur lifleriyle fal bakma geleneğini tasvir etmektedir. Bir çok bilim adamının (Y.Gmelin, F.G.Mişenko, A.İ.Semyenov, M.Ç.Curtubayev gibi), düşüncesine ve eski Şaman runik "fal kitaplarındaki" bilgilere göre, bu tür falcılık gelenekleri Türk halkları arasında çok yaygındır *(Curtubayev, 1991, s. 30)*.

4- İskitlerin düşmanlarının kafa derilerini nasıl yüzdükleri Herodot tarafından tasvir edilmiştir: "Kafa derisini kulak hizasından kesiyorlardı" (kitap IV., 64). Bu şekilde kafa derisi yüzme tarzı M.Ö. V. Yüzyılda Altay Türklerinin Pazırık kurganlarında bulunmuştur *(Graznov, 1951; Rudenko, 1953, 1960; Kızlasov 1979; Graç, 1980, s. 25-27)*.

5- Herodot (kitap IV, 71), şöyle anlatır: "Kralları öldüğü zaman, o bölgede eni boyu bir dörtgen, büyük bir mezar kazarlar ve hazır olduğu zaman ölüyü getirirler: Gövde mumla kaplanmıştır; önceden karnı yarılmış, içi boşaltılmış ve maydanoz tohumu, anason ve dövülmüş saparna ve kokulu maddelerle doldurulmuş, sonra dikilmiştir." *(Herodot, 1972, s. 204)*. Birçok Altay kurganlarında, sadece liderlerin değil, kabilenin diğer üyelerinin cesetlerini de belsemleme ve mumyalama tarzının tekrarlandığı detaylar bulunmuştur. *(Graznov, 1950)*

6- Herodot'a göre İskit göçebeleri, kazan ve odunları olmadığı vakitler, yiyecekleri eti fevkalade orijinal bir tarzda pişiriyorlardı: "Kurbanlarını yüzdükten sonra, kemikleri örten bütün etleri ayırırlar... Eğer tencere yoksa etler hayvanın iskeleti üzerine konur, su da katılır, alttan kemiklerle beraber ateşlenir; kemikler pek güzel yanarlar ve iskelet kemikten ayrılmış eti kolaylıkla tutar. Bir öküzün bütününü pişirebilmek için yakacağını da böylece kendisi sağlamış olur" *(Herodot, 1972, s. 202)*. A.P. Smirnov, böyle bir et pişirme tarzının hiçbir araştırmacı tarafından tespit edilmediğini yazmaktadır. Fakat bu tarz, birçok Türk halklarında, özellikle Altaylı çobanlarda, Balkarlar, Karaçaylar, ve Kazaklarda oldukça yaygındı. Bu iş şu şekilde yapılmaktadır: Çok fazla derin olmayan bir çukur kazılır, o çukurun içine üzerinden etleri sıyrılmış kemiklerden ve eğer varsa odunlardan ateş yakılır. Toprak iyice kızdıktan sonra bu çukurun içine et ile içi doldurulmuş işkembeyi koyarlar, onun üzerini de kızgın küllerle kapatırlar, odun veya kemiklerle ateşi beslemeye devam ederler. Böylece hayvanın kemikleri kendi etini pişirmiş olur.

İskitlerin yaşam tarzı ve geleneklerinde daha birçok ortak unsuru ortaya koymak mümkündür; ancak, yukarıda verilen olgular, çağdaş Türklerin, İskitlerin bir devamı olduğunu anlamak açısından gerekli ve yeterli esasları oluşturmaktadır.

İSKİT MİTOLOJİSİ VE DİNİ TASAVVURLARI

İskitlerin dünya görüşleri, dini inançlarında ve mitolojilerinde kendi ifadesini bulmuştur; durağan ve uzun sürelidir, bundan dolayı da, araştırılan meselelerin özünü bulmaya yardımcı olmalıdır.

Persologlar, İskitlerin dilinin farklı olduğunu ispat etmek için meselenin bu yönüne sarılmaktadırlar. Konu üzerine D.S. Rayevsky (1977), A.M. Hazanov (1975) özel çalışmalar yapmışlardır. Ayrıca bu konu, "Skifiya i Kafkaz" (İskitya ve Kaf-

kasya) adlı kitapta J. Dumezil, V.İ. Abayev, V.P. Okladnikov, L.R. Kızlasov ve diğer bilim adamlarının çalışmalarında belli bir miktar incelenmiştir.

Akademisyen A.P. Okladnikov İskitlerin ve eski halkların dünya görüşlerini araştırmıştır. O, Y.A.Okladnikova ile birlikte Dağlık Altay ve Yelengaş vadisinde yer alan kayalar üzerindeki resimleri detaylıca incelemiş, konu hakkında çıkarmış olduğu önemli ilmi sonuçları, "Drevniye Risunki Kızıl-Kölya" (Eski Kızılgöl Kaya Resimleri, 1985) adlı kitabında açıklamıştır.

Yazarlar, Yelengaş kaya resimlerinin, Milattan ve İskit döneminden üç bin yıl önce başlayan uzun bir zaman diliminde çizildiğini yazmaktadırlar. Bunlar, "Tekerlek ve öküz tasvirleri bronz çağına, geyik, tavus kuşu tasvirleri ve sembolik okçu figürleri ise, İskit dönemine aittir. Epigrafik resimler (petroglifler: grafit tekniği ile yapılmışdır) milli kıyafetleriyle, temelde Altaylıları betimlemektedir" diye konunun altını çizmektedirler *(s. 8)*. Araştırmacıların düşüncelerine göre kaya resimleri sanatı, kaya ve kaya kültleri ile bağlantılıdır. "Dağ kültü, çobanlar ve çiftçilerin ihtiyacı olan yağmur yüklü bulutların toplandığı dağ zirvelerinin tanrıların oturduğu mekanlar ve ayrıca dağların göğe en yakın yerler olduğu şeklindeki eski tasavvurların etkisi altında teşekkül etmiştir." "Kaya kültüne gelince, o da, eski insanların, kayaların uzun ömürlü olduğu şeklindeki inançlarıyla ilişkilidir. Altaylı Türklerin kaya resim sanatının dağ ve kaya kültüyle ilişkili efsaneleri günümüze kadar muhafaza edilmiştir." *(s. 8–9)*.

Kaya resimlerindeki gölgeler, güneşi ve yıldızları sembolize etmektedir ve astronomik anlamları vardır *(s. 4)*.

Eski resim ustaları, at, öküz, geyik ve keçi figürlerinin tasvirlerine ayrı bir önem vermişlerdir. Keçi tasvirli kayayı Altaylılar "teke taş" diye adlandırmaktadırlar (Türkçe "keçili kaya" -yazarlar). Keçilerin başlarının yanına nakşedilen yuvarlak, büyük gölgeler veya pek büyük olmayan noktalar güneşi sembolize ediyor olabilirler *(s. 5)*.

Kayalarda arabalara koşulmuş boğalar, yük taşıyan öküz tasvirleri de vardır. Dinyeper'de, Afanasyevo kültürüne ait kurgan kazılarında boğalar tarafından çekilen cenaze arabaları bulunmuştur *(s. 5-6)*.

İskitler devrine ait totem durumundaki geyiği tasvir eden kaya resimleri ortaya çıkmıştır. Üzerinde güneş ışıklarını andıran (filizli halka şeklinde) boynuzlu geyik tasvirleri korunabilmişlerdir. Yazarlar, "Bilindiği gibi kozmogonik geyik tipi- güneş inancının kökleri bronz çağı ve erken demir çağındaki Sibirya orman kabileleri kültürüne dayanmaktadır. Altay kaya resimlerinde iki önemli İskit figürü varlığını muhafaza etmiştir ki, bunlar, ağacı andıran boynuzlu geyik ve başının üzerinde geyik boynuzları taşıyan insan suretidir. İskit efsanelerinde muhafaza edilen bu iki süje, göğün, güneşin ve üç dünyaya yani aşağı (yer altı), orta (yeryüzü) ve yukarı dünyaya (gökyüzü) bağlanan yolla ilgili hayat ağacıyla karşılaştırılabilir" diye belirtmektedirler *(s. 7)*.

D. Y. Rayevsky de meseleye aşağı yukarı bu açıdan bakmaktadır. (1977, s. 46).

Doğu Altaylardaki kaya resim sanatının ideolojik temeline gelince, yazarların fikirlerine göre "o, eski insanın zengin manevi dünyasını ve hayat tecrübelerini yansıtmaktadır. Yelengaş petrogliflerini konusunu doğan ve ölen hayvandan, bolluk ve bereketten, büyük atalarla ilgili efsanelerden alan çizimler olarak tasnif edebiliriz. Başka bir ifade ile petrogliflerde bronz ve erken demir çağı insanının düşünce şekilleri yansımaktadır *(Okladnikov, Okladnikova, 1985, s. 8)*.

"Drevneyşaya Hakasiya" (Kadim Hakasya) kitabının başında "Tazminlerin Dünya Görüşleri ve Dünya Kavramları" yer almaktadır *(s. 288-241)*. L.R.Kızlasov, bilimsel deliller göstererek detaylı bir şekilde, Tazmin heykelleri ve yazıtlarının semantiklerini, eski insanların evren ve tanrı tezahürleri, yaşam ve ölüm inançları, güneş, gökyüzü tanrıları ve ruhlar konusundaki düşüncelerini detaylıca açıklamıştır.

Onun ifadesine göre, Türk-Hakasların uzak atalarının inanç kültlerinin özünde, beraberinde üretim ekonomisiyle bağlantılı insanların kültürünü (inek-ana kültü, boğa tasvirleri vs.) taşıyan göçebe hayvancıların ideolojileriyle oluşmuş avcılık tasavvuru (dağ geyiği, dağ koyunu, dağ keçisi tasvirleri) vardır *(s. 239)*. Neticede "kendi dünya tasavvurları ritmlerinin farklı sentezi olarak, Sibirya ve Merkezî Asya'da hiç beklenilmedik bir olay, Avrasya bozkırlarında kaya heykeller, stela ve mengirlerden oluşan eski heykel kültü şekillenmiş ve inkişaf etmiştir." (Aynı eser). Yazar, bütün bunların neolitik dönemde gerçekleştiğini kabul etmekte ve "Sibirya şamanizminde Güney Sibirya kabilelerinin çok derinlere, M.Ö. III. Binyıl başlarına kadar giden kült uygulamalarının pek çok unsurunun muhafaza edildiğini" belirtmektedir. *(s. 240)*.

Araştırmacılar, "Güney Sibirya'nın çok eski dönemde büyük ve önemli bir kültür merkezi ve o dönemde, Sibirya taygalarının derinliklerine kadar yayılmış, Kuzey Buz Denizi kıyıları boyunca uzanan, geniş sert tundra sakinlerine değin kendi ideolojik ve kültürel zorlamalarını yaydıkları neolitik kabilelerin aktivite merkezi olduğunun" altını çizmektedirler *(s. 241)*.

Sibirya'nın ve özellikle Altayların kadim halklarının sanatına yansımaları görülen iptidai insanların ideolojilerinin tetkiki yolunda yapılan çalışmalar, Bilimler Akademisi Sibirya Bölümü Tarih, Filoloji ve Felsefe Enstitüsü tarafından yürütülmüş; A.P. Okladnikov, Y.A. Okladnikova, V.D. Kubarov, Z.A. Abramova, Y.S. Hudyakov gibi bilim adamlarının da önemli katkıları olmuştur.

Enstitü tarafından 1987 yılında yayımlanan "Antropomorfnıye İzobrajeniya" (Antropomorfnik Tasvirler) adlı eserde, hemen hemen bütün Sibirya ve Ural bölgeleri ele alınmıştır.

O kitapta N.L. Çlenova'nın "Severo Kafkaskiye Olenniye Kamni i Novomordovskiye Stili" (Kuzey Kafkasya Geyik Kayaları ve Novomordovsk Tarzları) ve L.M. Mosolova'nın "Drevneyşiye Antropomorfnıye İzobrajeniya Kirgizii" (Kırgı-

zistan'ın Kadim Antropomorfik Tasvirleri) adlı makaleleri yer almaktadır.

Kitapta paleolitik dönemden, özellikle neolitik ve bronz dönemlere ait tasvirlerden bahsedilmektedir. Bütün bu tasvirler ilk insanların dünya görüşleri ve inançlarını yansıtmaktadır. "Patriarkal tanrı ve kahramanlar kültünün geçerli olduğu Avrasya bozkırlarında yaşayan kabile ve kabile topluluklarının çevrelerindeki dünyayı kendilerine özgü kavrama biçimi, Büyük Bozkır bölgesindeki pek çok kalıntı ve yadigârlarda görülmektedir. Bunlar, kaya resimleri; antropomorfik kaya heykeller ve stelalardır." *(Antropomorfnıye İzobrajeniya, 1987, s. 6).*

Y.A.Okladnikova'nın ifadelerine göre, "Çoğunluğu antropomorfik örneklerden oluşan kaya resimleri, geçmiş dünyanın rekonstrüksiyonuna imkân tanıyan, muteber değere sahip tarihi kaynakları oluşturmaktadırlar." *(Aynı eser, s. 180).*

Altaylardaki kaya resimlerini detaylı bir şekilde araştıran meşhur arkeolog ve etnograf V.D. Kubarov, konuyla ilgili birkaç kitap yazmıştır. V.D.Kubarov, bu değişik sanat tarzı kurucularının, Baykal ötesinden Merkezi Avrupa'ya kadar Avrasya bozkırlarında yaşamış olan Türk halklarının ilk ataları olduklarını açıkça ifade etmektedir. Onun bir eserinin ismi bile bu konuda çok şey ifade etmektedir: "Drevnetyurkskiye izvayaniye Altaya" *(Altay Eski Türk Heykelleri, 1984).*

Onun son çalışmalarından biri de, "Drevniye Rossıpı Karakola" (Karakolun Kadim Yitikleri, 1988)dir. Bilim adamı bu eserinde, Altayların ve kurgan ve Afanesyovo kültürü taşıyıcılarının yaşadıkları Merkezi Asya'nın komşu bölgelerinin eneolitik sakinlerinin ideolojik haritasını yeniden çizmektedir. Karakol kayalarında benzerleri Hakasya, Kazakistan, Tuva ve Moğolistan'da da bulunan "güneş başlı", "boğa başlı" ve "kuş başlı" varlık tasvirleri en fazla yeri işgal etmektedir. Eski insanların hayvan panteonunda, güneşten sonra ikinci sırayı güçlü boğa almaktadır. Güneş tanrısı ve ay tanrısı tipleri boğa tipinde birleşmektedir. Taş dikitlerde, yıldızları ve gökyüzü kandillerini temsil eden derinlikler mevcuttur *(s. 106-107).*

Resimlerdeki temel figürler, güneş, boğa ve yırtıcı kuş kültünün gelişim aşamalarını göstermektedir. Bir mezar taşının üzerindeki resimler, kızıl "ruhların" kara "şeytanlarla", iyinin kötüyle, ışık ile karanlığın, sonsuz yaşam ile ölümün mücadelelerini temsil eden sahneleri yansıtmaktadır. İlkel insanlar, insanın canlılar dünyasını terk edip ölüler dünyasına giderken, öteki dünyada kendisini tehdit edecek tehlikelere karşı birilerinin yardımına ihtiyaç duyduğu düşüncesindeydiler." *(Aynı eser, s. 118).*

Sibirya'nın eski sakinlerinin sanatının bir benzerini, Ural, İdil boyu, Kafkasya ve Kuzey Karadeniz'in eski sakinlerinin sanatında da bulmak mümkündür. Buna örnek olarak, Karaçay ve Balkarya'daki kaya tasvirleri ve kayalar üzerindeki yazıları gösterebiliriz. Bunlar S. Y. Bayçorov tarafından incelenmiştir *(1987, s. 26; 1988, s. 96-141)*. Aynı şekilde, U.Y. Elkanov tarafından Alanya'nın eski başkenti Nijne-Arhızk şehrinde kaya güneş diski tespit edilmiştir *(Elkanov, 1988, s. 142-150).*

S. Y.Bayçorov, Urup nehri yukarı akımlarında Sutul deresindeki kayalar üzerinde 75 adet resim bulmuştur. Bu resimlerde atlar, insanlar, kuşlar, yırtıcı hayvanlar, geyik, köpek, kurt, koyun, kuzu, ayı, Avrupa geyiği, karasaban, pulluklar, ok ve yay, mızrak, kılıç, kalkan, kement, muhtelif büyüklüklerde geometrik figürler ve kadim Türk runik yazıları mevcuttur. Resimlerden birinde sağlam yapılı bir adam, kementle vahşi bir hayvanı yakalamış; birkaç kişi başlarında geniş şapkalarla, bazıları ise zırhlı olarak tasvir edilmiş. Bu, gayet ilgi çekici bir tasvirdir. Bu figürlere paralel olarak şapkalarında mitolojik canlıları tasvir eden antropomorfik Sibirya tasvirlerine sahip insanları gösterebiliriz *(Bayçorov, 1987, s 17-18).*

Benzer tasvirlere Dağlık Dağıstan'da, Hasaut boğazında da (Kislovodsk civarı) rastlanmaktadır. Sibirya'da olduğu gibi burada da içi noktalarla doldurulmuş geometrik figürler, mezarlarda veya mezar yakınlarında bulunmuştur ve ritüel anlamlar ifade etmektedir. Bunlar arasında İskit ve Alan muskalarına

benzeyen tasvirler bulunmaktadır. Gerçi S. Y. Bayçorov tüm bu kaya resimlerinin Bulgarlara ait olduğunu varsaymaktadır *(s. 21)*, ama onun yayınladığı resimler daha ziyade İskit ve Alan resimlerine benzemektedir.

Biçesin yöresinde (Elbrus dağı eteğinde) bulunan petroglifler de İskitleri hatırlatmaktadır; ama S. Y. Boyçorov, onların Maykop kültürüne ait olduğunu kabul etmektedir *(1988, s. 117)*.

Araştırmacıların Biçesin'deki sunak tasvirleri, eski İskit ve Sibirya sunak tasvirleriyle örtüşmektedir. Bilindiği gibi, İskit ve Sibirya sunakları, tıpkı kayalar gibi, içi süslü güneş diskiyle bezeli derin kâseleriyle kült yerini andırmaktadır *(Aynı eser, s. 104–105)*.

Ortaçağ Karaçay mezar üstü yapılarının -. Kamgut-Keşene (Tırnıauz şehri yakınındaki Baksan boğazında),- içinde İskitlerin totem hayvanı geyik tasvirinin günümüze kadar korunmuş olması oldukça dikkat çekicidir *(Aynı eser, s. 113)*.

Yukarıda da vurguladığımız gibi, Güney Sibirya, birçok Türk kabilesinin şekillendiği bölgelere bitişik bölgelerden biri olmuştur. İskit kabileleri ve onların atalarının bir bölümü, asırlar boyunca İdil-Ural ve sınır bölgelerinde, diğer bölümü ise, Sibirya'dan Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz bölgesinde M.Ö. VII. Yüzyılda, belki de daha erken dönemde yaşamışlardır *(İessen, 1953, s. 109; Pogrebova, Rayevsky, 1992, s. 35-37)*.

Asya ve Avrupa İskitlerinin, vaktiyle aynı halkın iki kolu olduklarına hiç şüphe yoktur. Bundan dolayı, onların maddi ve manevi kültürlerinde, keza ideolojik bakışlarında ve özellikle dini telakkilerinde pek çok benzerlikler vardır. *(Graznov, 1980, s. 58-60; Terenojkin, 1976, s. 211)*.

V.İ. Abayev, "Dohristianskaya Religiya Alan" (Milat Öncesinde Alanlar) adlı kitapta, İskitlerin dinlerinden bahsetmiş, ancak, onlarda Pers dilli halklara özgü dini geleneklerden bir iz bulamamıştır. Bilindiği gibi, Pers kabileleri uzak geçmişlerinde, Zerdüştizme inanmakta idiler. Bu din, eski devirlerde ve

erken ortaçağda, Orta Asya'nın güneyinde, Taciklerin ataları arasında, keza Pers dilli Afganistan, İran Azerbaycanı, Kuzeybatı Hindistan, bunun yanında, Yakın ve Orta Doğu kabileleri arasında yaygındı. Zerdüştizmin kutsal kitabı Avesta'dır (Hıristiyanlarda İncil, Müslümanlarda Kur'an), ama İskitler, Sakalar, Massagetler, Sarmatlar, Alanlar her zaman Zerdüştizme mesafeli durmuşlardır. V.A. Abayev, tarafsız olarak: "İskitlerin, Massagetlerin ve Alanların dinleriyle ilgili olarak bize ulaşan bilgiler, Zerdüştizm imalarını da kapsamaktadır" demektedir *(Abayev, 1960, s. 3)*. Fakat, İskitlerin, Sarmatların ve Alanların dini inançları, onların İran kökenli oldukları hakkındaki teoriyle tezat teşkil ettiği için, yazar bu konuyu geçiştirmeye çalışmaktadır: "Alanların dini inanışları hakkındaki tarihi bilgiler oldukça bölük pörçüktür. Ve biz, o bölük pörçük bilgilere değil, şimdiki Osetlerin dini inançları, mitoloji ve dil bilgilerine dayanma niyetindeyiz." (Aynı eser).

İskitlerin ve Türk halklarının inançları arasında belirgin paralellikler tespit edilebilir. Türkolog M.A. Habiçyev, "İskitler ve Karaçay-Balkar tanrılarının isimlerinin birbirleriyle tamamen örtüşmesi, İskit mitolojisinin Karaçay-Balkarların ataları tarafından tevarüs edildiğini ve ara dönemde bu mitolojik inançların pek çok izinin günümüze kadar halkın hafızasında korunduğunu göstermektedir" diye vurgulamaktadır *(Habiçev, 1987, s. 37-38)*. İskitlerin ve Karaçay-Balkarların putperestlik dönemi tanrılarının adları ve fonksiyonları, tamamıyla değilse bile, temelde örtüşmektedirler. Bu benzerlikler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

İskit Tanrıları

Targitay: Zeus'un Oğlu, gök tanrısı
Eski Türkçe Tagri (Tag/ri)
Nebo + tay (düşmek, inmek) yani gökyüzünden inen, gelen *(DTS, s. 572)*.
Tabiti: Ev ocağı tanrısı; Eski Türkçe tab (tam) – ev + iti (idi, iye) Ev sahibi, malik *(DTS, s. 203, 529)*.
Papay (Babay): Şimşek ve gök gürültüsü tanrısı
Api: Hayat verici toprak tanrısı.
Eski Türkçe apa, aba, ana: ana, ilkana *(DTS, s. 1, 47)*
Api, Abi, Apy-Eski Türk kadınlarında özel isim *(Kaşgarlı Mahmut, DTS, s. 2)*.
Goytosir: Güneş tanrısı
Goy/Gey, Küy: parlamak + tosir (tos-ruh, ir/er-erkek)
Argimpasa: Aşk, çiçek, bahçe, orma ve bahar tanrıçası
(argim:dilberim, güzelim + psak (Sogdca) : çiçek buketi *(DTS, s. 298)*.
Thagimasad: Deniz, su tanrısı
Orey, Oriy: Savaş tanrısı

Karaçay-Balkar Tanrıları

Teyri: Gökyüzü tanrısı,
Alanlarda: Tegri,
Hazarlarda: Tagarma
Hunlarda : Tangrı-Han,
Hakaslarda: Tingir tay, Tigimtay.
Toba, Tabu, Tabıt, Taybat: Ev ocağı tanrısı,
(Tam/tab – ev + iti/iye – sahip)
Ayrıca "ateş yakmak" anlamı da taşımaktadır.
Buradan: ocağın sahibi,
Türk dillerinde sessiz ünlüler sesliden önce gelirler: t-d-y (iti-idi-iye).
Papay (Babay): Şimşek ve gök gürültüsü tanrısı.
Harfiyen: babay, dede, ata,
Rusça: Baba.
Apiy (Abiy, amma): Hayat başlangıcı veren ilk ana,
Apiy, Abiy, Apu: günümüzde özel isim Çuvaşça:
Apu : anne,
apa-büyükanne *(Çuvaşça-Rusça sözlük, M., 1956, s. 35-36)*.
Kanteyrisi (Kaynar): Güneş, ışık tanrısı.
Ariuum: Güzellik, zarafet tanrıçası,
(argim+pasa/Sogdca: çiçek) yani güzel çiçek.
Fukmaşak, Pukmaşak: Su, yağmur, doğal afet tanrısı.
Oriy: Savaş tanrısı (görünüşe göre buradan "Oriyda!" "Orayda!" türetilmiştir.)

Yunan Tanrıları

Uran: Gökyüzü tanrısı.
Hestiya: Ev ocağı tanrısı.
Zeus: Şimşek ve gök gürültüsü tanrısı.
Geya: Hayat veren toprak tanrısı.
Apollon: Güneş, ışık tanrısı, sanatın koruyucusu.
Afrodit: Aşk ve güzellik tanrıçası.
Poseydon: Deniz, su tanrısı.
Ares (Arey): Savaş tanrısı.

Günümüze kadar Karaçay-Balkar kadınları ocak tanrısı Tabiti adına: "Tobadı!", erkekler ise - yüce tanrı "Teyri!" adına ant içerler. Günlük konuşmada bu terimler "Ey tanrım!" ve "ant içiyorum" anlamına gelmektedir. *(DTS, s. 1-2, 203, 259, 298, 527 ve diğer; Habiçev, 1987, s. 22-23, 1982, s. 13-15; Borgoyakov, 1975, s. 110-120; Laypanov, 1992, s. 131; Miziyev, 1986, s. 45-46).*

Danimarkalı değerli Türkolog M. Thomsen, Orhon - Yenisey eski Türk yazıtlarını çözdüğünde, onlarda Tengri kültü olduğunu bulmuş; akademisyen V.V. Radloff ve diğer bazı Türkologlar, Türk ve Moğol kabilelerinde "Tanrı" ve "Gök" manasında Tenri'nin öteden beri var olduğunu göstermişlerdir. Bu kelime, onlarda yüce, büyük tanrı olarak kabul edilmektedir *(Radloff, cilt:3, bölüm: 1, s. 832, 1043-1044).*

Arkeolog Y.P. Alekseyeva, uzun zamandır Karaçay ve Balkarların etnogenezleri üzerine çalışmakta ve Tengri/Teyri kültünün Kuzey Kafkasya'ya Bulgarlar tarafından taşınmış olduğunu kabul etmektedir *(Alekseyeva, 1971, s. 169).* Etnograf İ.M. Şamanov ve halk bilimcisi M.Ç. Curtubayev, Teyri'nin köklerinin İskitlerde aranması gerektiğini vurguladılar. Yüksek Tanrı ve Gökyüzü Tanrısı olan "Teyri" aynı zamanda iyilik ve mutluluğun kaynağı, insanlık mukadderatının hâkimidir *(Şamanov, 1982, s. 155–167; Curtubayev, 1991, s. 162–176).*

Şu nokta ilginçtir: Kafkasya'da yaşamış ve yaşamakta olan Türk halklarından Azerbaycan, Meshet, Karaçay, Balkar, Kumık, Nogay, Truhmen (Türkmen) Türkleri arasında sadece Karaçay ve Balkarlarda Tengri/Teyri kültü mevcut olmuştur *(Çursin, 1926, s. 75).*

Bulgar bilim adamları, Bulgarların Hristiyanlığı kabul etmelerinden sonra, eski Türklerin yüksek tanrısı Tengri'nin (Tanrı şeklinde), Bulgarlar arasında birkaç asır daha varlığını devam ettirmiş olduğunu belirtmektedirler *(Beşevliyev, 1939, s. 34).*

Karaçay-Balkar Teyrisi, F.A. Urusbiyeva'nın düşüncesine göre "Zoomorf (hayvan sureti) ve antromorf (insan sureti) olmadan evrensel kozmik fonksiyonlarını yerine getirmiştir." *(Urusbiyeva, 1979, s. 10)*. Gerçi günümüzde Teyri kültü Allah inancı ile itilmiştir, ama henüz XIX Yüzyılda Karaçay-Balkarlarda yüksek Tanrıya hürmet gösterilmekte idi. 1807-1808 yıllarında, Kafkasya'ya bir seyahat gerçekleştiren Klaproth, Karaçaylar hakkında: "Onlar hayırların yaratıcısı olan Tanrıyı "Allah" adıyla değil, "Tegri" adıyla anmakta/saygı göstermektedirler." diye yazmaktadır *(Klaproth, 1974, s. 245)*.

"Teyri" teonimi ve Teyri kültü, Karaçay-Balkarlar tarafından benimsenmiş değil, aksine bırakılmış bir mirasdır. Teyrinin (İskitlerin "Targitay"ı) ve Karaçay-Balkar tanrılarının köklerini, kurgan-ahşap mezar kültürü taşıyıcıları proto-Türklerin eski tanrı panteonlarında aramak gerekir. Teyri, duruma göre, ilk önce bir kahraman gibi itibar görmüş, zaman içerisinde (ilkel insan topluluğunun oluşmasının başında) adım adım proto-Türklerin kudretli yüce Tanrısına dönüşmüştür *(Curtubayev, 1991, s. 164, 172)*.

Yukarıda verilen İskit ve Karaçay-Balkar tanrılarının mukayeseli tablosu, bariz bir şekilde İskitlerin, onların uzak ataları olduklarını göstermektedir. İskitlerin ve Osetlerin dini inançlarının karşılaştırılmaları sonucunda, bilim adamları, benzerlik bulmaya muvaffak olamamışlardır. Bundan dolayı, İranistlerin, İskitlerin manevi kültürünün "doğal mirasçılarının" Osetler olduğunu maksada uygun olarak yazmadıklarını düşünüyoruz. Ama bu duruma benzer girişimler günümüzde de olmaktadır.

Osetin halkbilimi alanında kitaplar yazan Hint-Avrupa bilimcisi, Fransız George Dumezil, "Skifi i Nartı" (İskitler ve Nartlar, Moskova, 1990) adlı son kitabında, İskit ve Osetin tanrıları arasında paralellik kurmaya çalışmıştır. Ezcümle, o, tamamen delilsiz olarak, İskit tanrısı Ares ile Nart kahraman-

ları Batraz ve Tihost arasında benzerlikler bulmaya yeltenmiştir. Bilim adamı, "Tihost – yerli, köklü ruh, İskit tanrısı Ares'in vakurlaşmış varisidir ve dehşetin yönlendiricisidir." demektedir *(s. 13)*.

Genel motifleri bütün halkların kültüründe bulmak mümkündür. Karaçay-Balkar folkloru da yukarıda vurgulandığı gibi, İskitlerle kıyaslanabilir; fakat şu kesindir ki; onlarda, veya diğerlerinde, tanrıların benzer veya aynı isimleri taşımaları ve benzer işlevleri haiz olmaları mümkündür.

Yukarıda adı geçen M.Ç. Curtubayev'in kitabında İskit ve Karaçay-Balkar tanrıları, efsaneleri, manzumeleri arasında sayısız benzerlikler gösterilmektedir. Bizim için yazarın aşağıdaki tespitleri önem taşımaktadır.

Bilindiği gibi Herodot (kitap IV, 5), İskit topraklarına gökten altın pulluk, boyunduruk, balta ve kâse düştüğü şeklindeki İskit efsanesini nakletmektedir (Herodot, 1978, s. 188). Bu efsaneyi birçok Hint-Avrupa bilimcisi ve ayrıca George Dumezil de yorumlamaya girişmişler; ancak, günümüze kadar hiç kimse Hint-Avrupa halkları için geçerli olan işaretlerle bir benzerlik bulamamıştır. Çünkü, her şeyden önce gökten bir şey düşmüş ise, orada efsanevi altın eşyanın ilk örneklerinin olması lazım. M.Ç. Curtubayev, İskit efsanesinin astrolojik esasını açıklamıştır.

Karaçay-Balkarlar, "küçük ayı" takımyıldızını "Mırıt Culduzla" veya "Mırıtla" şeklinde adlandırmaktadırlar. Mırıt: demir, kulak demiri (Karaçay-Balkar dilinde) demektir. "Orion takımyıldızı" da "Gida Culduzla" veya "Gidala" diye adlandırılmaktadırlar. Gida, çift ağızlı balta, İskitlerin ve Karaçay-Balkarların savaş silahıdır (İskitlerin arkeolojik kalıntılarında çok sayıda böyle baltalar bulunmuştur).

Yedi yıldızdan oluşan "Kuzey Koron" (Koron: taç, saltanat) takımyıldızı dış şekli itibarıyla kâseyi andırır; "Çemüç Cul-

duzla" ve "Çemüçle" diye adlandırılmaktadır. Çemüç, kâse demektir. Karaçay-Balkarlar, "Terazi takımyıldızını" ise "Boünsha (Boünsa) Culduzla" veya "Bounshala" diye adlandırırlar. Boünsa, boyunduruk demektir.

Bu şekilde yazar, Karaçay-Balkar astronomisinde ilk kutsal İskit takvim örneklerini ortaya çıkarmıştır. Yazar, "Bu dört takımyıldızının, İskitlerde yılı sembolize ettiğini kabul ediyoruz. Altın eşyalara bekçilik yaparken uyuklayan kişinin bir yıl yaşamayacağı sanılıyordu" diye yazmaktadır. Bekçinin at üzerinde yeryüzünde dolaşması, güneşin hareketini, onun yıllık devinimini sembolize etmektedir. Bekçinin kendisi ise, güneş Tanrısı "Gollu kültünde" muhafaza edilen "Kolaksay" tiplemesidir. Bu konu hakkında ortaya koyduğumuz delillerin dışında, daha başka deliller de sunabiliriz ki, Nart Karaçay-Balkar destanının Nart versiyonunda İskitlerin adları geçmektedir. Bundan dolayı, bütün bu eşyalar İskit mitolojisine göre, "Demirci Debet" tarafından yeryüzüne atılmıştır." *(Curtubayev, 1991, s. 137).*

İleri sürülen fikrin tamamen anlaşılabilmesi için "Debet" hakkında birkaç kelime söyleyelim. Kitabın "Debet ve Kaynar" bölümünde M.Ç. Curtubayev şunları yazmaktadır: "...Demirciliğin hamisi olan Debet Zlatolikiy-Altınbet Debet, kendi yüreğinden küçük bir parçadan Teyri'yi oluşturdu. Görünüşü güneş şeklinde idi. Toprak ve ateş tanrıları ona ateşin ve kayanın dilinin bilincini veriyorlar ve Debet kaya parçasında, toprakta ya da dağda neyin varlığı olduğunun farkına varıyor. Onun örs, çekiç ve makası icat etiği söylenir." (Debet bu zamana kadar demiri yumruğu ile dövmüştür). Debet (Dauet) yeryüzünde atı ilk defa nallamış, insanlara demircilik sanatını öğretmiştir. O silah dövmeye başladığı vakit dövmekte olduğu metalin bazı kısımları onun güçlü çekiç darbelerinin altında fırlamış ve gök kubbeye yapışmış ve yıldızlara dönüşmüşlerdir. Duman dağılmış, gece aydın-

lanmış ve Nartlar mucize demirci tarafından dövülen silahlarını kuşandıktan sonra devlere ve vahşi hayvanlara karşı galip gelmişlerdir. Debet, yeteri kadar silah yaptıktan sonra kanatlı bir araba yapmış ve gökyüzü halkı için demir dövdüğü yere, gökyüzüne uçup gitmiştir. Kayan yıldızlar onun çekici altında dövdüğü parçalardan fırlayan kırıntılardır. Karaçay-Balkarların Debet hakkındaki Nart efsanesinde birinci isim Teyri – Güneş "Kaynar-Teyri" (Kaynayan, ısıtan Teyri) (İskit Tanrısı Hoytosir veya Goytosir) olduğu söylenmektedir. Kaynar-Teyri yeryüzünü, dağları, suyu ve yıldızları yaratmıştır. O yeryüzünü yaratınca, yeryüzü titredi, deniz kabardı, bundan dolayı insanlar her yedi yılda bir Kaynar-Teyri'yi selamlarlar ve ağlayarak yalvarırlar:

"Yeryüzünü yaratan sensin – onu titretme,
Suyu sen ortaya çıkardın – onu kabartma!"

O zaman, Tanrı dağları yarattı ve onları çivi gibi yeryüzüne çaktı; ondan sonra da zelzeleyi ve fırtınaları dindirdi. Kaynar-Teyri yeryüzüne sarı kayaları püskürttü, - Altın külçeleri ve gümüş, onun soğuk gözyaşları; demir, onun dışkısı; bronz, altının kız kardeşidir. Nart Debet demiri kayalardan ayırıp döverek savaş silahları yaptığı zaman, Nartlar, "Jarra" diye adlandırılan insan suretinde, çirkin, kızıl tüyle kaplı düşmanlarını mahvettiler.

Nart demircisinin adı Dıp/Tıp (ateş, ateşli) + bet (yüz), bu da Dıpbet "ateş yüzlü" yani Güneş demektir. Şu da mümkündür: herhangi bir vakitte "Debet" (Dıpbet) güneş tanrısının adına bağlı bir sıfat iken, Nart demircisinin adı olmuştur. "Kaynar" da, aynı şekilde, Güneş tanrısının adı olarak kalmıştır. Bir zincirin halkaları oluşuyor: Kaynar -Dıpbet Kaynar (Ateş yüzlü Kaynar) – Debet - Altınbet Debet (Altın yüzlü Debet) – Kaydar Teyri (*Curtubayev, 1991, s. 15, 157*).

M.Ç. Curtubayev, M.A. Habiçyev ve bazı diğer bilim adamları Kuzey Kafkasya halkları ve Abhazlarm Nart destanını ilk

başta Türk-İskitlerden aldıklarını kabul etmektedirler. Bu hipotez pek çok unsurla desteklenmektedir. Öncelikle Nart kahramanlarının adları etimolojik olarak Türk dillerinde, hususiyetle Karaçay-Balkar dilinde aslını bulmaktadır: Debet: Ateş yüzlü; Batraz: Bogatır (bahadır); Alavgan: Al + oglan, birinci oğlan vs..

Kaynar ve Debet'in başlangıçta özdeşliği konusunda, Abhazların Nart destanında birinci teonimin varlığı gösteriliyor: Demirci Aynar. Aynar, burada tanrı -demirci değil, sadece ustadır. Abhazlarda demircilik tanrısı, Abhazlarm Aynar ile özdeşleştirmedikleri Şaşpa idi ki, Aynar'ın Karaçay-Balkarların ilk atalarından ödünç alındığını göstermektedir ve Ş.H. Salakaya'nın araştırmalarıyla da teyit edilmektedir *(1966, s. 57, 72)*.

Kaynar ve Debet'in özdeşliğine başka bir olgu da beliğ bir şekilde delalet etmektedir. Eğer Abhazlar, Güneş Tanrısının (Kaynar) ilk ismini Karaçay ve Balkarların atalarından ödünç almışlarsa, o takdirde Adıgeyler de ikinci adı olan Debet'i "Dabeç" şeklinde almışlardır. Karaçay ve Balkarların birinci ve ikinci tanrı adının etimolojisi Abhazca ve Adıgeyce ile yapılamamaktadır. Adıgey masallarındaki yaşlı demirci Dabeç, eski bir Adıgey tanrısı olan demirci ustası "Tlepşa" rolünde görünmektedir *(Nartlar, 1974, s. 308)*.

Tanrı-demirci, Osetin mitoloji ve destanlarında da aynı işi görmektedir. V.İ. Abayev'in de yazdığı gibi, bazı ayinlerde ve masallarda ocak tanrısı, Kurdalagon'un yerine geçerek tanrı-demirci olarak görülmektedir. Bu tanrının adı Safa'dır *(Abayev, 1982, s. 9)*.

Oset halk bilimcisi G. Şanayev, Kurdalagon'un Safa'dan sonra ikinci gökyüzü demircisi olduğunu yazmaktadır. ("Pamyatniki narodnovo tvorçestva Osetin" (Osetin halk sanatları abideleri 1925, sayı 1, s. 62). Safa ise, V.İ. Abayev'in de vurguladığı gibi, Hristiyanların Osetin pagan panteonuna geçmiş olan Aziz Savvası'dır *(Abayev, 1979, s. 9)*. Onun düşüncesine göre Kurdalagon, Kurd (demirci) + ala (Alanlı), uarh - Kurt'un

Osetince eski adı, yeni adı ise - birag (Türkçe börü'den türetilmiştir) ve İskitçe meşhur bir boya ait olduğunu gösteren o (zamir) kelimelerinden oluşmuştur *(Abayev, 1949, s. 592, 594)*.

M.Ç. Curtubayev, haklı olarak bu tür etimolojik hükümleri yanlış ve gayr-ı ciddi olarak görmektedir. Kurd + Alagon adı çok kolay anlaşılabilir. Bu isim, Debet'in büyük oğlunun adı "Alaugana"dır. Nart destanına göre Debet'in 19 oğlu vardır ve bunlar arasında en güçlüsü büyük oğludur.

Karaçay-Balkarların Kaynar, Debet ve Alaguan'ına Şaşpa, Tlepşa ve Safa'nın ilave edilmesinin sebebi, muhtemelen Sovyetler Birliği topraklarında M. Ö. VII. Yüzyılda başlayarak yine M. Ö. V-IV. Yüzyıllarda en parlak dönemine ulaşan demir çağı kültürünün en yüksek gelişmeyi Kuzey Karadeniz civarındaki İskit kabileleri arasında sağlamış olmasıdır *(Perşist, Mongayt, Alekseyev, 1982, s. 169)*.

Nart destanı, bilimsel olarak da ispat edildiği gibi, Karadeniz boyu ve Kafkasya'da, Karaçay-Balkarların, Abhazların, Adıgeylerin, Osetinlerin, İnguşların ve Kumukların atalarının uzun süreli ilişkilerinin oluştuğu yerde teşekkül etmiştir. İskitler Osetinlerin İran dilli ataları olmuş olsalardı, bu durumda şimdi Abhazların ve Adıgeylerin demir tanrılarının isimlerinin Türkçe değil, İran dilinde (Farsça) olması gerekirdi *(Curtubayev, 1991, s. 160)*.

Nart destanının baş (kadın) kahramanı, Nartların anası sayılan "Satanay"dır (Sataney). Kelimenin etimolojik kökeni kolayca çözülebilir: Sat (kutsanmış) + anay (anne, ana) veya Satana (çok güzel) + ay (ay) dır *(DTS, s. 25)*.

Masallarda Satanay-Biyçe'nin ay ve güneşin kızı olduğu hikaye edilir *(Curtubayev, 1991, s. 160, 161; Karaçay-Malkar Nart tauruhla, 1966, s. 28)*.

Birçok Nart masalında Nartların güneşin (Debet) ve ayın (Satanay) oğulları oldukları anlatılır. Bundan da Debet'in ne-

den 19 oğlu olduğu açıklığa kavuşmaktadır. İnsanların kameri ayların gün sayısını güneş yılının gün sayısıyla uyuşturmaya çalışmasıyla birçok halkın eskiden beri uyguladığı Metonov çevrimi ortaya çıkmıştır. Bu çevrim, 19 güneş yılının 235 kameri aya eşit kabul edilmesiyle bulunmuştu. "Acaba Balkar ve Karaçayların ataları, bu çevrimi kendileri mi keşfettiler yoksa bir başka halktan mı aldılar? 19 yıllık ay-güneş çevrimi onlarda Güneşin (Debet) ve ayın (Satanay) 19 oğlunu sembolize etmektedir. Bu canlandırmanın özü bir kenara bırakılırsa, güzellik ve bilgelikte birinci olan kadın, torunlarının günlük tasalarına karışmayıp ancak yeri geldiği zaman onların en zor durumlarında kendisine başvurulan Debet'in yeryüzü emekçisi değil, Erüzmek'in karısı olmak zorundadır. Bu yer değiştirmenin adım adım, yavaş yavaş gerçekleştiği kastedilmektedir; ama bu herhangi bir hikâye anlatıcısının niyeti sonucu olmamıştır... Debet ve Satanay tasvirleri - Karaçay-Balkarların mitolojileri ve destanları arasında bağlantılı bir halkadır, ama tek bağlantı değildir ve onların çok derin tarihinden günümüze kadar dini kültürlerinin kesintiye uğramaması bakımından fevkalade önemlidir *(Curtubayev, s. 162)*.

ANTROPOLOJİK VERİLER

Bazı antropologlar Orta-Asya'da bulunan kafataslarının İskit kafataslarına benzemediğini ileri sürüyorlar. Bu görüş, İskitlerin Asya'dan çıkıp gittikleri tezinin fazla inandırıcı olmadığı kanaatini doğurmaktadır. Çünkü bu araştırmacılar tüm İskitleri Avrupaî bir halk olarak kabul etmektedirler.

Akademisyen V.P. Alekseyev de bunu destekleyen bilim adamlarından. Alekseyev, son ilmi eserinde şöyle diyor: "İskitlerin kraniolojisi konusunda henüz geçen yüzyıl yayınlanan, ama metodoloji açısından eskimiş bulunan çalışmalar nazar-ı itibare alınmazsa, genellikle Avrupaî ırkın çıkış noktasını teşkil eden daha eski protomorf bir muammaya istinaden oluşturulan varsayıma itirazda bulunan G. F. Debets, bu

karmaşıklığa ilk parmak basan kişidir. Varsayımının son kısmını değerlendirmeden önce, onun İskitlerin işaret kombinasyonlarındaki genesiz ilişkileri konusunda bir hayli güvenilir olduğunun altını çiziyorum. Temel karmaşanın asıl sebebi, neolit ve bronz donömlerine ait pek çok malzemenin aynı bölgede bulunmuş olmasıdır.

Aynı bölgelerde daha önce yaşamış olan bronz çağı sekenesiyle İskitlerin genetik ilişkilerinden nasıl bir etnogenetik sonuç çıkabilir? İskitler, Kuzey Rusya bozkırlarına ne arkeolojik ve dilbilimsel belgelere istinaden zannedildiği gibi güneydoğudan ve ne de Herodot'un anlattığı türeyiş efsanesinin zorladığı peşin hükme istinaden güneybatıdan gelmişlerdir. Aksine onlar da tarihin kendilerini yerleştirdiği bu topraklarda oluşmuşlardır. Antropolojik malzemeler, İskitlerin bünyesine yabancı etnik unsurların karışmış olmasını istisna etmiyor, aksine onların etnogenezinde mahalli unsurların yer aldığını ön plana çıkarıyor. *(Alekseyev, 1989, s. 177).*

Ahşap mezar kültürü taşıyıcılarını Kimmerlerin ve Karadeniz boyu İskitlerinin ataları kabul eden değerli İskitolog-arkeolog B.N.Grakov *(1977, s. 153 – 154)* da, aynı görüştedir. Ama hiç şüphesiz İskitlerin arasında Asya'dan gelen pek çok halk da vardı ve yine bu gelenler arasında Mongoloidler de bulunuyordu. *(Akişev, 1973).*

İskitlerin antropolojik tipi konusunda bilim adamları arasında bir görüş birliği mevcut değil. Kimilerine göre İskitlerin tamamı Avrupaî idi. Kimilerine göre ise bir kısmı saf İskit değil, Mongoloid kabilelerdi. Biz, ikinci bakış açısını daha güvenilir ve tutarlı buluyoruz; zira yukarıda da temas edildiği üzere, Herodot İskitler diye kabul edilen halkın arasında Mongoloid kabilelerinin de olduğunu kaydetmiştir *(Gerasimova ve diğerleri, 1987, s. 25, 238).*

İdil boyu eski sakinlerinin kafataslarını inceleyen M.N. Gerasimov, henüz neolitik çağda bu bölgede yaşamış olan nüfu-

sun bir kısmında Mongoloid, daha ziyade Lapanoid izler tespit etmiştir.

İskitleri iyi tanıyan Yunanlı yazarlar, bu güzel yüzlü insanların sağlam yapılı olduklarını kaydetmektedirler. Kurganlarda bulunan eşyalar üzerindeki İskit tasvirleri onların Avrupaî olduğunu göstermektedir ki, bu da Mongoloidlerin sayıca az olduğunu, ama her halükârda orada bulundukları tezini teyit etmektedir. Meşhur Hippokrat "Hava, Sular ve Yerler Üzerine" adlı eserinde İskitlerin dış görünüşlerini tasvir etmiştir. Her şeyden önce uzun kafalı olduklarının altını çizmekte, onu da şuna bağlamaktadır: "Bebek doğar doğmaz, henüz kemikleri yumuşak iken onun kafasını elleriyle sıkarak ve bandaj veya başka bir vasıta yardımıyla kafayı uzunlamasına büyümeye zorluyorlar..." (bölüm 21). Hipokrat, sözlerini şöyle sürdürüyor: "Bütün İskit kabileleri – soğuk iklimden dolayı sarışındır, çünkü güneş yeteri kadar tesir etmemekte ve beyaz renk soğuktan yanmakta ve sarışın renge dönüşmektedir." (28) *(AİSK, 1990, s. 34 – 35).*

V.Y. Murzin, antropolog S. İ. Kuts'a dayanarak: "İskitler döneminde Kuzey Karadeniz civarı bozkırlarındaki nüfusun antropolojik açıdan tek kökene ait olduğunu söylemek mümkün değildir" demektedir *(1990, s. 13).* V.Y. Murzin, "İskitler etnos olarak dil bakımından akraba yerli ve yabancı göçebe kabilelerin birbirlerini etkilemesi neticesinde şekillenmişdir. Genetik kaynaklarını da, ahşap mezar (yerel çizgi) ve Andronovo (doğu unsuru) kültürüne mensup değişik gruplar arasında aramak gerekir; ama bazılarına göre, o kültürün taşıyıcıları Pers dilli idiler" şeklinde bir hükme varmaktadır *(Aynı eser, s. 14).*

İskitlerin Pers dilli oldukları tezini kabul ettiğimizde bu hükme bütünüyle katılmak mümkün; ama biz, lengüistik veriler de dahil olmak üzere, "tüm verilere istinaden" aralarında başka etnik gruplara mensup halkların bulunmasına rağmen İskitlerin aslen ve mutlak surette Türk olduklarına inanıyo-

ruz. Şimdiki Türk dilli Karaçay-Balkarların antropolojik özellikleri eski İskitlerinkine oldukça yakındır.

V.P. Alekseyev, Kuzey Kafkasya dağ halklarını - Karaçay, Balkar, Osetin ve Digorları Avrupaî ırkın Kafkasya tipine dâhil etmektedir. Ona göre bu tipe ait olan "uzun boy, iri kafatası, iri kafa ve geniş yüz, Kafkazikleri Avrupaî ırkının eski temsilcilerine yakınlaştırmaktadır... Geniş yüzlü tip kuzey Kafkasya'da bronz ve erken demir çağlarına ait paleoantropolojik materyallerle tespit edilmektedir." *(Alekseyev, 1974, s. 137)*.

Bu antropolojik veriler, İskitlere özgüdür. V.P. Alekseyev, Avrupa İskitleri hakkında şunları yazmaktadır: "Bunlar, söbü kafaları, nisbeten basık ve geniş yüzleri, oldukça massiv iskeletleri ve normaldan uzun boylarıyla tipik Avrupaî idiler." *(Alekseyev, 1989, s. 176–177)*. Demek oluyor ki, İskit tipinin antropolojik özelliklerini Kuzey Kafkasya halkları arasında en fazla Karaçay-Balkarlar ve keza birçok bilim adamının Pers dilli Türkler diye kabul ettikleri Osetin-Digorlar tevarüs etmişlerdir. Çünkü, onların dilinde Türk dilinin etkisi oldukça fazla görülmektedir. Onlar, sadece antropolojik özellikleriyle değil, lengüistik işaretler yönünden de diğer Osetinlerden bariz bir şekilde ayrılmaktadırlar ki, bu konudan daha aşağıda bahsedilecektir.

İSKİTLERİN DİLİ ÜZERİNE

Ne en eski yazarlarda, ne de ortaçağ yazarlarından herhangi birinde, İskitlerin Pers dilli olduğuna dair herhangi bir dil sürçmesi dahi olmadığını daha önce ifade etmiştik. Ünlü Persolog V.İ. Abayev ve onun takipçileri İskit dilinin bazı onomastik verilere istinaden kendileri tarafından bilindiğini tek ses halinde dile getirmişlerdir *(Abayev, 1949, s. 239)*. İskitlerin Pers dilli oluşları konusundaki bu tez bütünüyle çürük materyal üzerine kurulmuştur.

Pek çok bilim adamı İskitlerin etnik kimliğinin tespitinde onomastik verilere özel bir önem vermemiştir. Çünkü Trak ve Pers isimleriyle benzerlik arzeden İskit adları, yalnızca bu dillerden ödünç alınmıştır ve dolayısıyla İskitlerin etnik mensubiyeti konusunda herhangi bir ispat gücüne sahip değildir; dahası, bu adlar, Karadeniz civarındaki Yunan şehirlerinde medfun kişilerin – örneğin gezgin tacirlerin,- mezar taşlarından alınmıştır.

Etnogenez meseleleri incelenirken onomastikadan faydalanılmalıdır; ama bunu yaparken, şu anda yalnızca Arap şahıs adlarını kullanan Müslüman Türklerin adların semantik anlamlarına bakarak Samilere dahil edilip edilmeyeceğini de göz önünde bulundurmak gerekir.

"Eğer İskit cins isimleri İran ve Hint-Avrupa etimolojisini desteklemiyorsa, Pers şahıs adlarının varlığı yeterli bir delil olamaz; örneğin göçebe arabaları ve çadırlar, göçebe halklar için çok önemli eşyalardır. Üstelik İskitlere, İranlıdır gözüyle bakmak fevkalade yanıltıcı olur." Değerli Amerikalı şarkiyatçı ve Slavist Prof. K.G. Menges böyle yazmaktadır *(1979, s. 29)*.

Gerçekten de Rusların kafasında, Türk dilli doğu halklarında karşılaşılan Arap-Pers onomastikasının nasıl bir karmaşa oluşturduğunu tasavvur etmek zor değildir. Ayrıca şahıs adlarına bakarak onların etnik mensubiyetlerini söz gelimi Osetin veya Karaçay-Malkar şeklinde belirlemek mümkün değildir; çünkü, birincilerinki Yunan, ikincilerinki Arap isimleridir.

İskitlerin Pers oldukları tezinin desteklenmesi konusunda üstad olarak gördükleri Prof. K. Müllengof'un şahıs adlarının etimolojisinde, ele aldığı pek çok adın Türk dillerindeki malzemelerle kolayca izah edilebildiğini belirterek bu teze karşı çıkması, F. Brun, F. Mişenko ve bazı diğer Rus İskitologları hayli üzmüştür. Müllengof'un etimoloji çalışmalarına hiçbir değer vermeyen 30'lu yılların bilim adamları, onları "modası geçmiş, İskit ve Sarmat dillerinin yeniden tetkikinde hiçbir

katkı sağlaması mümkün olmayan" bilgiler olarak kabul etmektedirler *(Kolobova, 1933, s. 416)*.

Hatta çok sayıda Persolog-İskitolog, İskitlerin dilleri hakkında sadece onomastikaya göre hüküm verilmesine üzülmektedirler. Onlardan bazıları, Herodot, Strabon, Pliny ve diğer eski devir yazarlarının eserlerinde var olan materyali, İskit isimlerinin çok açık Türkçe anlamlarının onların Pers dilli olduklarını savunan zayıf teoriyi bertaraf etmemesi için görmezlikten gelmektedirler. "Targitay", "Kolaksay", "Lipoksay", "Arpoksay", "Papay", "Api", "Ores", "Madiy", ("Maday" "Matay") "Partatua" gibi Türk dillerinde kolayca aslı anlaşılan kelimeleri burada zikretmemiz konu için yeterlidir. Kaynaklarda yer alan İskit cins isimlerine gelince, Persologlar onları pek hesaba katmıyorlar. Hatta Müllengof bile İskitcedeki "ashi" ("açı)'nin Türkçe "acı" kelimesi olduğunu reddedemiyor. Bu kelimelerin aynılığını Thomaschek, Şafarik, Stratanovsky, Lury ve diğer bilim adamları kabul etmektedirler *(Dovatur, Kallistov, Şişova, 1986, s. 27)*.

Ortaya konan unsurlar şu sonucu kuvvetlendirmektedir: "İskitçe, Yunanlıların ve Romalıların "İskit" adıyla bildiği tüm kabilelerin yegane, tek ve monolit dili olarak bir fiksiyadır." *(Kolobova, 1933, s. 433)*. Herodot da İskitçe "Oyor" kelimesini "erkek" (Türk dillerinde "erkek" / "eyr", "er" *(Zekiyev, s. 2.)* şeklinde çevirerek bu fiksiyaya tanıklık etmektedir. Bu görüşü, XII. Yüzyıl yazarı John Tset de İskitlerin Azak Denizi'ni "Karbalık" (Türkçe "Devasa Balık") diye adlandırmalarını göz önünde bulundurarak desteklemektedir. John'un bilgilerinin doğruluğunu kabul ederek ve onlara dayanarak çok sayıda bilim adamı da yukarıda verilen kelimenin "kar" ("kara") – "kudretli", "bol" ("bereketli"), "büyük", ("muazzam), – "balık" kelimelerinden oluşan tamamen Türkçe bir sözcük olduğu hakkında tereddüt etmemişlerdir *(DTS, s. 80)*. Kıpçaklarda en önde gelen boylardan birinin "Karbalık" diye adlandırıldığını hatırlatmak yerinde olacaktır; Sayan-Altay Türklerinin

mitolojisine göre ise, dünya balığa benzer üç tane kocaman varlığa - "Kerbalık" dayanmaktadır.

İskitlerin, İran dilli oluşları hakkındaki teorinin çağdaş taraftarlarından biri olan V.İ. Abayev, "Osetinskiy yazık İ Folklor" (Osetin Dili ve Halkbilimi. 1949) adlı kitabında, 196 tane İskitçe-Osetince leksikolojik benzerliğe yer vermiştir. Onun eseri çok sayıda Hint-Avrupa bilimcisi tarafından hayranlıkla kabul görmüştür. Aslına bakılırsa yazarın kendisinin de kabul ettiği gibi, 41 tane kelime "Osetincede hiçbir iz bırakmamıştır". O zaman tabiat kuralına uygun olarak şu soru sorulur: "Peki hangi temele dayanılarak bu kelimelerin İskitçe-Osetince paralellikleri tespit edilmektedir?" Geri kalanlardan 101 kelime ise, duru Türkçe anlamlara sahiptirler; hiçbir değişikliğe gerek duymazlar. Son 47 kelimenin V.İ. Abayev tarafından yapılan açıklaması, hiç de tatmin edici değildir: ("Smuglıy Sozir"?) – "Esmer Sozir?"; "Varazmak sı Dona?"; "Volkopleçıy", "Supoyed", "Onda hayat emaresi yok", "Sağlıklı bir karıya sahip olan", "hayırlı sabah", "Geyik derisi olan" vs.)

İskitlerde "manu", "vira", "nar" gibi Pers sözcüklerine benzer "erkek -(koca)" anlamına gelen kelimelerin var olduğuna dair kanıtlar gerçeklikten oldukça uzaktır. Herodot'un (IV, 110) doğrudan yazdığı gibi, İskitler, "erkek-koca" kelimesini "oyr" kelimesi ile karşılamışlardır. Buna benzer çok sayıda örnekler mevcuttur; verilenler de, onların ilmi açıdan temelsiz olduğunu göstermek için yeterlidir.

Neyseki 1960 yılında İ.G.Aliyev, V.F. Miller'in derlemiş olduğu İskitçe-Sarmatca 425 kelimeden ancak 167 tanesinin Pers diline ait olduğunu kabul edilebilir, 258 kelimenin ise sağlam olmadığını yazdı. L.Zgutsa ise, derlediği 613 İskit adından ancak 286 tanesinin Pers diline ait olduğunu kabul etmektedir (*Aliyev, 1960, s. 102*).

İSKİT ETNONİM, TOPONİM VE ONONİMLERİ

Persologlar, sadece İskitçe-Türkçe "Papay" ("Babay") (Ata), "Api" ("Apay") (Ana), "Atey" (Ata") (Baba) gibi şahıs adlarını zikretmekten kaçınmakla kalmıyorlar, ayrıca İskitlerin efsane isimlerinin etimolojik açıklamasını ilmi açıdan tatmin edici derecede yapamıyorlar. Bu isimler – Targitay, Lipoksay, Arpoksay, Kolaksay vd. tamamen arı Türkçe anlamları olan kelimelerdir *(Miziyev, 1986, s. 45)*.

Temel İskit etnonimlerinden "aşkuzı", "skut", "skit" ve "skolot" vb. sözcükler bugüne kadar Farsçayla açıklanamamıştır. Çünkü bu sözcükler, İskit anlamını tam olarak karşılayan Türkçe etnonimlerdir.

Bilindiği gibi kadim zamanda Türk kabileleri arasında yaygın soylardan birisi, "As-kisi" veya "As-kizi" dir. Hiç şüphe yok ki, İskitlerin mukaddes kitaplarının adı "Aşkuzı" - Türkçe bir etnonimdir. Türk dillerinde çok yaygın olan ve bizi ilgilendiren terim z/s'nin d/t'ye dönüşmesi kuralına uygun olarak kolayca "aşkut"a dönüşebilmektedir. Böyle ses değişmelerinin Kazakça, Tatarca, Başkurtca, Karaçay-Balkarca ve diğer dillerde çok örnekleri vardır: "Torka" /"Sarka", "tın"/"sın", "kazır"/"kadır", "barzım"/bardım", "ırgız"/"ırgıt" vs. Benzer ses değişimine Yunan dili de yabancı değildir: "Fazis"/"Fazid", "hippanis"/"hippanid" "tanais"/ "tanaid" vs gibi. Yunan dilinde hışıltılı sessizlerin olmaması nedeniyle bunları telaffuz edemiyorlardı ve dolayısıyla "aşkut" yerine "askut" diye telaffuz edilmektedir. Kelimenin başlangıç sesi olan "a" sesi, bazı yabancı terminolojilerde düşmektedir; örneğin "İstanbul"/ "Stambul", "Ishauat"/"Shauat", "Işkantı"/"Şkantı" vd gibi.

Bu şekilde "Aşkut"/"Askut" etnonimi kolayca "Skut" şekline dönüşmektedir. Demek ki, "Skut" terimi Türkçe olan "Aşkuz"/"Aşkut" sözcüğünün tahrif edilmesiyle Greko-Roman yazılı geleneğin bir ürünü olmuştur. Biz bununla, F.G.Mişenko'nun "Skut"un tahrif edilmiş yerel kelime olabileceği sözlerini teyit ediyoruz.

V.İ. Abayev'in "Skut" sözcüğünü Almanca "Skut":"okçu" , "ok atmak", kelimesiyle açıklama teşebbüsleri lenguistik kurallara göre pek geçerlilik kazanamamıştır *(Abayev, 1865, s. 25)*.

Göçebe-İskitler, ya da Kralî İskitlerin kendilerini "Skolot" veya "Skolt" diye adlandırdıkları bilinmektedir. Bu güne kadar bu terim hiçbir dille açıklanamamıştır. Belki Karaçay-Balkarcadaki "Ishıltı" veya "Shıltı" ile aynı olan veya benzeşen bir terimdir *(Miziyev, 1986, s. 48)*.

M. Ö. III. Yüzyılda Protogenes şerefine dikilen anıt kitabede Krali İskitler "Say" sözcüğü ile zikredilmektedir. Bu güne kadar açıklanamamış olan "Say"/"Sıy", Kıpçak-Karaimce ve Karaçay-Balkarca "Saygı", "İhtiram" kelimelerini karşılayan sözcükten başkası değildir. Buradan "sayga"/"sıyla":"hürmetli", "şerefli", "saygı değer", "muhterem" kelimeleri; "sayla": "seçim", "seçilmiş", "seçim(s)i" vs gibi kelimeler çıkmaktadır *(Aynı eser)*.

"Skolot" sözcüğünün başka açıklamaları da vardır. Herodot, İskitlerin kendilerini "Skolot" olarak adlandırdıklarını belirtmektedir. Değişik dilli "İskit" kabilelerini yöneten Skolotları, eski devir yazarları "Kralî İskitler" diye adlandırmışlardır. Bütün İskit kralları onların arasından çıkmıştır. Bu arada, M.Ö. IV. Yüzyılda İskitlerin her üç kolunu kudretli bir devlet haline getien, İskit topraklarını fethetmeyi deneyen Makedon Kralı Aleksandr'ın babası II. Philip'in ordusuyla yapılan savaşta, M.Ö. 339 yılında 90 yaşında ölen Atey/Açey de onların arasından çıkmıştır. B.N.Grakov, Skolotları göçebe-İskitler diye adlandırmaktadır *(Grakov, 1977, s. 120)*.

Skolotlar veya Kralî İskitler (bunlar da gerçek İskitlerdir) etnik bakımdan yakın akraba olan "Avhat", "Katiar", "Traspi" ve "Paralat" adındaki dört kabileden oluşmaktadır. Pek çok bilim adamı, bu İskit kabilelerinin Türk dilli olduklarını, her şeyden önce onların Türkçe isimlerine göre kabul etmektedirler. İskit efsanesine göre onlar İskit boy beyi Targitay'ın

oğullarından türemişlerdir. Herodot (IV, 6): "Lipoksais'ten Aukhatea denilen İskitler doğmuştur. Ortancadan, Arpoksais'ten inenler Katiariler ve Traspieslerdir ve en küçüklerinden de kralları çıkmıştır ki, adları Paralataylardır. Tümü de Skoloti diye anılırlar ki bu, krallarının lakâbıdır. Bunlara İskitler adını Yunanlılar takmışlardır" şeklinde yazmaktadır *(Herodot, 1972, s. 188)*.

Persologlar, Targitay ve onun oğullarının adları gibi zikredilen kabile isimlerini etimolojik açıdan İran dillerini esas alarak ispatlamaya defalarca çalışmışlardır. Onlar arzuladıkları neticeyi alabilmek için harfleri, hatta kelimedeki heceyi değiştirmişler, kısaltmışlar ve bazen de etnonimi, antronimi değiştirmişler; daha sonra da, çok alâkasız sonuçlar çıkarmışlardır.

Örnek olarak "Paralat" terimini ele alalım: V.İ. Abayev, E.A. Grantovsky ve diğer önemli dil bilimci-Persologlar, bu terimin eski İran dilinden çıktığından hareketle, kelimenin aslını bulmaya çalışmışlardır. Onların savunmalarına göre eski devirde bu kelime güya Farsça "baş üstünde tutulanlar", "meşru atananlar", "doğuştan seçilenler" anlamındaki "paradata" olarak telaffuz edilmiş (Abayev, 1974, s. 298); sonuçta tüm İskitlerin ve dillerinin Pers kökenli oldukları şeklinde oldukça şüpheli, ama bir o kadar da hoppaca bir konsepsiyon oluşmuş ve pek çok Persolog tarafından bilimsel bir tespit gibi kabul edilmiştir.

Esasında Skolot (İskit) kabilelerini, aynen antik dönem yazarlarının "İskitler" diye adlandırdıkları çok sayıdaki kabile adları gibi Türkçe ile açıklamak çok daha kolaydır. Buna birkaç örnek verelim:

Avhat Türkçe "abak" (amca) + bağlaç "a" fonemi + müzekker takısı olarak "t" eki. Bu, tüm Türkçe-Moğolca leksikoloji için gereçlidir *(ESTY, cilt 11, 1978, s. 10-11; Malov, 1951, s. 51)*.

Katiar Türkçeden "Katı" ("sert" "dayanıklı") + "ar" / "er": "sert erkek" ("insanlar") (bizim etimolojimizdir. – Yazarlar)

Traspi Türkçe "Tar" ("ensiz" "dar") + "sepi / "spi" (göz"): "dar gözlü, çekik gözlü". Benzer etimolojiyi Herodot da vermiştir *(IV, 27; 1972, s. 193)*.

Paralat Türkçe "Bor"/"börü" ("gri-boz "kurt" anlamında) + "olot" / "elet" : "Kurt kabilesi". Kurt bilindiği gibi eski Türklerde totemdir *(Gordlovsky, 1974, sayı 4)*.

Skolot (İskitlerin öz adları) M.A. Habiçyev Türkçe "Sak" + "Olot" ("Kabile") kelimesinden etimolojik olarak aslını bulmuş ve "İhtiyatlı kabile" olmuştur. "Sak" kelimesi" "ihtiyatlı" manasınadır *(Habiçyv, 1978, s. 18)*.

G.A. Geybullayev'e göre "Skolot" kelimesi "İsk"/"Eski" (eski, kadim) + "el" ("kabile") : "Kadim kabile" demektir. "Skol" kelimesi eski Türkçe "Eskil", "Eşkil" kelimesine benzemektedir (Eski Bulgar kabilesi). Günümüzde Karakalpaklar, Özbekler ve Kırgızlarda bu etnonim mevcuttur.

Basil/"Barsil": "Bas"/"Baş" (kafa) + "il" / "el" ("kabile", "halk": "Baş kabile" anlamına gelmektedir (Yazar).

Kergil "Çigil" vs. Bu sözcüklerde Türkçe "el" / "il" ("kabile" "halk") kökü vardır *(Geybulayev, 1991, s. 310, 314)*.

Akatsir. M.Z. Zekiyev, İskit sözcükleri arasında Türkçe kökenli "er/ir" / "erk":"erkek" (erkek, herif, insanlar, mertçe) kelimeler mevcuttur, diye yazmaktadır. Yine Türk dili için karakteristik olan "-lı, -tı" sonekleri de mevcuttur. Don'da ormanlık bölgede, kısmen de Kuzey Kafkasya'da yaşamış olan büyük İskit kabilesini "Akatsir" ("Akaçir") (Yunanlılar Türkçe "ç" harfini "ts" olarak yazmışlardır) diye adlandırmışlardır. "Akaçir" kelimesi "agaç"/"akaç" ("orman") + "er" ("erkek" "insanlar") kelimelerinden müteşekkil olan "Orman halkı" (Orman insanları) demektir *(Zekiyev, 1986, s. 24, 29)*.

Akaçirlerden, 442 yılında Hun Kağanı Attila'ya elçi gönderilen Pannonyalı Priscus ve Got tarihçisi Jordanes (M.S. IV. Yüzyıl) bahsetmektedirler. M.Z. Zekiyev, "Hazarların Akatsirler ile özdeşleştikleri" görüşündedir *(Aynı eser, s. 25)*. Hipotez

olarak Hazarların İskit-Akatsirlerin ahfadı olduklarını ortaya koyabiliriz. Bazı bilim adamları "Hazar" sözcüğünün "Haz"/"Kaz" ("kaz") + "ar" / "er" yani "Kaz insanlar" sözcüklerinden oluştuğunu kabul ediyorlar. Muhtemelen "Kazak/"Kazah" sözcüğü de totem durumundaki "kaz" + "ak" sözcükleriyle bağlantılıdır.

Agathirs. "Akatsir" sözcüğünü Yunan yazarları çoğu kez "Agathirs" şeklinde yazmışlardır. Burada "s" harfi kelimeye eklenmiş alışılmış Yunanca tamlama, "th" sesi ise "t" sesine tekabül etmektedir: "Agatir" Fonetik açıdan bakıldığında sözcüğün "Agaçir"den türetilmiş olduğunu görüyoruz. M.S. I-IV. Yüzyıllarda Pliny, P. Mela, Ptolemaeos, Julius Solin, Ammianus Marcellinus Agathirs'lerden söz etmektedirler. Ptolemaeos onları Savromotlarla akraba olan Türk dilli Savarların (Suvar) yukarısına yerleştirmektedir *(Geybullayev, 1991, s. 293 – 294).*

Savromat. Bu sözcük "Savar"/"Suvar" + "er", "Su insanları" etnoniminden ve + "mat" kompozitinden oluşmaktadır.

"Agaceri" terimi ise Azerbaycan'da "Agaceri- dag"; "Agareri" + "dağ" olarak muhafaza edilmiştir. Bu toponim (İran) Güney Azerbaycan'da da mevcuttur *(Geybulayev, 1991, s. 294).*

Arimaspi. Kuzey Kafkasya'da yaşamış bir Türk-İskit kabilesidir. Onları "tek gözlüler" diye adlandıran Herodot'un bilgilerine dayanarak M.Z. Zekiyev bu kelime ile "gözleri yarı kapalı insanlar"ın kastedildiğini, bunun da Türkçede "yarım" + "sepi" (göz)= "yarım açık göz", yâni "çekik gözlü" anlamına geldiği sonucuna varmaktadır. *(Zakiyev, 1986, s. 17).*

"Arim" "yarım" kelimesinden türemiştir; çünkü, Oğuz lehçesinde "yarım" hiçbir zaman "arim" şeklini almamıştır.

G.D. Philippe, Arimaspları Türk olarak, W. Thomaschek ise – Hunların ve Türklerin ataları olarak kabul etmektedir *(Dovatur ve diğerleri 1982, s. 256).*

Budin Türkçe "Bud" (kurt") + "in" / "yan" ("ruh") : "Kurt ruhu" sözcüklerinden oluşmaktadır. "Budin" muhtemelen

"kabile", "halk" "nüfus" anlamına da gelmektedir *(DTS, s. 108)*. Karaçaylarda, Botaş, Bayramuk, Akbay, Elkan, Teke, Çotça ve diğer ailelerin de - ki toplam on ailedir- dâhil olduğu eski "Budian" boyu mevcuttur.

İssedon: Bu da bir Türk kabilesidir: "iç" / "is" ("astar" + "giysi"): "astarlı elbise" demektir. G.A. Geybullayev (s. 296), bunu böyle kabul etmektedir; ancak, bu etimoloji inandırıcı kabul edilemez. Büyük bir ihtimalle eski Türkçedeki "iç"/"is" olarak değil, "issi"/"isse" ("sıcak") + "don" (ırmak") : "sıcak ırmak" diye tercüme etmek gerekir. "sıcak ırmakta yaşayanlar" fikrinden ise, "sıcak kaynaklarda" ifadesi daha doğrudur. Bu tür sıcak kaynaklar eskiden Pyatigorsk [Beştav] bölgesinde varmış. Karaçay-Balkarlar Beştav'ın eski sakinleridir ve günümüze değin de bu yerleşim yeri "İssisuu"- "sıcak su" olarak adlandırılmıştır. Rus Kazakları da kendi köylerine Goryaçevodskaya adını vermişlerdir. Bu köy, çok sayıda mineral su kaynaklarının bulunduğu Beştav'da yer almaktadır.

İirkler ("Türkler"). Bunlar, Türk dilli İskit kabilesidir. (Yukarıda onlardan bahsedilmiştir) Pek çok bilim adamı (P.İ. Şafarik, Z.İ.Yampolsky vd.) Herodot'un İirklerini Türklerle özdeşleştirmektedirler. P. Mela ve Büyük Pliny (M.S. I. Yüzyıl), daha önce söylendiği gibi, Kuzey Karadeniz boyunda yaşamış olan bu Türkler (Tirkler) hakkında malumat vermişlerdir *(AİSK, 1990, S. 100, 108)*.

Saklar. Pek çok yazar onları İskitlerle ve Savromatlarla, ayrıca onların torunları olan Sarmatlarla özdeşleştirmektedirler. Uzmanların çoğunluğu Sakların, Kazakistan ve Orta Asya'nın ezeli sakinleri ve bronz çağı kabilelerinin torunları olduklarını kabul etmektedirler *(Litvinskiy, 1972, s. 156)*.

Saklar [veya Sakalar], yaşadıkları kendi kadim topraklarından, M.Ö. VII. Yüzyıldan evvel İran'a, Ön ve Küçük Asya'ya, Kafkasya ötesine, ayrıca çok önceden beri bazı Türk kabilelerinin yaşamakta oldukları Albanya'ya yayılmışlardır. Herodot, Perslerin İskitlere "Saka" dediklerini yazmaktadır (Herodot,

1972, s. 333). Pek çok antik ve çağdaş yazar, bu akraba kabileleri özdeşleştirmektedirler; bu da, Orta Asya Sakları arasında İskitlerdekinden daha fazla Pers dilli kabileler bulunmasına rağmen, Sakların ve İskitlerin Türk dilli olduklarının ispatına temel oluşturmaktadır. Bazı araştırmacılar, ilk başta Sakların İran dilli olmadıklarını, daha sonra etrafını saran nüfustan etkilenerek İran dilini benimsemiş olabileceklerini, ya da Sakların yüksek tabakasının Türk veya Moğol olduklarını düşünmüşlerdir *(Dovatur, Kallistov, Şişova, 1982, s. 394)*.

V.İ. Abayev, "Sak" kelimesinin Osetince "Sak" ("geyik") sözcüğünden geldiğini tahmin etmektedir. Eğer Saklar gerçekten İran dilli bir kabile olsalardı, o takdirde bu etnonimin hiç olmazsa bir Pers kabilesinde muhafaza edilmiş olması gerekirdi. Böyle bir şey yok, ama bu terim küçük fonetik değişikliklerle Türk halklarından "şağa" etnik grubu olarak kalmıştır: Kazaklarda "şagay", Özbeklerde "sake", Kırgızlarda "şakler", Türkmenlerde "şaukay", Nogaylarda ve Hakaslarda "sakay" *(Geybulayev, 1991, s. 84 -90)*. Yeri gelmişken Sakay dilinin Hakascanın bir lehçesi olduğunu da belirtelim. Yakutların kendilerini ve ülkelerini "Saha" olarak adlandırmaları da tesadüf değildir. Bazı Türk halklarında ve kısmen Karaçay-Balkarlarda "Şakay" "Şakman", "Şamay", "Sakinat" gibi özel isimler mevcuttur.

Eyhvald, Hansen ve bazı diğer bilim adamları, İskit-Tissagetler ve Massagetleri Türk olarak kabul etmektedirler *(Dovatur vd., 1982, s. 227)*.

Agrippeia (Agrippey). Herodot onların (kadınların ve erkeklerin) kel olduklarını bildiriyor. Büyük bir ihtimalle bunlar saçlarını tıraş ediyorlardı. Bir grup bilim adamı bunların Kafkas dağlarında yaşadıklarını, diğerleri ise, Ural'ın eski sakinleri ve şimdiki Başkurtların ataları olduklarını kabul etmektedirler. M.Z. Zekiyev'in düşüncesine göre ise "agrippey", "er"/"ar" + "at" ("at") bileşiminden oluşmaktadır. At'a Yunanlılar "gippos" demektedirler ve buradan da "Argippey" terimi türetilmiştir *(Zekiyev, 1986, s. 27)*.

Eorpata. Herodot bu etnonimi "erkek katili" (Türkçe "eor"/"er": "erkek" + Yunanca "pata": "öldürmek") olarak tercüme etmiştir (IV. 110). Erkeklerle aynı şartlarda savaşa katılan kadınları da Amazonlar diye adlandırmaktadır.

Enarei. M.Z. Zekiyev, bu kelimenin Türkçe "ana"/"ene" ("anne", "kadın, 175)+ "er" ("erkek, "adam") kelimelerinden oluştuğunu ve "erkeğe benzer kadın" anlamını taşıdığını kabul etmektedir *(Zekiyev, 1986, s. 27).* Hippokrat'ın yazdığı gibi bu insanlar, uzun süre at üzerinde seyahatten dolayı haremağaları gibiydiler (Hippokrat, 29).

Meotlar. Türkçe "mete" ("kil", "il") kelimesinden türemiştir (Zekiyev, 1986, s. 27). Bu kelimenin Adıgeycede başka bir etimolojisi vardır: "me" ("pis koku") + "nate" ("bataklık") yani "pis kokulu bataklık" demektir.

Tur/Turk. Orta Asya'daki büyük Sak kabileri federasyonudur. "Turan" terimi "tur" kelimesinden türemiştir ve "Türklerin yurdu" anlamındadır. Turan terimi daha sonraları "Türkistan" şeklini almıştır. Bazı araştırmacıların düşüncelerine göre Türk İncil'de geçen Yafet'in (Yafes) oğludur. Bu kelime Türklerin ilk atalarından Afrasiyab ile bağlantılıdır. Eski İranla ilgili "Eranshahr" adlı eserde, kadim Antropatena devletinde Ganzak şehrinin Turanlı Afrasiyab'ın kurduğu anlatılmaktadır *(Kasumova, 1985, s. 22).* Afrasiyab, Türk kahramanıdır ve İran destanında İran'ın baş düşmanıdır. Afrasiyab adı birkaç kez de Avesta'da İranlıların hasmı olarak zikredilir. İran kaynaklarında Turlara at üzerinde seyahat edenlerin karakteristik özelliğine işaretlere "Saklar" da denilmektedir. Avesta'da "hızlı atlı Turlar" ibaresi geçmektedir *(Köroglı, 1970, s. 104; Frai, 1972, s. 67-68).*

Ortaya konan faktörler, İskitlerin ve Sakların temelde Türk dilli kabileler olduklarını gösteriyor. Biz bilinçli olarak adı geçen kabilelerin, İran dilli oluşlarını ispat etmekle ilintili olan meseleleri keskinleştirmiyoruz. Ancak, şunun altını çizmek gerekmektedir; İran bilimcileri inanılmayacak şekilde İskitçe -

Sakça terimlerin izahını İran dilinde bulmaya çabalamaktadırlar; hatta bilindiği üzere, meşhur İran-dil bilimcisi V.F. Miller "api", "papay" ve çok sayıdaki diğer İskitçe terimlerin, ezcümle, İskit tanrı adlarının ve çok sayıdaki etnonimlerin İran diline ait olmadıklarını ispat etmiştir.

Eski İskit ve Turan topolojisi de Sak ve İskitlerin Türk dilli oldukları hakkındaki teorinin doğruluğunu desteklemektedir.

Burada öncelikle İskitlerin Pers dilli oldukları teorisinin ana dayanak noktasını teşkil eden ve Persologları bu halkı Pers asıllı göstermeye sevkeden İskitya nehirlerinin adları üzerinde durmak gerekecektir. Onların düşüncelerine göre en sağlam deliller Don, Dinyeper, Dinyester, Tuna nehirlerinin adlarıdır. Eğer öyle ise, neden bu ırmakların çok sayıdaki kollarının adları Pers dilinde değildir de, Don ırmağında olduğu gibi, kolları Türkçe isimler taşımaktadır? Bu soruya yukarıdaki isimlerin Türkçe olduğunu kabul eden M.Z. Zekiyev delillerle cevap vermektedir. Konuyla ilgili deliller aşağıdadır.

"Don". Türkçe "tın"- "sessiz" kelimesinden türemedir. Zaten Ruslar da, Don'u "Sessiz Don" diye adlandırmaktadırlar. İskitler döneminde bu nehre "Tanais" diyorlardı. Bu da Türkçe "tınıs/ tınç" (Sessiz, sakin) kelimesini anımsatmaktadır. "Tın" ve "tınış" kelimesi daha sonra, genel olarak, "ırmak" manasıyla benimsenmiş olabilir, zirâ, diğer akarsu isimlerinde de rastlanmaktadır *(Zekiyev, 1986, s. 27)*.

"Dinestr". "Tınıç"+"tır" kelimelerinin birleşmesinden "Tınçtır" (Sakinleş) manasındadır.

"Dinepr" [Dinyeper]. "Boristen" (daha doğrusu "Borisden"). "Boris", "borıs"/ "borış" ("kıvrımlı", "dönmek", "sapmak") + "den" (görünüşe göre "Don": "tın") kelimesine dayanmaktadır, sonuç olarak da "kıvrımlı ırmak" manası ortaya çıkmaktadır. Kelime "Dınborus", kısaltılmış şekli ise "Dınıbor" ve "Dınepr" dir.

"İstr". İskitler Tuna'yı böyle adlandırırlardı. Nehrin çağdaş adı ise Türkçe "Tınay" ("sakinleşmek", "dingin olmak") kelimesinden gelmektedir *(Aynı eser)*.

M.Z. Zekiyev, "İskitya'da bir ırmak adı olan "Tın" veya "Tınus"un (Dın veya Tanais) "sakin, dingin" anlamında dağ nehirlerinin dışındaki diğer durağan şeylerin adı olarak da kullanıldığını düşünmektedir. Onun düşüncesine göre Türkçe "ıdan" ("patika", "şerit", "yol") kelimesi "ırmak" manasına gelebilir ve "ıdan" ("dan" – "don") kelimesi sadece patika/yol manasında olmayıp ırmak anlamı da ifade edebilir *(Zekiyev, 1986, s. 29-30)*.

Prof. M.A. Habiçyev de benzer bir sonuca varmaktadır: Eski Türk dilindeki "Tan" kelimesi "ırmak" anlamındadır. Burada da su ile ilgili Türkçe adlar Don, Dinyeper, Dinyester, Tuna ve diğer pek çok Karadeniz boyu ve Kuzey Kafkasya ırmaklarının adı gelmektedir *(Habiçyev, 1982, s. 32, 36, 40-44)*.

"Sivaş" Türkçe "Saybaş" kelimesinin değişmiş şeklidir. "Say" (küçük) + "baş" (yön) kelimelerinin birleşiminden "küçük yön" manasındadır.

"Kafkas". Bu kelime Türkçe "Kapu" (kapı / giriş) + "kas" etnoniminden oluşmaktadır ve genel manasıyla "Kas kapısı" demektir. Eski Kaspiler, Kafkasya ötesinde, genellikle de Hazar Denizi'nin batı kıyılarında ve Derbent bölgesinde yaşamışlardır. Eski dönemde Derbent kapıları "Kasların kapıları" ("Kafkaz") diye adlandırılmıştır. Daha sonra bu isim bütün bölgede yaygınlaştı. Araplar Kafkasya'ya: "Kab"/"Gabg", Persler ise "Kaf"/"Gaf" demişlerdir. Bu terimler Türkçe "Kapu"/"Kapıg" sözcükleriyle bağlantılıdır. Pliny, İskitlerin Kafkas dağlarını "Kroukas" yani "kardan beyaz" diye isimlendirmişlerdir. Bu terim "kırau" (kırç, kar) + "kas" (kayalık) kelimelerinden oluşmuştur "karlı kayalar" anlamındadır (Geybullayev, 1991, s. 300). "Kas" ayrıca "kaş": Kabarık dalga, sırt/tepe, yüksek tepe anlamlarına da gelmektedir *(Miziyev, 1991, s. 47)*.

"Yaksart". Eski Türkçe "Silik" (temiz, necip) kelimesinden türemedir *(DTS, s. 500)*. Eski Yunanlılarda bu ırmağı Türkçe anlamına daha yakın şekliyle "Silis" diye adlandırmışlardır.

Hemen hemen tüm İskit tanrı ve krallarının adlarıyla akrabalık terimleri olarak kullanılan İskitçe kelimeler Türkçedir.

"Api"/"abi": "nine", "büyük ana" *(ETSTY. cilt I, s. 220-221)*.

"Apa"/"aba": "ana", "ata", "baba" demektir. *(DTS, s. 644)* G.İ. Ramstedt'e göre "aba" kelimesi Ural-Altay dillerinde "baba", "büyük şahsiyet", "saygı değer" anlamına gelmektedir *(Ramstedt, 1957, s. 184)*.

"Biti". Eski Türkçe "bit"/"vid": "yüz", "dış görünüş" kelimesinden türemedir *(DTS, s. 103)*.

"Baba": "ata", "cet", "kabile reisi" demektir *(ESTY, cilt II, 1978, s. 10 -11)*.

"İrkin": "yağmur" *(DTS, s. 212)*.

Bilim âleminde bilinen İskit krallarının hemen hepsinin isimleri Türk isimleridir.

"Atey": "Baba" (Tatarca – "atiy")

"Ada": "Baba", "ağabey", "mal sahibi".

"Aspak": "as" (şefkat, menfaat, kâr, mutlu olmak, hoşlanmak) kelimesinden ya da "es" (akıl, şuur) kelimesinden veya "eş" (yoldaş, dayanak, destek) + "bak"/"bag"/"beg" (yönetici, prens, rehber) kelimelerinden oluşmuştur.

"İskapay": İskit kralı Madiya'nın (Mataya) ikinci adıdır. Bu adı "Aşkapay" olarak da kabul etmek mümkündür (Dyakonov, 1957, s. 65). Bu kralın adı Türkçe "İs" ("güzel koku", "şan") kelimesinden veya "es" ("şuur", "akıl") + "bak"/"bek" (prens", "yönetici") sözcüklerinden oluşmaktadır *(ESTY, cilt I, s. 38; cilt II, s. 38–40)*.

"Taksak". Eski Türkçe "tang" (mucize, şaşırtıcı, inanılmaz, sağlam, güçlü) + "usak" (küçük, bebek, çocuk, oğlan çocuğu)

kelimesinden meydana gelmektedir ve "harika çocuk" demektir *(Geybulayev, 1991, s. 304)*.

"Skopas"/ "Eskopas" (yönetici) kelimesinden. "Bas"/"baş" ise Türkçe antronimler için geneldir: "Aybas":"Aybaşlı", "Karabaş": "karabaşlı" vs. (Yazar)

"Spargapif" *(Herodot, kitap IV, 76)* Kuzey Karadeniz boyundan bir İskit kralı ve ayrıca Saka kraliçesi Tomaris'in (Tamamris) oğlunun adıdır. Muhtemelen (G.A. Geybullayev'in düşüncesine göre) İskitce "Esbirokbit" şeklinde de kullanılıyordu. Türkçe "es" (akıl, şuur) + "birok" ("yalnızca bir" + "bit") "("yetişkin") genel anlamı ile ise "yalnız aklen yetik" demektir *(Aynı eser, s. 305, ESTY, cilt II, s. 151, 154)*.

"Hanahis". "Honak"/"konak"tan + Yunanca "is" son eki eklenerek türetilmiştir. Bu kelimeyi V.İ. Abayev, Osetince "honek" (davet eden) kelimesiyle açıklamaya çalışmaktadır. *(Abayev, 1965, s. 168)*. E.A. Grantovsky ise bu kelimeyi Hintçe "kapaka" (kazıcı, kazan) kelimesine bağlamaktadır. Büyük ihtimalle bu kelime eski Türkçe "hunak" ("dayanak" kelimesiyle bağlantılıdır. "Konak"/"kunak" özel isimleri Avarlar, Bulgarlar ve Hazarlarda kullanılmıştır (*T. Simokatta, 1957, s. 161*). "Konak" kelimesi "misafir" ve "dayanak" manasıyla günümüzde dahi Karaçay-Balkarlarda kullanılmaktadır.

"Targitay". V.İ. Abayev'e göre Farsça "güçlü" kelimesinden türemiştir *(Abayev, 1982, s. 306)*. Son zamanlarda Skolot kabile reislerinin adlarının etimolojik olarak Türkçe "Targa"/"Taruge": "sağlıklı", "çevik", "becerikli", "hareketli", "açık göz" kelimesinden türedikleri tespit edilmiştir *(ESTY, III, 1980, S. 240)*. Diğer sözlükler de bu antronimi Türkçe "toraga" (yırtıcı kuş) + "tay" (gibi) (kuş gibi) kelimelerinin birleşiminden uluştuğunu belirtmektedirler.

"Lipoksay". Türkçe "lipok" / "lıppık" (düz) + "say"dan (ırmak) "düz ırmak", "akan ırmak" anlamındadır.

"Arpoksay". Türkçe "arpa" (arpa) + "say" (ırmak) harfiyen "arpa ırmak" demektir. Bu kelimenin "ar" (sarı, boz)+ pok/bok

(gübre, kirli) + say (ırmak) sözcüklerinden türemiş olması da mümkündür ki, 'kirli ırmak' yani 'bulanık nehir' anlamındadır.

Bu kelimelerin etimolojileri üzerinde düşünmek gerekiyor ama, ismin ikinci hecesi "say"/ "çay"/ "suu" – hiç şüphesiz "ırmak", "su" anlamını taşımaktadır. Zaten İskitlerin yaratılış efsanelerinde onların analarının ırmak olduğu söylenmektedir.

"Kolaksay". "Kulak" ("kol"), *(DTS, s. 465)* kelimesinden + "say" ("ırmak") : "ırmak kolu" yani "nehrin kolu" demektir.

"Olkaba". "Ulug" ("büyük", "ulu", "güçlü", "mağrur") + "bay" (zengin") mana olarak da "büyük zengin" demektir.

"Davkent". "Day"/"tay" ("tay") + "ket"/ "ked" ("güçlü" "dayanıklı"): "güçlü tay" *(DTS, s. 292)*

"Marsaget". Eski Türkçe "bars"("kaplan", "pars") kelimesinden *(DTS, s. 84)* + "ket"/"ked": "Kuvvetli Pars" (Hazar Kağanının Barsbek adında bir oğlu vardı: "Bars" + "poprens". Eski Türkçe "ked" kelimesi "güçlü" anlamına gelmektedir.

"Tamar(is)". (Sak veya Massaget kraliçesi) Türkçe "Tamar/"Tamır" ("damar", "kan dolaşımı") + is (sontakı, Yunanlı yazarlarca yapılan ektir).

"Basil". "Bas"/"Baş" ("Baş") + "il" (kabile") kelimesinden: "Baş kabile".

"Baçir". "Baş" ("baş") + "ir"/ "er" ("erkek") kelimesinden: "Başlı/kafalı adam".

"Skil". (M.Ö. V. Yüzyıl) "Skilur": (M.Ö. II. yüzyıl) İskit Kralı. Görünüşe göre onların adları "es" ("akıl", "şuur") + "kol"/"kul" ("yönetici", "han") kelimelerinden oluşmuştur ki, "Akıllı Han" anlamındadır.

"Skolopit". "Eskol" ("Akıllı Han") + "bit" ("büyümek"): "Akıllı Han olarak büyüdü" anlamındadır.

"Pollak" ("Kral Skilur'un oğlu). Boltah adındaki Hun lideri meşhurdur. Eski Türkçe "bolak" ("hediye") kelimesinden gelmektedir *(DTS, s. 117)*.

"Portatu" ("Bartatu"). (M.Ö. VII. Yüzyıl, İskit Kralı) G.A.Geybullayev'in düşüncesine göre "Barsatay"/"Parsatay" tahrif edilmiş şeklidir. "Bars" ("kaplan", "panter") + "tay": "Kaplana benzer" veya "kaplan gibi" demektir *(Geybulayev, 1991, s. 315)*.

"Madi"/"Maday": (İskit kralı, Partatu/ Bartatu'nun oğlu) III. Yüzyıl Hun kağanının adı. Mode/Mate, Türk "Matı'na" ("harika") dayanmaktadır. "Mat" ("güvenilir", "aşamalı") Uygurca "Batuk"/"Batık" ("güçlü", "sağlam") anlamında olabilir.

"Tanay/"Tana" (İskit Kralı). Bu isme Türk halklarında sıkça rastlanmaktadır. "Tana" kelimesi "buzağa", "sedef" anlamındadır. Ayrıca "şafak" manasına da gelmektedir *(ESTY, III, s. 310)*.

"Teuşpa". Türkçe "Tuş" (altın süsleme) + "bay" (zengin, varlıklı) ayrıca "Tüz" (adil/adaletli) + "bay" (Adil/adaletli Bay/kişi) demektir.

"Tugdamme" (M.Ö. VII. Yüzyıl Kimmer kralı). Persologlar bu ismi "güçle donatılmış" şeklinde tercüme etmektedirler *(Abayev, 1965, s. 126)*. Görünüşe göre "Tugtamay": Türkçe "tuk"/"duk" ("bayrak" + "tomay" ("dikmek") ya da "toma" ("süslemek") kelimesinden türemiştir *(DTS, S. 515)*.

"Sandakşatru". "San" ("nam", "saygı") + "dag" (benzer") + "şat" ("prens") + "er" ("erkek", "kahraman") bu birleşimden "saygıdeğer kahraman prens" anlamı oluşmaktadır.

"Sandapur. "San" + "dı"/"lı" son eki + "kur"/"kür" ("cesur", "yürekli"). Böylece "cesur kahraman" manası oluşmaktadır *(Geybulayev, 1991, s. 319–321)*.

Tamamı burada gösterilmesi imkânsız olan etimolojik veriler, tartışmasız olarak İskitlerin Türk dilli olduklarını sarih bir şekilde göstermektedir; en azından büyük çoğunluğu bunu teyit etmektedir.

V.İ. Abayev'in ifadesine göre "Erken dönem yazarı Herodot'ta Farsçada doyurucu bir açıklaması olmayan terim ve ke-

limelerin oranının yüksek oluşu sadece tesadüf olamaz." *(Abayev, 1979, s. 244)*. Abayev bu listeye, "Skolot" kelimesini de ilave etmektedir ki, buna "say" kelimesini, aynı şekilde Targitay ismini, göçebe-İskit kabilesi reisi veya İskit kralları ve diğer bir çok İskit isimlerini de katmak mümkündür.

"Targitay" isminin açıklaması konusunda, 583 yılında Bizans imparatoru Maurikius'a gönderilen Avar elçisinin adının Simokatta'nm eserinde "Targitiy" şeklinde geçtiğini unutmamak gerekir. Arpad boyunun Türk reisinin büyük oğlunun adının Konstaninos Porphyrogennetus'da "Targapuy" olarak geçmektedir. Bu ipucu, bizi Altın Ordu hanı Hülagu'nun oğlunun adı Taragay'a götürmektedir. Bunlar dışında Reşidüddin'in el-yazmalarmda XIII. Yüzyıla ait Türk isimleri arasında Targitay isminden başka Aktay, Aşiktay, Guruştay, Buruntay, Daritay, Oyratay, Kamtay, Kutay, Kutuktay, Kahtay, Sübektay, Tubtay, Uygurtay, Usutay gibi isimler de yer almaktadır. Bu isimler kendi yapıları itibarıyla Türkçe "Kurultay", topolojik isimlerden ise Altay, Çağatay, Mamatay, Tarbagatay, Cegetey, Cemetey ve diğerlerine çok yakındır. Bilim adamlarının çıkardığı sonuca göre bu isim ve terimlerin sonundaki "tay" kısmı bir şeye, herhangi bir halka, topluluğa veya devlete ait olduğunu göstermekte, ayrıca benzetme eki görevini de yapmaktadır. M.Z. Zekiyev ve M.A. Habiçyev "tay"'ın eski Türkçe "tan" - "ırmak" ve "su"ya dayandığını kabul etmektedirler *("Problemı Türkologii" – Türkoloji Meseleleri, 1964, s. 145; Habiyçev, 1982, s. 38)*.

Bu isimlerin açıklaması konusunda İncil'deki "Halklar listesi"nde geçen "Aşkuz" eponimi ile Hazar reisi Tagar'ın kardeş olarak gösterilmesi vakıasını da göz önünde bulundurmak gerekir. V.İ. Abayev'in bir vurgusu çok önemlidir: "İskit dilinde en yaygın ses göçmesi "r" harfiyle yapılır"; "r" harfi ünsüzler arasında ikinci sırada bulunmaya fazla müsait değildir ve bu yüzden başa alınır." *(Abayev, 1949)*.

Dil bilimciler eski yazarların eserlerindeki benzer metatezlerden defalarca bahsetmişlerdir. Bu kuralı göz önünde tuta-

rak, biz "Targı"nın "Tagrı"ya dönüştüğünü rahatlıkla söyleyebiliriz. Söylenenlere ilaveten Yunan dilinde "Gamma" harfi "g" sesini ve gırtlaktan da "g" (sert) ve özellikle "hg" sesini, örneğin "falanga" kelimesinde olduğu gibi vermektedir. O zaman, bizim savunduğumuz "Tagrı" veya "Tangri'dan" "Targı" terimine geçiş hakkındaki tezimizi destekleyici deliller olmaktadır. Demek ki, İskit tanrısı Targitay'ın Türklerdeki ortak pagan Tangrı, Tagri, Tagrı (g - daha sert) özellikle Tagrı'dan (g - gırtlaktan) başka bir şey olmadığı sonucuna ulaşabiliriz.

Nihayetinde Targitay isminin açıklanmasında "tarh"/"targ" kelimesinin Türk dillerinde "kan bağı akrabalık", "kandaşlık", "kabiledaşlık" manalarına geldiğinin bilinmesi gereklidir.

Görüldüğü gibi İskit etnonim, toponim ve özel adlarının çoğu Türk dilleriyle açıklanmaktadır.

Yukarıda sunulan İskitlerin dil, etnografya, etnoloji, topoloji, onomastik, arkeoloji faktörlerinin hepsi İskitlerin önemli bir bölümünün aynı şekilde Skolotların veya Kralî İskitlerin Türk dilli kabileler olduklarına delil oluşturmaktadır.

TÜRK HALKLARININ ATALARI SARMATLAR VE HUNLAR

Bilim adamlarının çoğu Sarmatları Pers dilli olarak kabul etse de, onların etnik mensubiyeti meselesi henüz çözüme kavuşturulmuş değildir. Persologlar, genellikle Sarmat onomastiğine dayanarak pek de inandırıcı olmayan delillerle bu varsayımı teyit etmeye çalışıyorlar.

Sarmatlar arasında Türk kabilelerinin dışında Slavyan, Pers, Fin-Ugor ve diğer halklar da bulunmakla birlikte, onların Türk dilli oldukları varsayımı lehine ortaya konulabilecek daha inandırıcı oldukça fazla faktör mevcuttur.

Büyük Sarmatolog K.F. Smirnov, Sarmatların İran dilli olduklarını iddia etmektedir ve ona göre Sarmatlar – "Doğu Avrupa'nın Pers dilli göçebeleridir" *(Smirnov, 1984, s. 18)*.

"Sarmat" etnik adı, güya Farsçada "kara saçlı", "kara kalpaklı", "kara elli" ve "boz atlı" anlamındaymış *(Abayev, 1949, s. 114, 142)*.

Eğer etnonimler halkların doğrudan adı olarak ortaya çıkıyorsa, o takdirde bu tür anlamlarla etnonimlerin oluştuğuna inanmak zor. Halbuki "Sarmat" etnonimi Türk dilleriyle kolayca açıklanmaktadır. M.Z. Zekiyev'e göre "Sarmat", "Sarma" – "Sarı", "boz" kelimesine dayanmaktadır ve "Başkor – t" (Başkir) etnoniminde olduğu gibi, "t" ekiyle de çoğul anlamı kazanmaktadır. ("Başkir") *(Zakiyev, 1986, s. 35)*.

Bu etnonimin Türkçe ("sarı", "boz", + "mat") kelimelerinden teşekkül etmesi de mümkün *(DTS, s. 338)*. P.F. Sum, "Sarmat" kelimesinin "Sarı İnsanlar" anlamına gelebileceğini yazmıştır; çünkü, onlar sarı saçlı idiler. "Sarmat" kelimesi "Sar", "Sarı" demektir *(Sum, 1048, s. 3)*.

M.Ö. I. Binyılda Yeniseyli ataları Sarmatlarla sıkı ilişkilerde bulunan şimdiki Kırgızlarda her halükârda"Sarmat" etnonimiyle bağlantılı "Şermat" adlı etnik bir grubun varlığının altının çizilmesi oldukça ilginçtir *(Abramzon, 1960, s. 112, 116, 135)*. Karakalpaklar arasında "Sarmat" adında bir etnik grup mevcuttur; Kazakların arasında ise, "Sarmat Teleu" ("Sarmat Kabilesi") vardır. Bunun dışında, Kazakistan'da nüfusunu Kazakların oluşturduğu Sarmat köyü vardır *(Tolstova, 1987, s. 9)* ki, tüm bunlar yalnızca tesadüf olamaz.

Sarmatlardan kalan çok sayıda kelime konuşuluyor. Bunların çoğunluğu - Türkçedir. Şimdi bazı Sarmat etnonim, topolonim ve şahıs adlarından örnekler verelim.

"Sirak" (kalabalık bir Sarmat kabilesi). Güya Farsçada "yürüyen, âheste danseden, değişik şekilde yürüyen" demekmiş *(Abayev, 1982, s. 342)*. "Sirak"/"çırak" Türkçe - "çıra", "ışık veren" veya "ışıtan" anlamındadır. "Ak" eki eğer İran dillerinde küçültme, yumuşatma anlamında ise, bu ek Türkçede aitlik anlamı taşır: Kıpçak, Kimak, Kazak vs gibi. Ayrıca, "ak" kelime anlamı itibariyle "beyaz" demektir. Kumikya'da (Dağıstan) Çirak köyü, Özbekistan'da Kette-Sirak (Büyük Sirak), Türkmenistan'da Çirakçı köyleri ve Karaçay'da (Elbrus dağının alt tarafında) Çırak-Sırtı (Çırak platosu) vardır.

"Basil" (Sarmat kabilesi). "Bas"/"Baş" ("kafa") kelimesi + "il"/"el" ("kabile") birleşiminden "baş, baş kabile" anlamı oluşmaktadır.

"Aors" (Sarmat kabilesi). Türkçe "Orus"/"Urus" etnonimiminden bozmadır. Sarmatların arasında Türk kabileleri – Türkler, Gargarlar, Ongarlar, Dondarlar, Kamaklar (Kimaklar, Kumıkler) ve diğerleri de vardı *(Geybulayev, 1991, s. 336)*.

Sarmat toponimlerinden belki de en önemli olanı, o zamanlar Avrupa Sarmatyasındaki "Tamarak" adlı şehirdir. Bu kelime Türkçe "Tam" ("av", "duvar") + "orek"("kale", "yapı") kelimelerinden oluşmaktadır ve "şehir-kale" manasına gelmektedir. Diğer şehir "Karakent" "Büyük şehir" ("kara" – "büyük" + "kent" – "şehir") kelimelerinden oluşmaktadır.

"Amag" (M.Ö. II. Yüzyılda yaşamış Sarmat kraliçesi). Bu ismi Persologlar Avesta'daki "Ama" – "güçlü", "kudretli" kelimesine dayandırmaktadırlar. Fakat onların bir kıza böyle ürkütücü bir ismi verebileceklerini zannetmem. Türkçe "amak"/"omak" – "sempatik", "güzel giyimli" ve "iyi" "canlı" "neşeli" manasına gelmektedir *(ESTY, cilt I, s. 452)*.

"Abeak"/"Obak". (Sirak Kralı) Eski Türkçede "abak" "amca", "babanın erkek kardeşi" demektir *(ESTY, cilt I, s. 64-65)*. Bu isim kelimenin tam anlamıyla "Abak"/"Abbak":"Bembeyaz" demektir ki, günümüzde de, Çuvaşlar, Tatarlar, Kumuklar, Nogaylar, Karaçay-Balkarlar ve diğer Türk kabilelerinde aynı manaya gelmektedir.

Sarmatların Türk dilli oluşlarına Türkçe kelime kökenli olması nedeniyle Sarmat onomastiğinin kendisi delildir. Aşağıda Sarmat liderlerinin isimleri verilmiştir.

"Zizais". Ataerkil Ziza-ulu adını hatırlatmaktadır.

"Aragar". Türkçe "ortası" "arası" kelimesinden türemiştir. "Müttefik" manasında kullanmak mümkündür *(DTS, s. 50)*.

"Usafar". Eski Türkçe "usag": "susuzluk" demektir *(DTS, S. 616)*.

"Basa". "Kuvvet" "kudret" kelimesinden gelmektedir ve "güçlü" "kudretli" demektir.

"Agilimund". "Agilan" kelimesinden gelmektedir ve "cömert" demektir. *(DTS, s. 48)*

"Viduar". "Vidgar" kelimesinden "ajan" demektir *(DTS, s. 98)*.

Etnografik ve antropolojik veriler de Sarmatların Türk etnosuna ait oldukları hipotezini doğrulamaktadır. Onların yaşantılarını bilen eski devir yazarları, tek bir ağızdan Sarmatların hayvancılıkla uğraşan göçebeler olduklarını, at eti yiyip, kımız içtiklerini ve kement kullandıklarını yazmaktadırlar.

Antik tarihçi ve coğrafyacıların verdikleri bilgiler çok önemlidir. Strabon (M.Ö. I. Yüzyıl) Kafkasya'da bulunmuş, Sarmatlarla ilgili olarak "Yiyecek olarak genellikle et değil, özellikle at eti tükettiklerini, kımızdan peynir ürettiklerini, özel bir tatlı yapımı için taze ve ekşi süt kullandıklarını" yazmaktadır *(Strabon, kitap IV., 6: AİSK, 1990, s. 63-64)*. Burada söz konusu edilen içeceğin, Karaçay-Balkar ve diğer bazı Türk halklarının içeceği olan ayran olduğu muhakkak.

Pliny ve Mela (M.S. I. Yüzyıl) bu noktaya özellikle vurgu yapmaktadırlar: "Sarmatlar, ev olarak arabalarını kullanırlar". Bilindiği gibi araba göçebe Türk kabileleri için fevkalade önem taşıyan belirleyici bir özelliktir *(Pliny, kitap IV., 80; Pompony Mela, kitap II, 2)*.

Sarmatlarla ilgili antropolojik verileri de İskitler, Hunlar ve diğer kadim Türk kabilelerine ait verilerle örtüşmektedir. Bazı antropologlara göre İskitler ve Sarmatların bir bölümünde Mongoloid çizgilerin varlığı, onların Türk etnosuna ait olduklarını göstermektedir.

M.S. I. Yüzyıla ait Sarmat mezarlarındaki heykelcikte erkek figürü şaşı gözlü, basık burunlu ve çarpık bacaklı olarak tasvir edilmiştir. Antropolojik araştırmalar, Avrupa Sarmatlarının kafatasları ile Dağlık Altay bölgesi Pazırık kurganlarından çıkan Asya İskitlerinin kafataslarının karşılaştırılması sonucunda Sarmatların kadim Türklere olan etnik yakınlığını kanıtlamaktadır *(Tot, Firnşteyn, 1970)*.

Sarmatlar ve Hunlar, Baykal çevresi ve Yenisey'de de sıkı temaslarda bulunmuş, maddi ve manevi kültürleri teşekkül etmiştir. Dil konusuna gelince, bizim kanaatimize göre, her ikisi de eski Türkçe idi. Her halükârda Güney Sibirya'da yaşamış

olan Sarmatların, ya da diğerlerinin dilinin Farsça olması mümkün değildir. Çünkü yukarıda da ifade edildiği gibi, bilim adamları orada İran dilinden kalma hiç bir iz bulamamışlardır.

M.Ö. III. Yüzyılda kabile federasyonları olarak birleşmeye başlayan Hunlar, zamanla Sarmatlar ve diğer akraba kabilelerle birlikte sürülerine meralar bulmak amacıyla Çin tarafına doğru güneye yönelmiş ve bölgenin bir kısmını ele geçirmişlerdir. Hunların ve Sarmatların ana kitlesi ise batıya yöneldi. Kısa süre sonra Hunlar Sibirya, Altay ve Orta Asya'nın hemen hemen bütün bozkır bölgelerini ele geçirdiler ve M.Ö. I. Yüzyılda Ural ve İdil boyunca ilerleyerek Hazar Denizi'nin kuzey batısına, Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz boyuna saldırılar gerçekleştirdiler.

Hunlara Asya'da bulundukları dönemde "Hyung-nu" veya "Hunnu" Avrupa'da ise "Hun" denildi. Hunlar ve diğer Türk halkları bilinçli bir şekilde tüm Türklerin anayurdu Doğu Avrupa'ya uzandılar.

Diğer Türklerin vakayinameleri gibi Hunların tarihinin de hâlâ araştırılmadığını söyleyebiliriz. Hunlar hakkında yazan yazarlar, sadece onları "kültür tahrip edicileri" olarak göstermişlerdir. Gerçekten de onlar acımasız savaşçılar idiler; fakat bu özellikleriyle onlar, kölelik sistemine sahip olan devletlere darbe indirdiler; gerici toplumsal sistemin tahrip edilmesine yardımcı oldular; bundan dolayı, onların fetihleri ilerlemeci, objektif ve tarihi bir özellik taşımaktadır. Bunun dışında bu dönemde diğer halklar Hunların ulaşmış oldukları yüksek kültür seviyesinden etkilendiler ve ondan faydalanarak hayvancılık ekonomisi, at üzerinde savaş teknikleri, kullanışlı kışlık giysiler, özellikle de deri giysiler yapmasını öğrendiler; yâni, onların kültürlerinden kazanımlar elde ettiler.

Büyük Anayurt savaşı arifesinde meşhur arkeolog tarihçi A.N. Bernştam tarafından başlatılmış olan Hunlarm tarihinin derinlemesine incelemesi çalışmaları, 50'li yılların başında kesintiye uğramıştır. Bilim adamını, bu büyük halkın tarihini ob-

jektif olarak aydınlatmamakla suçladılar. Hatta göçebe Hunların çok düşük bir kültüre sahip oldukları söylemlerini ispata çalıştılar. Bütün dünya tarafından kesinlikle Hunlara ait olduğu bilinmesine rağmen, 1938 yılında A.N. Bernştam ve Leningrad Üniversitesi'nden arkeolojik bir araştırma heyeti tarafından araştırılan Kırgızistan'ın Talas vadisinde M.Ö. I. Yüzyıla ait Hun Kenkol mezarlarının Hunlara ait olmadığını iddia ettiler.

Fakat, "Kenkolskiy Mogilnik" (Leningrad, 1940) ve "Oçerk İstorii Gunnov" (Leningrad, 1951) ve bilim adamının diğer kitapları Hun kabilesinin tarihinin öğrenilmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Günümüzde arkeologlar ve tarihçiler A.N. Bernştam'm bilimsel mirasının değerini yeniden anladılar ve onun eserlerine yöneldiler. Yeri gelmişken Benştam'ın kazdığı ve anlattığı Kenkol mezarları kültürünün, M.P. Abramov'un Podkum Mezarlığı adlı kitabında topladığı materyallere nazaran, o zamanlar Kislovods yakınlarındaki Podkumka boğazında yaşayan Sarmatların kültürüyle benzerlik arzettiğini belirtelim.

Bu tespit, bir kez daha etnik ve kültürel bakımdan Hunlarla Sarmatların akrabalığını teyit etmektedir.

Hunların ve doğrudan onların torunları olan Bulgar ve Hazarların birçok halkın kültürüne olumlu etkiler yaptıkları tartışmasız bir realitedir. Bundan dolayı kısaca onun önemi üzerinde duralım. Bilindiği gibi bir etnosun teşekkülünde yazılı eserlerin rolü fevkalade büyüktür; çünkü yazılı eserler "isterse primitiv ve basit olsun, ilk aşamada bir toplumun yapısının yeni nitelikler kazanmasına imkân sağlarlar. Kayalar üzerine kazınan yazıların ve onları okuyanların yeni yeni ortaya çıkmaları yeni bilgilere ulaşılmasına hizmet etmektedir." *(Arutunov, 1989, s. 76)*.

Asya halklarından olan ve Avrupalıların kabul ettikleri gibi vahşi olmayan Hunlar kendi yazılarını oluşturmuşlardı. M.S. I. Yüzyılın 30'lu yıllarında onların artık yukarıda bahsedildiği üzere kendi taş kitabeleri vardı.

Peyzayı* tasvir eden Moğol bilim adamı Karjaubay Sartkoca Ulı şöyle yazmaktadır: "...peyzanın ortasında gür sakallı ve bıyıklı (Avrupaî) erkek kafası çizilmiş, kafanın çevresinde ise eski Türk runik alfabesiyle "Oysengir, Elşigıtı" yazısı kazınmıştır ki, anlamı "bu payzayı taşıyan kişi Oy-sengira'nın elçisidir" demektir. Hunlar ilk önceleri hanlarına (kaganlarına) "Oy-sengira" (tam anlamı: 'en yüce'dir) Çinliler ise "şanyü" diyorlardı.

Bu kitabe öncelikle Hunların Türkçe konuştuklarına ve Türkçenin onlarda devlet dili olduğununa, ikincisi ise Hunların bir kısmının Avrupai ırka mensup olduklarına kuvvetli bir şekilde delalet etmektedir. *(Sartkoja Ulı Karjaubay, 1991, s. 440–441).*

L.N. Gumilëv de aynı şekilde, Hunların 316 yılında Çin'in kuzey bölümünü fethettiklerine işaret etmektedir: "Onlar beyaz ırka mensup, sakallı ve gaga burunlu idiler." *(Gumilëv, 1990, s. 142).*

Claudius Ptolemaeus'un da belirttiği gibi Hunların bazı kolları İdil üzerinden Karadeniz civarına ve Kuzey Kafkasya'ya sarkmaya başlamışlar *(Ptolemey, kitap IV, 12, 14; 1942, s. 238);* daha sonra da Alanlar ve diğer Kuzey Kafkasya kabileleriyle müttefiken Ermenistan ve Ön Asya'ya akınlar düzenlemişlerdir.

* Peyza: Moğolların ve daha önceki Türklerin kullandıkları metalden yapılmış, el ayası büyüklüğünde bir tür lesepase veya pasaport. (ed.)

BULGARLAR VE HAZARLAR

Bulgarlar ve Hazarların birçok çağdaş Türk halkının ve özellikle de Balkar, Karaçay, Kumık, Çuvaş, Tatar, Başkurt, Tuna Bulgarları ve Karaimlerin etnogenezine katılan Hun kabileleri oldukları ilmen ispat edilmiştir. "Bulgar/Bulgar/Blkar" ismi şimdiki Balkarlar ve Tuna Bulgarları arasında muhafaza edilmiştir *(Beşevliyev, 1939; Smirnov, 1953, Bogdanov, 1975; Miziyev, 1984, s. 134-144, 1990, s. 101-108; Halikov, 1989).*

Eski Hazarlar ve Bulgarlar hakkında yeterli bilgileri, antik dönem yazarlarının eserlerinde buluyoruz: Erken ortaçağ Ermeni kaynakları, Gürcü yazarları, Arap tarihçiler ve coğrafyacılar (Ammianus Marcellinus, Theophanes, Procopius, Zomimos, C. Porphyrogenitus, Horeneli Moses, Leontius Mroveli, Mesudi, İbni Rusta, İbni Hurdadbeh vs..) Muhtemelen Bulgarlar hakkında en eski bilgiyi Suriyeli Mir-Abbas Kotinî'nin eserinde bulmaktayız. Onun kaydına göre M. Ö. 149-127 yıllarında "Kafkas sıradağlarında, Bulgarların topraklarında büyük kargaşalar meydana gelmiştir." *(Golubovsky, 1888, s. 25; Patkanov, 1883, s. 27).* Onların torunları olan şimdi Balkar ve Karaçaylar, bugün Merkezi Kafkasya'nın kuzey boğazlarını işgal etmektedirler.

Miladın ilk yüzyıllarında Kuzey Karadeniz civarı ve ona bitişik Doğu Avrupa bozkırlarında pek çok kabile federasyonları ortaya çıkmış ve çevreye yayılmıştır: Antlar, Gotlar, Hunlar

ve diğerleri. M.S. IV.-V. Yüzyıllarda ise Bulgarların önderliğinde güçlü bir kabile federasyonu ortaya çıkmıştır. Avrupalı yazarların eserlerinde özellikle bu Bulgarlar hakkında bazı bilgiler bulunmaktadır. Bu kabileler federasyonu, 482, 499 ve 502 yıllarında Trakya'ya bir dizi askeri saldırılar düzenlemiş; VI. Yüzyılda iyice güçlenerek Bizans yazarlarının büyük ölçüde dikkatini çekmiştir. Bu güçlü federasyonun çöküşü, otağı ve başkenti VI. Yüzyılın ortalarında Kuban'ın yukarı kesimlerinde, Thanagorya şehrinde bulunan Krovat (Kubrat)-han'ın ölümüyle bağlantılıdır. Kubrat'ın oğulları babalarının ölümünden sonra onun vasiyetini yerine getirmediler ve her biri kendine bağlı insanları alarak çeşitli yönlere göç etti. Büyük oğul Batbay (Batbayan, Basian) Ön Kafkasya'daki ata yurdunda kalırken, Asparuh Tuna civarına çekildi; diğer Bulgarlar ise Don'dan Harkovşin'e kadar uzanan bölgeyi ellerinde tuttular, daha sonra Orta İdil'e geçerek İdil Bulgarya'sını kurdular ve İdil Tatarları'nın etnik temelini oluşturdular.

Bizanslı yazar Theophanes 671 yılında Bulgarlardan bahsederek şöyle der: "Maeotis Gölü'nün (Azak Denizi) doğu sahillerinde, Thanagorya'nın arka tarafında Yahudilerin dışında çok sayıda halk yaşamaktadır. Bu gölün arka tarafında, insanların Bulgar balığı avladıkları Kuthis nehrinin (Kursiv – yazar) yukarısında eski Büyük Bulgarya bulunur".

Avrupalı yazarın verdiği bu bilgide bizim en fazla dikkatimizi çeken husus, "Maeotis Gölü'nün arkasında, Kuthis nehrinin yukarısında" ibaresidir ki, Kuban'a yani Kuzey Kafkasya'nın eteklerine işaret edilmektedir.

Kanaatimizce "Ermeni Coğrafyası"nda (VII. Yüzyıl) Bulgarlarla ilgili bilgileri yorumlayan K. Patkanov, bu bilgiye istinaden Bulgarların Kuban'da ve daha güneyde yaşadıklarını yazmıştır. "Ermeni Coğrafyası" adlı eserin yazarı Ananius Shirakatsius, eski Bulgaristan'ın sınırlarını Asya Sarmatyası yani Doğu Don civarında Azak Denizi ile Kuzey Kafkasyadaki Hyppia ve Ceraun dağları arasında Sunca nehri boyunca uza-

nan topraklar olarak çizmektedir. *(Smirnov, 1953, s. 9; Artamanov, 1962, s. 167-168)*. Birçok yazar Hyppia dağlarını Stavrapol sırtlarıyla özdeşleştirmektedir (Bkz. Örneğin, Gadlo, 1979, s. 111). Strabon ise, Ceraun veya Ceraunian dağlarını Kafkasya'nın kuzeydoğu uzantısıyla özdeşleştirir. Yazar, Sarmat Amazonlarından bahsederken şöyle der: "Amazonlar, Kafkas dağlarının Ceraunian denilen kuzey eteklerinde Gargarianlara komşu olarak yaşarlar." *(Strabon, V, I; AİSK, 1990, s. 74)* (Gargarianlar, İnguşların (Galgaylar) ve Çeçenlerin (Nohçi) atalarıdır *(AİSK, s. 220-221)*.

Bizans, Süryani ve Ermeni kaynaklarıyla diğer yazılı kaynakların mukayeseli karşılaştırması, eski Büyük Bulgarya veya eski Bulgarların topraklarının IV. - VIII. Yüzyılda Kuzey Ön Kafkasya ve Merkezi Kafkasya'nın dağlık kesimlerini kapsadığını göstermektedir. Kaynaklarda geçen "Kuthis'in yukarısı" ifadesi doğrudan Kuban'ın yukarı akımlarına ve kollarına işaret etmektedir.

Thanagorya civarında Kuban ağzında, yine Kuban'ın yukarı akımlarında, Kislovods civarında, Kabardin-Balkar bölgesinde Bakan ve Çegem'de, Argudan köyünde, Maysk şehrinde ve Kabardin-Balkarya'nın Keşen-allı bölgesi gibi bir çok yerde ele geçirilen eski Bulgar arkeolojik yadigârlarının verileriyle eski yazılı kaynakların bütünüyle birbirlerini desteklemektedir *(Pletneva, 1967, s. 7-8, res. 1-5 ve sl.; Kovalevskaya, 1984, s. 172-174; Biciyev, 1982 vd.)*.

Bir diğer Hun kabilesi olan Hazarlar, Bulgarlardan küçük farklılıklar gösterirler. Hazarların tarihi oldukça detaylı olarak incelenmiştir; zirâ batılı yazarlar gibi, doğulu yazarlar da onlara büyük ilgi duymuşlardır. O kadar ki, Bizans, onları, "Barbar" Araplarla olan savaşlarında kendi saflarına çekmek istemişlerdir. Bu dönemde kabilenin önde gelenleri Museviliği, Hazarların çoğunluğu İslamı, bazıları da Hristiyanlığı benimsemişlerdir.

Bilim alanında göçebe Hazarların güya Doğu Avrupa'da III. – IV. Yüzyılda Hunlarla birlikte ortaya çıktıkları şeklinde bir

görüş oluştu. Aslına bakılırsa Hazarlar da dahil olmak üzere Hunların da bir kısmı çok eskiden beri Doğu Avrupa'nın sakinleri olmuş olabilirler. Hazarların – Türkçe orman halkı anlamına gelen İskit kabilesi Akatsirler, - ormandan bozkıra saçılan insanlar oldukları şeklinde bir görüş de var. *(Gadlo, 1979, s. 60).*

Onlar, I. Binyılın ikinci yarısında Hazar'ın kuzeybatı kesiminde güçlü bir erken feodal devlet yani Hazar Hakanlığı'nı kurdular. Bu devlet VII. Yüzyıl ortalarından X. Yüzyıl sonlarına kadar varlığını sürdürdü. Hakanlığın ilk başkenti Semender'di. Bu şehir Kumık topraklarında, şimdiki Mahaçkale yakınlarındaydı. VIII. Yüzyıl başlarından itibarense başkent İdil (Edil) şehri oldu. (Şimdiki Astrahan yakınlarında).

Bizans imparatoru tarihçi Constantine Porphyrogenitus (X. yüzyıl) Hazarlar ve onlarla komşu olarak yaşayan halkların yaşamlarını detaylı bir şekilde anlatmıştır. Onun, Kuzey Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Hazarları ve diğer Türk halklarını İskitler diye adlandırması oldukça önemlidir *(Konstantin Bagranorodnıy, 1991, s. 177)*

İmparator, oğlu için yazdığı "De Administrando Imperio" (İmparatorluk Yönetimi Üzerine) adlı eserinde (Rusça çevirisi: Moskova, 1991) tahtın varisine Hazarları kuvvetli bir devlet olarak tanıtmakta ve komşu halkları Hazarlara karşı nasıl kışkırtabileceğini göstererek, "Uzların, komşu olarak yaşadıkları Hazarlar ile savaşabilme yeteneğinde olduklarını" yazmaktadır *(s. 51).*

Bizans, diplomatik manevralarla Alan ve Guzları kendi safına çekmeyi başararak, onları Karadeniz boyundaki en büyük hasmına karşı kışkırttı. X. Yüzyılda Hazarlar ile Alanlar arasında savaşlar vukû bulmuş; Alanlar, fiilen Hazarlara bağımlı olmaktan kurtulmuşlardır.

VIII. Yüzyıla doğru Hazar Kağanlığı hemen hemen bütün Kuzey Kafkasya'yı hakimiyet altına almış ve Bospor kıyılarında güçlendikten sonra Kırım'ın bir bölümünü ele geçirmiştir.

Hazarlarla Rusların münasebetleri dostâne idi. Rus hükümdarının IX. Yüzyılın ilk yarısında "hakan" unvanı kullanıyor olması da bu dostâne ilişkilerin bir delilidir *(Novoseltsev, 1982, s. 150-159)*. Hazarların Bizanslılarla olan ilişkileri ise bazen dostâne bazen hasmâne idi; ama ortak düşmanları Araplarla yaptıkları savaşa müttefik olarak girmişlerdir. Ancak Bizans, Arap Halifeliğinin X. Yüzyılda zayıflamasıyla birlikte Hazarlara karşı Hristiyan Alan ve Rusları kışkırtmış; Hazar Kağanlığı bir yandan onların saldırıları, diğer yandan kendi içinde yaşadığı iç çekişmeler sebebiyle yıkılmıştır *(Artamonov, 1962; Yakubovskiy, 1946, c. 3, no: 5; Kuznetsov, 1962; Pletneva, 1976, 1989)*.

Hazarlar, Araplarla girdikleri savaşta Kafkasya'nın ana boğazında, özellikle Alanya sınırlarında kaleler kurarak, Kuzey Kafkasya dağlılarından faydalanmışlardır. Hazarların varisleri - bu kale halkları- ise, kendilerine etnik akrabalıkları olan Türk Alan kabileleri arasında asimile olmuşlardır.

Arap tarihçileri İstahri ve İbni Havkal, "Hazarların bir bölümü esmerdir. Bunlara ve "Karahazarlar" denilir; diğerleri ise açık, beyaz tenlidir ve "hemen fark edilecek kadar güzel görünüşlüdürler"diye yazmışladır *(Karaulov, 1908, s. 113; Gadlo, 1979, s. 175)*.

Hazar Kağanlığı X. Yüzyıl ortalarında yıkılınca, Hazarlara bağlı olan Kuzey Kafkasya halkları kendi hürriyetlerini elde ettiler. Özellikle Hazar dönemi sonuna doğru bazı kabileler millet olarak şekillenmeye başladılar.

VIII. – X. yüzyılda Alan, As, Bulgar, Hazar ve yerli Kafkas dağlılarından erken-feodal Karaçay-Balkar halkı teşekkül etmiştir *(Karayeva, 1966, s. 5-6; Laypanov, 1992, no:32-33)*.

Hazarlar, Bulgarlar ve Alanlar, Kumık halkını şekillendiren unsurlardan biri olmuştur.

Yukarıda sunulan ve çürütülmesi mümkün olmayan deliller, Sarmatların, Hun-Bulgarların ve Hazarların İskitlerin ahfadı ve İskitlerinse, neolitik dönemdeki kurgan kültürüne men-

sup en eski göçebelerin genetik ardılları olduklarını ispat etmektedir. Zikredilen bütün kabilelerin Türk dilli olduklarında hiçbir şüphe yoktur. Türk halklarının geleneksel kültürünün tüm kökleriyle İskit, Hun, Sarmat, Alan, Bulgar ve Hazar kültürünün derinliklerine kadar uzandığı konusunda da terüddüte mahal yoktur. Ve aksine Hint-Avrupa halklarından hiç biri, İskit-Sarmat kabilelerinin etnik kültürünün herhangi unsurunu muhafaza edememiştir.

ALANLAR

M.S. I. Binyılda Asya ve Avrupa'nın Türk kabileleri erken feodal halkları olarak şekillenmişlerdir. Bunların bir çoğu kendi alfabesine ve devletine sahipti. En güçlü Türk kabileleri birliğinden birisi de M.S. I. Yüzyıldan IV. Yüzyıla kadar Kuzey Kafkasya'da hüküm sürmüş olan Alan kabileleri federasyonudur. Bu federasyonun dağılmasından sonra Alanların bir kısmı 375 yılında Hunlarla birlikte batıya gitmiş, diğer kısmı Merkezi ve Batı Kafkasya'nın dağlık bölgelerine çekilmiş ve Kafkasya'nın Doğu Avrupa, Ön ve Küçük Asya halklarının tarihinde önemli roller oynamışdır.

Alanların bir bölümü, Hunların baskısıyla batıya çekilmiş, Fransa ve İspanya'ya kadar gitmiş; oradan da Cebelitarık Boğazı üzerinden geçerek Kuzey Afrika'nın önemli bir kesimini zapt etmiştir. Şimdiki Cezayir, Fas ve Tunus sınırlarında Alan-Vandal Devletini kuran Alanlar, oradan gemilerle Roma'ya askeri seferler düzenlemişler ve V. yüzyılın sonunda Roma'yı tahrip etmişlerdir. Daha sonraları Alanlar yerli kabilelerle karışarak İspanyol halkının şekillenmesinde yer almışlardır. Alanlar, Katalonya bölgesi (Türkçe –"İkinci Alanya") halkının önemli bir bölümünü oluşturmaktadırlar. İspanyol etnograf Hoze Manuel Gomes-Tabanera, Türk-Alanların İspanyol etnogenezine katıldıklarına vurgu yapmaktadırlar *(Sovyetskaya Etnografya, 1966, No: 5, s. 62)*.

Kuzey Kafkasya'da kalan Alanlar ise, Hunlarla birlikte, onların, Ön Asya'ya ve Batı Avrupa'ya yapmış oldukları bütün seferlere katılmışlar; yine Hunlarla birlikte 376 yılında Gotları dağıtıp, sürmüşlerdir. Gotların bir bölümü Kırım'da kalmış; Vizigotlar, Kuzey Karadeniz civarından Roma İmparatorluğu sınırları içine girmişler; Ostrogotlar ise, Hunların müttefiki olarak orduya katılmışlardır.

Hunlar, kısa zaman zarfında Avrupa'nın Fransa'ya kadar olan büyük bir bölümünü zaptettikten sonra, V. Yüzyılın ortasında Attila'nın ölümüyle Büyük Hun Devleti bölünerek yıkılmıştır. Antik kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla, Hunlar, Avrupa ve Batı Asya halklarına korku salmışlar; bunun yanında Roma ve Pers ordularında hizmette bulunmuşlardır. Mısır piskoposu Synesius, IV. Yüzyılda "Bize göre yabancı bir tarzda eğitilmiş, kendi geleneklerine göre yaşayan, bize karşı düşmanca planlar tasarlayan genç savaşçı müfrezelerinden korkmamak mümkün değil... Bu beyaz tenli, saçları birbirine karışmış barbarların bir kısmının hizmetli olarak görev yapması, bir kısmının ise lider kadrosu olarak siyasi hayatta yer alması şaşırtıcıdır" diye yazmıştır *(Uspenskiy, 1913, cilt I, s. 165-168)*.

Çinli yazar Chang-Ch'ien, M.Ö. 130 yılında, "Kang-ch'ülerin doğu kolunun Hunların hakimiyetini kabul ettiklerini" yazmaktadır. Yazar, bundan başka, Sır-derya'nın orta akımında Kang-ch'ü adı altında çok sayıda halk (120 bin çadır) bulunduğunun altını çizmektedir. Bunlar, Kanglı kabilesine mensuptular. Bu bölgenin son sakinlerinin adları, XIX. Yüzyıla kadar varlığını korumuştur.

Yang-tsay ve Alan-Aslarla tam benzerlik gösteren Kang-ch'ü kabilesinin Hunlara bağlı, Kıpçak ve Kanglılara akraba olan bir Türk kabilesi olduğu verilen bilgilerden anlaşılmaktadır.

Başka önemli bir noktaya daha dikkat çekmek gerekir: Çin kaynakları "Göçebe ordası Kang-ch'ünün bütün hatlarıyla kesinlikle Yüeçilerle benzerlik arzettiğini" belirtmektedirler. Yüeçiler ise, Hunlarla çok benzeşmektedirler. Şu halde bu nokta-

dan hareketle Yang-tsay, Kang-ch'ü, Yüeçi ve Hun halklarının birbirlerine çok benzeştiklerini ve bunların Türk kabileleri olduklarını söyleyebiliriz. Kang-ch'üler Sır-derya bozkırlarında, Yang-tsaylar Kang-ch'ülerin kuzeybatısında, Yüeçiler ise Sır-derya ile Amu-derya arasındaki bozkır bölgesinde yaşıyorlardı. Yeni araştırmalar Kang-ch'ülerin sakin oldukları toprakların Karakalpak, Özbekistan ve Güneybatı Kazakistan'ı içine aldığını göstermektedir. Herhangi bir tarihçe veya etnografın bütün yönleriyle Alan-Aslarla benzerlik gösteren Kang-ch'ülerin (Kanglı) Türk olduklarını tartışmaya açabileceğini sanmıyorum *(Biçurin, 1951, s. 150-152).*

"Alan" terimine antik dönem yazarlarında ilk defa, I. Yüzyılda rastlanmaktadır. I. Yüzyıl yazarlarından Seneka, A. Lucan, Valerius Flaccus, Josephus Flavius ve diğerleri Alanları kesin bir şekilde Kafkasya'ya yerleştirmekte ve bölgedeki olaylarla ilişkilendirmektedirler. *(Kovalevskaya, 1984, s. 85).* Alanların M.S. 72-74 ve 135 yıllarında Kafkasya Albanya'sına (Azerbaycan), İberya, Ermenistan, Mediya ve Küçük Asya'ya yaptıkları tahrip edici akınlarından, o dönemin bir çok yazarı bahsetmektedir *(Kuzey Kafkasya Halkları Tarihi, 1988, s. 86).*

Miladın ilk yüzyıllarında Alanların giyim-kuşam, takı, silah ve tuvalat eşyaları gibi maddi kültüründe Sarmat gelenekleri etkisini sürdürmeye devam etmiştir *(Aynı eser).*

Horeneli Moses, Kuzey Kafkasya Alanlarının Gürcü kaynaklarında "As" ("Os") adıyla zikredildiğini yazmaktadır.

Alanlar hakkında daha detaylı ve tam bilgileri Ammianus Marcellinus'da (IV. yüzyıl) bulabiliriz. Yazar, hacimli "tarih"inde Alanları şu şekilde anlatıyor: *"Alanlar uzun boylu, güzel görünümlü ve hafif sarı saçlıdırlar. Silahlarının hafifliği nedeniyle oldukça hareketlidirler. Daha sade ve daha kültürlü hayat tarzıyla Hunlara tatamıyla benzemektedirler." Yazar, sözlerini "Onlar barbar geleneklerine göre kılıçlarını yere saplıyorlar ve Mars'a olduğu gibi kılıca tapıyorlar"* diye sürdürmektedir *(Tarafımızdan altı çizilmiştir – Yazarlar) (Latıyşev, 1906, s. 341).*

Ammianus Marcellinus'un verdiği Alan ve Hunların kültür ve yaşam tarzlarıyla ilgili karşılaştırmalı analiz, burada sözü edilen "barbarların" Hunlar olduğu konusunda şüpheye mahal bırakmıyor. Alanların kılıca saygı göstermeleri, onların Türk özelliği taşıdıkları hakkında açık bir delildir. Hunların ataları İskitlerin de kılıcı tazim etmeleri bu delili teyit etmektedir. Hunların Mars'ın kutsal kılıcını tazim ettiklerine, onları çok iyi tanıyan Romalı yazar Priscus da vurgu yapmaktadır *(Yordan, 1965, s. 90, 91, 102).*

Türk ve Moğol destanlarının mukayeseli tetkiki, araştırmacıları "silah önünde eğilerek selamlama geleneği "Kılıç Tanrısı" - kelimesi kelimesine "Kılıç" – kültünün doğmasına yol açtığı" hükmüne götürmüştür. *(Lipets, Sovyetskaya Etnografya, 1978, s. 109).*

Kuzey Kafkasya'daki ortaçağ katakomblarmm kime ait olduğu meselesi, şu ana kadar pek az incelenmiştir. Birçok bilim adamı, hiçbir mesnet ve delil göstermeden onların Pers dilli kabilelere ait olduğunu ileri sürmüştür, ama Hun-Türklerin defin şeklinin katakomb olduğu bilinmektedir. *(Bernştam, 1940).* Yeni verileri de göz önünde bulundurmak gerekir. Yukarı Kuban'ın yeraltı galerilerinde çok sık olarak eski Türk runik yazıtları bulunmaktadır. Bu konuya ilk olarak 1963 yılında U.B. Aliyev, A.C. Bauçiyev, K.T. Laypanov, M.A. Habiçyev (Aliyev ve diğerleri, 1963) değinmişlerdir. Karaçay ve Balkarya'da bulunan eski runik yazıtların metinlerini ve aynı şekilde Avrupa'nın diğer bölgelerindeki metinleri dil bilimcileri M.A. Habiçyev (1979, 1972, 1987) ve S. Y. Bayçorov (1989) incelemişlerdir.

Son yıllarda Dağıstan'da Hazarlardan kalma çok sayıda katakomb bulunmuş ve incelenmiştir *(Magomedov, 1983, s. 28-64).*

Bu unsurları göz önünde bulundurarak, Kuzey Kafkasya ortaçağ katakomblarının hangi halka ait olduğunu belirleme konusunda ihtiyatlı olmak gerekiyor. Yazılı kaynakların bazı verileri de bizi buna davet etmektedir. İtalyan Plano Carpini'nin Kuman veya Kıpçakların cenazelerini defnettikleri şek-

lindeki birçok yazarı yalanlayan bilgisine dikkatinizi çekiyoruz. Carpini. Kıpçakların cenazelerini defnetmeleri konusunda şöyle diyor: "... onlar gizlice araziye gidip, ot köklerini kazıyıp, büyük bir çukur kazıyorlar ve içine yana doğru bir çukur daha açarak çukuru genişletiyorlar" diye yazmaktadır. Bu tür defin geleneği Kazaklar, Kırgızlar ve Orta Asya'nın diğer Türk kabilelerinde de görülmektedir ki, burada katakomb mezarlardan bahsedildiği kesin *(Puteşestviye, 1957).*

Sarmat-Alan kültürünün önemli uzmanlarının düşüncelerine, özellikle de M.P. Abramova ve V.B. Kovalevskaya'ya göre, toprak katakomların henüz itinalı bir analizi yapılmamışken, bunu Kuzey Kafkasya Alanlarının etnik özelliği olarak kabul etmek mümkün değildir *(Abramova, 1982, s. 15; Kovalevskaya, 1984, s. 92).*

Katakomb kültürü kaynaklarının anlaşılması için Avrasya bozkırı ortaçağ arkeoloji uzmanı A.P. Smirnov anahtarı vermiştir. Yazar şöyle diyor: "Maalesef katakomb mezarların ortaya çıkışı meselesi yeterince araştırılmamıştır ve büyük ihtimalle bu mezarların ilk örnekleri, Altay ve Yedisu'daki Hun-Sarmat dönemi mezar kalıntılarıdır." *(Smirnov, 1971, s. 300).*

Ortaya konan materyaller Alanlar veya Asların Türk olduklarını ispat etmektedir.

Alanların diline ait mevcut veriler de, onların Türk dilli olduklarını göstermektedir. Peki biz o konuda ne biliyoruz?

Alanları ve diğer Türk halklarını çok iyi bilen doğulu yazarlar, onları Türk olarak adlandırmaktadırlar. Rus vakanüvisler, defalarca bahsettikleri Asları (Yasları), yani Alanları çok iyi tanımaktadırlar. Çok sayıda Rus prensi, Yas kızıyla evlenmiştir.

Josephus Flavius'un "Jüdea Savaşları" adla eserinin ilk eski Rusça çeviri ve şerhini yapan kişi, Yasların dili konusunda "dilleri sanki Peçeneklerin dili gibidir" demektedir. *(Meşersky, 1986, s. 454, 530).*

Bilim adamları, Alan (As)ların dili söz konusu olduğunda, genellikle XII. Yüzyıl Zelençuk kitabelerine dayanmaktadırlar.

Bu kitabeleri incelemekle meşgul olan kişiler, tabii olarak V.F. Miller ve V.İ. Abayev'in etkisi altında kalmış; Osetin dilinden -İran dili grubu- faydalanarak ona yeni harfler ilave ederek, hatta mevcut bazı işaretleri düzelterek bu kitabeyi okumaya çalışmışlardır. Fakat Osetin diline istinaden girdirilen bu düzeltmelerden sonra metin bir takım anlamsız isim yığınına dönüşmüştür. Halbuki söz konusu metin Karaçay-Balkar dilinde her hangi bir düzeltme olmaksızın fevkalade düzgün bir şekilde ve kolayca okunabilmektedir. Burada Zelençuk kitabesinde rastlanan bazı Türkçe kelimelerden örnekler vereceğiz:

"İuurt"/"curt": "ata yurdu", "vatan",

"Yabgu": "sorumluluğu yerine getiren" kişiye verilen unvan, san,

"İyif"/"cıyıp": "toplayarak", "birleştirerek",

"Te"/ "de": "söyle", "anlat",

"Zıl": "yıl",

"İntinir": "gayret etmek, can atmak",

"Belünif": "ayrılmış", "bölünmüş".

Zelençuk kitabesi tamamen öğretici ve öğüt verici bir özelliğe sahiptir: "İisus Christ (Hz. İsa] naibi Nikolay, Hobsa (Dulo, Batbay, Avdan, Suvan) yurdundan çağırdı. Yalnızca o, ata yurdunu bırakıp Alanların yurduna (bozkır, vadisine) giden Abdan(t) Bakatar Bek'i birleştirmek (için) alelacele haber (göndermeye) çalıştı. Öküz yılı"* *(Miziyev, 1986, 110–116).* Bizim düşüncemize göre bu yazıt, bugüne kadar kabul edildi-

* Çevirmeye çalıştığımız bu metnin Rusçası da bu şekilde bozuktur ve tam bir anlam çıkartmış olduğumuzdan emin değiliz. Zaten Laypanov, Miziyev'in daha önceki çevirileri de nisbeten farklı. Aynı metni F.Ş. Fettahov daha başka bir şekilde çevirmiştir. Miller ve Abayev'in çevirileri ise çok daha farklıdır. Örneğin Fettahov'un çevirisi şöyle: "Jesus Christos. Nikola'nın adı. Eğer büyüseydi, önde gelen ülkesini ondan (daha iyi) kimse savunamazdı. Tarbakatay yurdundan Alan denilen başlarındaki hanı takip etmek zorundaydılar. At yılı." (ed.)

ği şekliyle bir mezar kitabesi değildir. Kitabenin bulunduğu yerde başka herhangi bir mezarın olmaması da bu düşüncemizi teyit etmektedir.

Persologların genellikle delil olarak ileri sürdükleri ikinci kitabe, XII. Yüzyılda yaşayan meşhur Bizanslı şair ve bilim adamı Johannes Caesar'ın kaydettiği Alan selamlaması denilen Alanca bir cümledir. Osetin dilinin yardımıyla söz konusu metni okumak için araştırmacılar ona bazı düzeltmeler ve hatta ilaveler yapmışlardır. V.İ.Abayev'in çevirisinde selamlama şu şekildedir: "İyi günler, hanımefendi, nerelisin sen? Sen utanmaz mısın, hanımım?" Kanaatimizce XII. Yüzyılda bir insanın hanımefendisine, kraliçesine karşı bu şekilde hitap etmesi pek mümkün değildir. Bu cümlenin Türk diliyle yazıldığı muhakkak. Metin içerisinde dikkat çeken ortak Türkçe kelimelerden bazıları:

"Hos"/ "hoş": "iyi" (Hoş)

"Hotn"/"hotın": "hatun"

"Kordın"/"kording": "gördü", "görmek"

"Kaitarif": "dönüp", "bir yerden döndükten sonra".

"Oyünge": "bir deyiş", Karaçay-Balkarcada yaklaşık karşılığı "Nasıl böyle olabilirdi ki?" veya "Nasıl böyle oldu?"

Demek ki, söz konusu kitabe tek bir ifadeyle Alanların (Asların) Türk dilli olduklarını göstermektedir.

Asların, ya da Macar Aslarının Türk dilli oluşları Y. Nemeth tarafından yayınlanan, 1422 yılı "Macar Aslarının Eski Kelimeleri Sözlüğü"nce de desteklemektedir. Bu belgedeki kelimelerin çoğunluğu Türkçedir *(Miziyev, 1986, s. 117-118)*.

Şimdi de Alanların onomastiğine bakalım.

Alan kabilelerinin onomastiğinde farklı yazarların birçok değişik neticeler çıkardıklarını görmekteyiz. Bununla beraber bu araştırmacılar Türk kabilesi Aslar/Alanların gerçekliğini kabul etmektedirler. Burada Alanların özel adlarından birkaç örnek vereceğiz:

Alda: Ön tarafta, ilerde, idareci

Aldah: Adak, söz verilmiş

Aspar: Mağrur, asil

Boza: Güç, kuvvet, destek

Buyurgan: Efendi, hükümdar

Kandak: Kan/Han/Prens; Kandık: Veliaht/ Prens

Haskar: Kurt

Bazuk: Kalın, iri

Ambazuk: En, kalın

Huanhua: Hunhar, kana susamış, yırtıcı, zalim

Urdur: Vuran, darbeleyen

Burduhan: Burdi ("güzel koku vermek") + han ("prens") : Güzel kokulu han

Durgulel: Turgu (Türk kabile etnonimi) + el (halk, kabile).

Borene: Bor ("katı") + Ana ("ana"): katı ana.

Huddan: Kurnaz.

Altun: Altın.

Sathi: yüzeysel, üstteki.

Uzur-Bek: Ozar ("öne geçen") + Bek ("prens") .

Paracan: Para ("para") + can ("can").

Açav: Acı, sızı.

Arıslan: Aslan.

Burikan: Buri, Börü ("kurt") + kan ("kan").

Buriberdi: Kurdun verdiği.

Yukarıda verilen ve I-XIV. Yüzyıl kaynaklarında mevcut olan Alan-As isimleri, onların taşıyıcılarının Türk dilinde konuştuklarıyla ilgili bütün şüpheleri dağıtmaktadır.

Bu sonuç, bizzat "As" ve "Alan" terimlerinin etimolojisiyle de desteklenmektedir. "As" kelimesi Türk dillerinde pek çok anlama gelmektedir: "geçmek", "başka bir yere koymak", "da-

ğı, yüksekliği aşmak" ama harfi harfine "kakım" (as) olarak çevrilmektedir (*DTS, s. 59*). Hazar kelimesinde ana kısmın "Kaz" ("Kaz") ("Hazar"/"Kazar": "kazlar/insanlar") olduğunu anımsayalım. Neden Asların kendi adlarında "Kakım" (As) olması mümkün olmasın? Her halükârda edebiyatta "As" teriminin, henüz tatmin edici bir izahı yapılamamıştır.

"Alan" kelimesinin izahı konusunda ise Persolog bilim adamları, bir kural olarak, bu terimin Avesta'da geçen Arya, Ari veya "elen" yani "olen" (Abayev, 1949) kelimesine bağlayan V. İ. Abayev ve G. Vernadsky'nin görüşünü desteklemektedirler. Bu bakış açısı orijinal bir bakıştır; fakat, antik Bizanslı, Arap-Pers, Ermeni, Gürcü yazarlardan hiç biri, Alanlar hakkında bu tür isimler zikretmemişdir. Hiçbir yazar bir kere dahi olsun Alan kelimesinin yerine "Arya" ve "Elen" terimini kullanmamıştır. "Alan" etnonimini Türkçe "ulan"/"oglan" ("oğlan"): "oglan - olan - alan" ile bağdaştırma teşebbüsünün yeterli olduğunu zannetmiyorum.

Türk ve Tatar dillerinde "Alan" kelimesi "ova" "vadi" "orman kenarı" "arazi" anlamına gelmektedir. Belki Alanlar kendilerinin "ova halkı" diye adlandırmış olabilirler, çünkü onların büyük çoğunluğu ova ve vadilerde yaşamışlardır. Her halükârda bu mesele üzerinde biraz daha çalışmak gerekiyor.

"Alan" ve "As" kelimeleri acaba çağdaş Türk dilli halklarda korunmuş mudur? "As" kelimesi Kırgızlar, Kazaklar, Özbekler, Nogaylar, Altaylarda ayrı bir kabile adı olarak muhafaza edilmiştir. Nogaylarda "Şomusli-As" "Dort-ulu-as" "Kara-as" "Ak-as" "Kultı-as" "Tartu-ullu-as" diye bilinen kabileler vardır. Dağlık Karabağ'da "Dört-as" "Assın" etnonimleri, "Az-Kizi" toponimi (Eski Türkçe "As-kişi" ile özdeşlik göstermektedir) mevcuttur. "As" terimi aynı şekilde Macar, Moldovya toponimisinde de muhafaza edilmiştir.

Türk kabilelerinden "As" ve "As-kişi" Orta Asya, Kırım, Kuzey Kafkasya ve komşu bölgelerdes ortaçağlarda var olmuştur. Pek çok ortaçağ yazarı da bu konuda bilgi vermektedir.

Arap tarih ve coğrafyacı Ebu'l Fida XIV. Yüzyılda Kafkasya'da bulunmuş ve bölge hakkında gayet iyi bilgiler derlemiştir. Abu'l Fida "Abhazların doğusunda Türk ve Hristiyanlık inancına mensup Alanlar ve Aslar yaşamaktadır" diye yazmıştır. Bu önemli bilgiyi V.İ. Abayev muteber olarak kabul etmektedir. Abayev şöyle diyor: "Sanıyorum Ebu'l Fida'nın şahitliği kesin bilgi sahibi olmanın bir sonucudur ve belirleyici bir kıymete sahiptir. O, Karaçay ve Balkarları, Alan ve Aslar adıyla biliyordu ve doğru olarak Türk diye adlandırmaktadır. Günümüze kadar Karaçay sınırları içinde Alanlar adı güçlenmiş (Megrelov'un ağzından) ve Balkarya'da - Aslar adı perçinlenmiştir." *(Abayev, 1960, s. 131).*

Karaçay ve Balkarların, 1949 yılında Kazakistan'a ve Orta Asya'ya zorunlu göçe tabi tutulmalarından sonra, V. İ. Abayev, "Osetyinskiy Yazık i Folklor" (Osetin Dili ve Folkloru) adıyla yayınlanan kitabında cezalandırılmış halklar hakkında yazma cesaretini göstermiştir. Ezcümle o, "Megrel terminolojisinde "Alanlar" terimi günümüze değin kalabilmiştir; terim teselsül yoluyla Karaçaylara kadar taşınmış, bunun dışında "babayiğit" ve "kahraman" terimleri de kalmıştır." diye yazmaktadır *(s. 47)*. Bu konuya, 1914 yılında da Gürcü dil bilimcisi İ. Kipişidze "Gramatika Mingrelkovo (İverskovo) Yazıka" adlı eserinde yer vermiştir.

Şimdiki Osetinlerin adı: "İron"dur. (İranlılar da kendilerini böyle adlandırmaktadırlar) "As" ve "Alan" kelimeleri onların dilinde yoktur. İran dilli Osetinler, bu güne kadar iyi komşuluk ilişkileri içinde bulundukları Balkarları "As", Balkarya'ya "Asiag" ("Asiya"), Karaçay'ı ise "Stur-Asiag" ("Büyük Asiya") diye adlandırmaktadırlar. Bu durum, bizim Osetin ve Karaçay-Balkarların atalarının çok uzun bir zamandır birbirleriyle ilişki içinde bulundukları şeklindeki görüşümüzü destekleyen istisnai önemi haizdir. Osetinler Alan birliğine katılmış olmalarına rağmen, Türk dilli Alanlar ve Asların (Yasların) etnik halefleri Karaçay ve Balkarlardır.

Eski Gürcü yıllıklarında "As" terimi, "os", "ovs" olarak geçmektedir. Vahtang Gorsagal (V. Yüzyıl) zamanında Gürcüler, Hunlara "os" diyorlardı. XVIII. Yüzyılda meşhur Gürcü tarihçi ve coğrafyacısı Vahuşti, "Balkarları", "Oslar" diye adlandırmaktadır. O, bu konuda şunları yazmaktadır: "Basiani (yani Balkarya – yazarlar) kuzeyden Basiani ve Çerkesya'yı bölen Çerkes dağıyla; doğudan, Basiani ve Digor arasında uzanan Kafkas dağıyla; güneyden Raça ve Basiani arasındaki Kafkas dağıyla ve batıdan Svanetya ve Basiani arasına giren Kafkas dağıyla sınırlanmaktadır. Buradaki Ovslar, diğer bütün Ovslardan daha soyludurlar. Onların arasında köleleştirilmiş köylülere sahip büyük çiftlik sahipleri mevcuttur. Basian ırmağı, Çerkesya'dan geçerek Terek'e karışmaktadır." *(Vahuşti, 1904).*

Hemen hemen bütün Türk kabilelerinin eski bölgelerinde, Altay dağları ve Orta Asya'da, - "Alan" ve "As" etnonimleri muhafaza edilmiştir. "Alandan kelgen" yani "Ovadan gelen" deyişi, halen Altay kabilelerinde kullanılmaktadır. Alanlar, Türkmenistan'da "Salır" kabileleri bünyesinde Karamanların bir kolu olarak ayrı bir boy grubu olarak bilinmektedirler. Bu Alanların dili Türkmencedir ve sayıları 1500 hane kadardır. Anlatılanlara göre onlar Türkmenistan'a muhaceretlerine kadar eskiden beri hep Mangışlak'ta yaşamışlardı ve orada kendilerine ait bir Alan kalesi vardı.

V.V. Barthold, İngiliz şarkiyatçısı Hirth'e dayanarak şöyle der: "Hirth, Türkmenlerin Hunlar tarafından fethedilen Alanların torunları oldukları sonucuna varmakta ve bu vakıanın kabul görmesinin Türkmenlerin soy kütüğünün açıklamasında kullanılabileceği görüşünü savunmaktadır. .. Bu görüşü henüz 1896'da Aristov da dile getirmiştir." *(Barthold, cilt II. Bölüm I, s. 551).*

Karaçay ve Balkarlarda "Alan" etnonimi birbirine hitap kelimesi olarak saklanmıştır. Ancak, burada önemli bir detaya dikkat çekmemiz gerekiyor: "Alan" kelimesi "hısım" "akraba" anlamında kullanılmaktadır ve Karaçay ve Balkar dilini anla-

yan kişilere, diğer bir ifadeyle akrabalara karşı hitap sırasında işletilmektedir.

Antik çağ ve ortaçağ yazarları, Alanya sözcüğü ile Kuban-Karaçay'ın yukarı kısımlarına işaret etmektedirler. Bu bölgeler, XVIII.-XIX. Yüzyıl Rus askeri topografya haritalarında da bu şekilde adlandırılmaktadır. Hatta Gürcistan devlet haritalarında İran dilli Osetinlerin topraklarından geçen Gürcülerin askeri yollarının rotası şöyledir: Kartalaniya, Çeçenistan, İnguşetya, Svanetya, Gizeldon, Ardon, Uruh ve diğer nehirlerin uğradığı Osetya'nın Kurtatin, Alagir, Digor ve Koban boğazlarıdır. Svanetya'dan batıya Kuban ve Laba arasındaki dağlarda, yani Karaçay sınırlarında Alanlar iskan edilmiştir *(Miziyev, 1990, s. 93)*. Karaçayları komşuları olan Megrellerin "Alanlar" diye isimlendirmeleri, tabloyu tamamlamaktadır *(Kipşidze İ Gramatika Mingrelkovo Yazıka, St.Ptbr., 1914)*.

Bazı Oset dil bilimcileri, sadece Osetya değil, Karaçay ve Balkarya sınırları içerisinde de, güya İran dilli Alanlardan kalma pek çok Pers yer adı olduğunu ispat etmeye çalışmaktadırlar. V.F. Miller, bu noktadan hareketle, Balkarya ve Karaçay sınırları içinde vaktiyle Osetin-Alanların yaşadıklarını kanıtlamıştır *(Miller 1987, böl. 3, s. 7)*. 1996 yılında yapılan Osetin halkının kökeni konulu bilimsel sempozyumda da belirttiğimiz gibi, bu tür görüşler toponimlerin yanlış okunmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin Zagdan nehri. V.İ. Abayev, bunu, Osetince "Sag" ("geyik") + "don" (ırmak") kelimeleriyle "Olenya reka" ("geyik(li) ırmağı") şeklinde açıklamaktadır *(Abayev, 1949, s. 367)*. Karaçaylar ise bu nehri "Zagzan" olarak adlandırmaktadırlar. "Zak"/"cak" "muhafaza olunan" + "zan" (yön"). Ullu-Kam nehrinin adını Persologlar "Büyük boğaz" olarak çevirmektedirler. Aslında "Ullu", bütün Türklerde umumi olarak "büyük" demektir, "kam" [kem] ise Osetinler tarafından Türklerden alınmıştır ve "ırmak" "boğaz" anlamındadır. Hatta Osetinlerin en önemli ırmağı olan Terek, Osetler ve Karaçay-Balkarlarca aynı şekilde "Terk" olarak adlandırılmaktadır, ama etimolojik olarak Osetce değildir. Terim, Kara-

çay-Balkar dilinde "hızlı" anlamındadır ve nehrin akış özelliği ile uygunluk göstermektedir *(Laypanov, 1967)*. Eski Türk dilinde ise, "Terek", "ırmak" anlamına gelmektedir.

M.A. Habiçyev ve H.M.İ.Hacilayev'in tespitlerine göre Karaçay sınırları içinde hiçbir Persce toponim yoktur. Fakat İran dilli Osetlerin yaşadıkları Oset sınırları içinde çok sayıda Türkçe toponim mevcuttur. Bu gerçek, Oset-Dil bilimciler tarafından da kabul edilmektedir. Meşhur toponom A.D.Tsagayeva, Kuzey Osetya yer adlarında küçük büyük birçok cağrafi yer adlandırmasında bir hayli Türk-Moğol izini tespit etmiştir: "Osetya toponomikasında Türkçe ve Moğolca açıklanabilen yüz elli kadar toponim vardır. Bu toponimler genel olarak cumhuriyetin dağlık ve düz alanlarında eşit şekilde dağılmış durumda. Türk-Moğol toponomisine ait olan yer adlarına küçük büyük coğrafi adlarda rastlanmaktadır. Bunlar farklı leksikolojilere aittir. Biz, burada, sosyal hayat, şahıs isimleri, coğrafi terimler vs.ye ait kavramları yansıtan sözcükler buluyoruz." *(Tsagayeva, 1972, s. 253-254)*.

İşte onlardan bazıları:

"Basmata": "Yüksek tepeler". Türkçe "baş" ("baş") + "tay" ("dağlar").

"Akmaz": "ak" ("beyaz") + "baş" ("baş").

"Galauzidon": "kala" ("kale") + "uz", "auz" ("ağız" "boğaz").

"Sularta": "sular" ("sular", "ırmaklar" + çoğul "t"si ve "a" takısı almıştır.

A.D. Tsagayeva, Osetya'da birçok yer adının Türkçe "dağ" kelimesiyle yapıldığını yazmaktadır: "Daldah": "küçük dağlar"; "Ualdah": "yüksek dağlar"; "Mıstıdah": "buz dağı" vs. Osetya'da Tengirtay: Tanrı dağı'nın - Türkçe ("Tengri" + "tay")- olması çok ilginçtir.

Türkçe "töbe", "tübe" ("tepe, "yükselti") "köl"/"gel" ("göl"). Tatartup: "Tatar tepesi, boy"; "Kolidon": "göl suyu"

gibi özü Türkçe olan toponimler az değildir (*Aynı eserde, s. 256–257*).

Demek ki, Karaçay'da Farsça toponimler yoktur; ama Balkarlarda tek tük olmasına karşın, Osetya'da çok sayıda mevcuttur.

Türk dilli Karaçay ve Balkarlar, İran dilli Osetlerle yüzyıllar boyunca komşu olarak yaşamaları nedeniyle, kardeş sayılabilecek bu halkların maddi ve manevi kültürlerinde pek çok ortak değer vardır. Leksikolojik etkileşim olduğu da şüphesizdir. Ancak Karaçay-Balkarların Oset diline etkisi, Osetlerin, Karaçay-Balkarların diline olan etkisinden daha fazladır. Prof. M.A. Habiçyev, *"Vızaimoyavleniye Yazıkov Harodov Zapadnovo Kafkaza"* (Batı Kafkasya Halklarının Dil Etkileşimi) adlı kitabında, pek çok leksikolojik alıntı örneği vermektedir. Biz de onlardan bazılarını burada vermeyi uygun bulduk.

"Ana": "ana". Osetler, Adıgey ve Abhazlarca alınmıştır.

"Ata": "baba, "ada" (Osetin), "ade" (Kabardin-Çerkez).

"Gıkka": "bebek", "çocuk" (Türkçe), "gagi" (Osetçe).

"Kız": "kız", "kız çocuk" (Türkçe), "çız" (Osetçe).

"Tamada": "tam ata"'dan ("evin babası", "aile babası", "ev sahibi", ailedeki yaşlı olan") hemen hemen bütün Kafkas dillerinde "yaşlı/büyük" anlamında kullanılır.

"Azau": "köpek dişi".

"Aşhın": "mide"; "aşa"(aş") + kın "mahfaza": "yiyecek mahfazası" (Karaçay-Balkar), "ahsın" – "mide" (Osetçe).

"Bogurdak": "boğaz", "gırtlak/hançere" (Türkçe – genel) – "gırtlak" (Osetçe).

"Burun": "burun" (Türkçe – genel) "bırıng" (Osetçe).

"Gıbıt": "karın" "tulum, kırba" (Karaçay-balkar) "gebeta" (Osetçe).

"Cal": "yele" (Karaçay-Balkar) - "dzal" -"saç" (Osetçe).

"Cukka": "meme ucu" (Oset).

"Cuh": ağız" (Türkçe – genel) –"dzuh", "çuh" – "ağız" (Osetçe)

"Sakal": "Sakal" her iki dilde de kullanılır.

Türk haklarının ve aynı şekilde Alanlar, Karaçay-Balkarların etnogenezinin açıklanması konusunda Yenisey'in yukarılarında, Altay, Yedisu, Talas, İdil, Don, Macaristan ve Bulgaristan'da daha önce bulunan ve son yıllarda ise Kuzey Kafkasya ve Karaçay-Balkarya'da ortaya çıkarılan eski Türk runik kitaberinin önemli bir yeri vardır.

Runik kitabeleri okuma metodlarını yeniden gözden geçiren ilim adamlarından meşhur şarkiyatçı V. V. Barthold, Merkezi ve Orta Asya Türk halklarının tarihinin incelenmesi konusunda eski Türk kitabelerinin önemli kaynaklar oluşturduğunu göstermiştir. *(Bartold, 1928, s. 11-12).*

1936 yılında bulunan runik kitabelerin tam metni, 1936-1944 yıllarında değerli Türkolog H.N. Orkun tarafından "Eski Türk Yazıtları" adı altında İstanbul'da yayınlamıştır.

Son zamanlarda Kuzey Kafkasya'da bulunmuş olan kadim Türk runik yazıtlarının tercümesi Karaçay-Balkar dilinden faydalanılarak yapılıp yorumlanabilir.

L.N. Gumilëv, Karaçay ve Balkarlar hakkında "Eski Türk halklarının şekillenmesinden daha evvel münferiden şekillenmişlerdir" diye yazmaktadır *(Gumilëv, 1967, s. 66).* Bu dili konuşan insanlar, yüzyıllar boyunca diğer Türk halklarıyla yoğun temas halinde bulunmadıkları için dilleri "duruluğunu" korumuştur. Dolayısıyla eski Türk kitabeleri Karaçay ve Balkarlarca nisbeten daha kolay anlaşılmaktadır.

Türkolog ve Slavist Profesör U.B. Aliyev şu fikri ortaya sürüyor: "Karaçay-Balkar dili eski Türk dillerinden birisi olup, özel bir ilgiyi hak etmektedir. Bu dil, onu konuşanların tarihi hayat şartları sayesinde, Türk dillerinin tarihi ve mukayeseli

grameri konusunda oldukça değerli birçok özelliği muhafaza etmiştir." *(Aliyev, 1972, s. 3).*

Türkolog A. K. Borovkov, Karaçay-Balkar dilinin önemi konusunda henüz 1932 yılında şunları yazmıştır: "Artık daha da anlaşıldı ki, araştırma metodolojisi açısından Karaçay-Malkar dili, bulunmaz Hint kumaşı gibi, Türk dil sisteminde birinci sırayı almaktadır." *(Borovkov, 1932, s. 39).*

Karaçay'da runik yazılar bilim adamlarınca ilk defa XIX. Yüzyıl sonlarında ortaya çıkarılmış, ama Türk kitabeleri burada yakın zamana kadar tamga (tavro) olarak algılanmıştır. 1960 yılında Orta çağ Humarin şehrinin yıkılan kale duvarına ait taşlar üzerindeki bu gizemli yazıtlar, o taşlarla mandıra binası kurmakta olan işçilerin dikkatini çekmiştir. 1962–1963 yıllarında Humar, Sarı-Tuz civarında, Alan şehri Gilaç'da ve Karaçay'ın diğer yerleşim birimlerinde çok sayıda eski Türk yazıtları bulunmuştur. Bilahare eski Türk epigrafik eserlerinin araştırılmasına 25 yıl emek veren filoloji bilim doktoru S. Y. Bayçorov, büyük miktarda petroglif ve yüz kadar runik yazıtlı eser bulmuştur. Bu yazıtların bulunduğu bölge, Karaçay ve Balkarya sınırlarını, aynı şekilde komşu bölgeleri, Çerek nehrinden başlayarak Doğu Balkarya'ya ve Batı Karaçay'da Büyük Laba nehriyle biten sınırları kapsamaktadır. Bu yazıtlar, esas olarak Çerek, Çegem, Baksan, Hasaut, Malka (Balık) Ceguta, Gilaç ve diğer nehir vadilerinde bulunmuştur. S. Y. Bayçorov onları tetkik etmiş ve "Avrupa'nın Eski Türk Runik Eserleri. Kuzey Kafkasya Bölgesinin İdil-Don ve Tuna Bölgesi İle İlişkisi" makalelerini kitap olarak yayınlanmıştır (Stavropol, 1989). Hasaut kaya mezarlarındaki (Kislovodsk'a yakın) ve Alan şehri Indış'ta (Kuban'ın yukarısında) "Epitaflar pek çok halde iki yazı stiliyle yazılmıştır: Runik ve eski Uygur yazısı" *(Aynı eser, s. 28).*

Humarin yazıtları hakkında, dünya epigraf tarihinde yeni buluşlarla ilgili ilk makalelerden bazılarını, değerli Türkolog A.M. Şçerbak ve Alan tarihi uzmanı arkeolog V.A. Kuznetsov yayınlamıştır. Sonuncusu, Karaçay ve Balkarların etnogenezinin tetkikinde runik yazıtların bulunmasının muazzam bir rol

oynayacağını belirtmektedir. Bununla birlikte, V.A. Kuznetsov muhkem kale surları bulunan Humarin şehrini Bulgarların veya Hazarların inşa etmiş olabileceğini düşünmektedir. Halbuki runik yazıtlarm bulunmasına kadar bütün arkeologlar bu şehri Alanların kurduğunu ve hatta ortaçağ Alanya'sının başkenti olduğunu kabul etmişlerdi *(Kuznetsov, 1963, s. 283-290).*

Bu şehirde yaşayan Alanlarm, en baştan Türk dilli oluşları tezinden hareket ederek, bir delil daha sunmuş olmak için, V. Yüzyılda yazılan "Ermenistan Tarihi" adlı eserde yer alan Alanca bir cümlenin çevirisini vermek istiyoruz. Bu cümle gerek eserin yazarı, gerekse onu Ermeniceden çeviren kişi ve Ermenice ve Farsça bilen diğerleri tarafından tercüme edilmeden bırakılmıştır. Fakat bu cümle şu yakınlarda M. A. Habiçyev tarafından tercüme edilmiştir. Kitapta hanendelerin Ermeni hükümdarı Artaşes'le evlenen Alan kraliçesi Satenik (Satinik, Sartinik) şerefine yazılmış Alanca bir şarkıyı okuduklarmdan bahsedilmektedir. Alanca metin şöyle: "Artahur havart tiz havartsi". M.A. Habiçyev, bu ifadenin, Karaçay-Balkar dilinde şu şekilde söylendiğini ifade etmektedir: "Artahır haparnı tiz haparçi (hapartsı)". Eski Türkçeden çevirisi: "Hikâyeci, hikâyenin son bölümüne geç" *(Habiçev, 1987, s. 25).* Şöyle bir çeviri de mümkün olabilir: "Son hikâyeyi anlat, hikâyeci."

Görüldüğü gibi bilimin Alanlar'ın diliyle ilgili olarak ortaya koyduğu deliller, onların Türk dilli olduklarına şahitlik etmektedir.

Osetlerin tarihini ve hayat tarzını çok iyi bilen Profesör G.A. Kokiyev, "Sahip olduğumuz malzemenin tetkiki, Osetinlerin atalarının Alanlarla özdeşleştirilmesini ne kadar şüpheliyse, Balkar ve Karaçayların Kafkasyalı Alanlarla özdeşleştirilmesinin bir o kadar doğru olduğu sonucuna götürmektedir" derken haklıydı. *(Kokiyev, 1941, 28 Ocak).*

Arkeolojik veriler de, Alanların ve atalarının Türk dilli oldukları yönündeki tezin lehine tanıklık etmektedir. Bu verilere göre, Karaçay ve Balkarya'da Hunlar ve Bulgarların buraya

gelişlerinden önce Alan şehir ve köyleri vardı. Arkeologlar, XIII. Yüzyıla kadar varlığını sürdüren katakomb defin geleneğine istinaden, buradaki el aletleri, silah, at koşumu ve seramiklerin oldukça büyük bir kısmının Alanlardan kaldığını tespit etmişlerdir. Bu şehirler ve yerleşim birimlerinin maddi kültürü Türk kültürüdür ve Bulgarların gelişlerinden uzun zaman önce teşekkül etmiştir (Katakomblar, balballar, at koşumları vs.) *(Biciyev, 1976; 1987; 1989)*. Buna sadece Humar'daki gibi şehir duvarlarında olanlardan başka, Alan katakomblarında, Sarı-Tuz (Tokmak-kaya) aulunda bulunan eski Türk kitabelerinin varlığını ilave edersek, ileri sürdüğümüz tez sağlam deliller kazanmış olacaktır.

Alanların Türk dilli oldukları konusunda başka deliller de gösterilebilir. S. A. Pletneva, Türkçenin Hazar Kağanlığı'nda, Alanlarda ve Bulgarlarda alfabe ve resmi dil olarak kabul edildiğini belirtmektedir. *(Pletneva, 1967)*. IX. Yüzyıl yazarı Yosef ben Gorion da Alanları Türk olarak kabul etmektedir. X. Yüzyıl yazarı İbn Dasta'ya göre ise, sadece Bulgarlar değil, Tulaslar da Türk dilli halklardır. "Tulas" V.A. Kuznetsov'un görüşüne göre, "Dağlılar" "Aslar" anlamına gelmektedir ki, Karaçaylar ve Balkarlardır *(Garkavi, 1884, s. 39; Kuznetsov, 1962, s. 73, 87)*. Ayrıca, Kuznetsov, Alan krallarının Türkçe unvanlar kullandıkları da belirtmektedir *(Kuznetsov, 1984, s. 113)*.

Aralarında İran dilli halkların ve diğer kabilelerin olmasına rağmen, yukarıda sunulan deliller ve malzemeler, Alan-Asların etnik ve dil olarak Türk olduklarını ispat etmektedir. Alanlar sadece Karaçaylar, Balkarlar ve Osetlerin değil; ayrıca, Çeçen, İnguş, Kumık, Abazin, Abhaz, Gürcü, Azerbaycanlı, Ermeni, Türkmen, Macar, Yunan, Türk, Rus, İspanyol ve Cezayirlilerin, keza diğer birçok halkların etnogenezlerine iştirak etmişlerdir. Diğer Türk kabileleri gibi, Alanlar da insanlığın tedrici gelişmesinde çok önemli roller oynamışlardır. Onların bıraktıkları Nijne-Arhız, Çuanin (Şoanin), Sentin ve diğer önemli kültür yadigârları, bütün dünya tarafından iyi bilinmektedir ve bunlar bütün insanlığın servetidir.

NETİCE OLARAK

Bilim, Türklerin dünyanın en eski halklarından biri olduğunu göstermiştir. "Türk" etnonimi, M.S. IV. Yüzyılda Merkezi ve Orta Asya'da Türk Kağanlığı'nın kurulmasıyla tanınmıştır; ama, bu etnonim, bundan çok daha önce, belki de insanlığın neolitik gelişme döneminden önce ortaya çıkmıştır. Bunun en iyi kanıtı, Komi, Mari, Udmurt, Alman, Tibetli, Birman vb. gibi çok eski halkların kendilerine aldıkları etnik adların semantik açıdan "adam", "insanlar" ve "gerçek insanlar" anlamına geliyor olmasıdır. *(Kryukov, 1984, s. 728).*

Değerli bilim adamı ve Türkolog A.N. Kononov, "Türk" etnik adının eski Türkçede "insan" kelimesinden geldiğini belirtmektedir *(Kononov, 1949, s. 40 - 47).*

Bir süre öncesine kadar bilim adamlarının büyük çoğunluğu bütün Türklerin ana yurdunun Altaylar olduğu fikrini destekliyorlardı. Küçük bir grup Türkolog – Y. Nemeth, A. Zayonçkovsky, M.Şiraliyev ve benzerleri ise Türklerin anayurtlarının İdil-Ural bölgesi olduğunu savunmuşlardır.

Elde edilen malzemelerin objektif analizi Türklerin ilk ata yurdunun İdil civarı, Ural bölgesi ve civardaki bozkır ve yarı-bozkırlar olduğu sonucuna varmaya imkan tanıdığı için bu görüşü savunanların sayısı sürekli artmaktadır. Modern bilimin ortaya koyduğu tarihi-etnografik, arkeolojik, lengüistik ve antropolojik belgeler, bizi de bu sonuca götürmüştür.

Eski oyma mezar kültürünün yayılma alanına nazaran, bizim M. Ö. IV. Binyıl sonlarında İdil-Ural bölgesinde etnik oluşum sürecenin hızlandığı bir sırada ortaya çıktığını tahmin ettiğimiz kurgan kültürü, 500-600 yıl zarfında çok geniş bir bölgeye yayılmış; çarvacı-göçebeler Avrasya sahasına saçılmışlardır. Bu çarvacı-göçebeler doğuda Baykal-ötesine ve Mançurya'ya, batıda Tuna ve Karpatlara, güneyde Ön Asyaya, kısacası Baykal-ötesi'nden Tuna'ya, Ural'dan Sümer eline, Suriye ve bugünkü Türkiye'ye kadar ulaşmışlardır.

Eski İdil-Ural'ın yerli nüfusu Türklerin ve Fin-Ugorların uzak atalarıydılar. Türkler özellikle bozkır şeridini, ikinciler orman-bozkır ve orman şeridini işgal etmiş olmakla birlikte, birbirleriyle sıkı temas içindeydiler. Türk kabilelerinin eski vatanları olan Doğu Avrupa'da belirmeleri ve buradan batı, güney ve kuzey istikametlerine yayılmaları, çıkış yerlerine geri dönüş hareketiydi. Türklerin ilk yaşam bölgelerinde, ezelden beri şimdiki Tatarlar, Başkurtlar ve keza Fin-Ugor halklarının ilk atalarının bir kısmı yaşamıştır.

Bununla birlikte Türk etnosunun bir kısmının ezelden beri yaşadığı toprakların Altaylar, Güney Sibirya, Baykal civarı, Moğolistan'ın orta kesimi ve Tuva olabileceğini ihtimal dışı olarak görmüyoruz. Dolayısıyla kanaatimize göre Türklerin ilk ana yurtlarının neresi olduğu meselesi tekrar irdelenmelidir.

Avrupai Türkler Asya'nın uzak bölgelerinde yerli Mongoloid kabilelerle yakın temasta bulunmuş ve aradan yüzlerce yıl geçtikten sonra Doğu Türkleri'nin bir kısmı Mongoloid çizgiler kazanmışlardır. Türklerin büyük bir çoğunluğu ise, günümüze değin Avrupaî ırk tipini muhafaza etmiştir.

Güney ve güneydoğu istikametine giden Türkler, Afgan ve İranlı kabileler ile sıkı ilişkiler geliştirmiş; Kafkasya'da ise, Kafkaslılar ile karışıp kaynaşmışlardır. Farsça, Fin-Ugorca, Kafkas dilleri ve Slav lehçeleriyle diğer dillerdeki pek çok Türkçe kelimenin varlığı da bu şekilde izah edilebilir. *(Musayev, 1984, s. 120–121, 134; Dobrodomov, 1974, s. 26).*

Ön Kafkasya'da yayılarak, oradan Ön Asya'ya geçen Avrasya steplerinin kadim göçebeleri, bizim düşüncemize göre Ön Asya'nın eski yerli halkları ile bütünleşen Türk dünyasının en eski kolu Sümerlerin şekillenme sürecinin Türk dilli ana unsuru olmuşlardır. Yaklaşık tüm Türk dilleri ve lehçelerindeki Sümerce-Türkçe sözcüklerdeki birçok benzerliğin varlığı da ancak bu şekilde açıklanabilir.

Orta Asya bozkırlarındaki oyma mezar-Afanesyovo kültür birliği, M.Ö. III. Binyıldan II. Binyıla doğru kendisine yakın akraba sayılan ahşap mezar- Andronovo etno-kültür birliğine yerini bırakmıştır; daha sonraki dönemlerde ise, batıda -İskit, doğuda –Saka-Massaget kabileleri şekillenmiştir. Muhtemelen bu ahşap mezar-Andronovo kültür birliği dönemine doğru Türk dilleri, - Batı Türkleri ve Doğu Türkçesi diye ayrılmıştır *(Kiyekbayev, 1962, s. 26)*. Türklerin de doğu ve batı "eli" şeklinde ikiye ayrılışını bu dil ayrılığına bağlama eğilimindeyiz.

Türklerin aslında sosyal gelişimi sağlayan değil yıkan bir toplum olduğu şeklindeki iddia tamamen hatalı ve bilime aykırıdır. Türk kabile ve halklarının tarihlerinin tarafsız tetkiki, onların da diğer halklarla eşit şekilde dünya kültürünün gelişimine büyük ölçüde katkıda bulunduklarını ortaya koymaktadır.

Dünyada yazıyı ilk icat eden Sümerlerin kadim kültürlerinin mevcudiyeti, eski Türklerin kültürünün ulaştığı yüksek seviyeyi ortaya koymaktadır.

M.S. I. Yüzyıldan itibaren, Baykal ve Yenisey civarındaki Hunlar, eski Türk runik yazısını kullanmaya başlamışlardır. Daha sonraları ise Türk-Uygurlar Arami alfabesini esas alarak kendi alfabelerini geliştirmişlerdir. Eski Türk runik alfabesi Moğolistan'dan Macaristan'a kadar devâsâ bir coğrafyada yayılmıştır.

Eski ve erken dönem eski Türk tarihi, onların asırlarca Fin-Ugor ve Hint-Avrupa kabileleri, Mançurlar, Çinliler, Koreli, Japon, Tibetli ve diğer kabilelerle birlikte veya yan yana yaşadıkları ve sıkı ilişkiler kurduklarını kanıtlamaktadır. Bunun yan-

sıması halkların dillerinde, maddi ve manevi kültürlerinde görülmektedir. Slavyan dillerinde çok sayıdaki Türkçe kelimenin ve çok sayıda Türk kökenli Rus soyadlarının varlığı, Rus, Ukraynalı, Bulgar, Polonyalı, öte taraftan Tatarlar, Kazaklar ve diğer Türk dilli halkların birbirleriyle karşılıklı etkileşim içinde bulunduklarını ve kısmen de etnik akrabalıklarının olduğunu ortaya koymaktadır.

Örneğin, Prof. N.A. Baskakov, Türk kökenli olan üç yüz tane Rus prens ve zâdegân soyadı tespit etmiştir *(Baskakov, 1979)*.

Türk halklarında da belli bir miktarda Slavyan ve başka kökenli soyadlarına rastlanmaktadır. Bu iki grup arasında dil, gelenek, alışkanlıklar ve hayat tarzı alanlarında benzerlikler mevcuttur. Birçok Türk kabilesi, Çinli, Rus, Hindu, Pers, Ukraynalı, Beyaz Rus, Polonyalı, Bulgar, Sırp, Litvanyalı, Macar, Alman, Yunanlı, İtalyan, İspanyol, Arap, Fransız ve diğer halklar arasında asimile olmuştur.

İskitler, Sakalar, Massagetler, Sarmatlar ve Alanların etnik mensubiyetleri meselesi oldukça çetin konulardandır. Bir grup araştırmacı onların İran dilli olduklarını, diğerleri ise Türk dilli olduklarını kabul etmektedir. Fakat İskitler, Hun-Sarmat-Alanların eski oyma ve ahşap mezar kültürünün birbirini takip eden akraba kültürler olduğu noktası açık ve kesindir.

Bu bağlamda Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz boylarında ilk Türklerin belirmesi ve İskitlerin, Sakaların ve onların torunlarının etnik mensubiyetleri meselesi daha fazla önem kazanmıştır. Alimlerin, özellikle de, Z.M. Yampolsky, M.Z. Zekiyev ve diğerlerinin araştırmalarıyla, Türklerin Kuzey Kafkasya, Ön Asya ve Kuzey Karadeniz boylarında çok eski zamandan beri meskun oldukları bilimsel olarak kanıtlanmıştır. Biz, bütün Doğu Avrupa'yı Türklerin anayurtları olarak kabul ediyoruz.

Z.M. Yampolsky, 1966 yılında elde edilen arkeolojik bilgilere dayanarak Kafkasya'da, bu arada Azerbaycan'da Türklerin atalarının M.Ö. II-I. Binyılda, bronz çağında yaşadıklarını ka-

nıtlamıştır. Bronz çağı katmanlarında tekerler üzerine oturtulmuş kil kulübe maketleri bulunmuştur ki, bu kulübeler Türklerin yaşadıkları evlerdi. Bunun dışında M.Ö. XIV. Yüzyılda yani günümüzden üç bin beş yüz yıl önce, Asurî çivi yazılı tabletlerinde Urmiye Gölü bölgesinde yaşamış olan Turukkalar yani Türkler tespit edilmiştir *("Vestnik Drevney İstorii" (Kadim Tarih Habercisi) 1952, No: 2, s. 266, 326).*

M.Ö. I. Binyılda yazılan Urartulara ait Kalagran çivi yazıları da günümüzdeki Azerbaycan bölgesinde "Turuka" kabilelerinin varlığını göstermektedir *(Aynı eser).* "Azerbaycan'da Türklerin varlığı hakkında ortaya konan zayıf ve farazi bilgiler – bilim adamı bu hükme kendisi varıyor - ilk antik dönem kaynaklarından elde edilen iki tartışmasız bilgiyle birleştirildiği vakit, Azerbaycan bölgesinde Türklerin günümüzden en az iki bin yıl öncesinden beri yaşıyor olmaları gerçeğe daha uygundur." *(Yampolskiy, 1966, s. 63).*

İskitler, Sakalar, Massagetler, Sarmatlar ve Alanların Türk dilli oldukları konusuyla ilgili konsepsiyonun doğruluğunu göstermek için kâfi derecede bilimsel deliller sunduk. M.Z. Zekiyev, bu varsayım konusunda pek çok linguistik gerçeği ortaya koymuştur (1986). Medyaniler, İskitler, Sarmatlar ve Asya ve Avrupa'nın diğer halklarının Türk dilli olduklarının ispatı konusunda G.A. Geybullayev, sağlam deliller getirmektedir. (1991)

Kurgan-Afanasyevo ve sonraki dönemde ahşap mezar-Andronovo kültürünün taşıyıcıları olan Batılı İskitlerle Asyalı Saka-Massagetler, Türk halklarının etnik teşekkülünün ana unsuru olmuşlardır. Ortaçağ döneminde Türk halklarının atalarını Hunlar, Hazarlar, Bulgarlar, Alanlar, Peçenekler, Avarlar, Guzlar, Oğuzlar, Kimaklar ve diğer pek çok kabile oluşturmaktadır.

M.S. X. Yüzyılda hemen hemen bütün Türk halklarının erken feodal kabileler olarak şekillendiği sonucunu çıkartmak tereddütsüz mümkündür. Fakat onların daha sonraki kaderle-

ri farklı olmuştur. Onlar, günümüzde serbest gelişme imkânlarına sahiptirler.

Eserimizin fazla hacimli olmaması sebebiyle konuyu daha detaylı ve geniş bir şekilde ele alma imkanımız olmadı; ama objektif ve bilimsel verilerden faydalanarak bilim alanında oldukça tartışmalı olan meseleleri çözümlemeye çalıştık. Yine de burada ortaya koyduğumuz hükümlerin nihai sonuçlar olduğunu asla iddia etmiyoruz. Elinizdeki eserin, bu önemli ve güncel meselenin ileri bir tarihte daha titiz ve detaylı bir şekilde tetkiki konusunda bir itki olmasını temenni ediyoruz.

KISALTMALAR

ABKİYEA : Adıgi, Balkartsı, Karaçayevtsı vı İzvestiyah Yevropeyskih Avtorov XIII-XIX vv. *(XIII-XIX Yüzyıl Avrupalı Yazarların Eserlerinde Adegeler, Balkarlar ve Karaçaylar)*

AİSK : Antiçnıye İstoriki O Severnom Kafkaze *(Kuzey Kafkasya Konusunda Antik Tarihçiler)*

VDİ: Vestnik Drevney İstorii *(Kadim Tarih Belleteni)*

DTS : Drevne Türkskiy Slovar *(Eski Türkçe Sözlüğü)*

İGAİMK : İzvestiya Gosudarstvennoy Akademii İstorii Materialnoy Kulturı *(Devlet Tarih Akademisi Maddi Kültür Bülteni)*

MİA : SSSR Materialı i İssledovaniya Po Arheologii *(SSCB Arkeoloji Araştırmaları ve Materyalleri)*

SMOMPK : Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kafkaza *(KafkasyaKabileleri ve Yerleşim Birimleriyle İlgili Malzemeler)*

SA : Sovyetskaya Arheologiya *(Sovyet Arkeolojisi)*

ST : Sovyetskaya Tyurkologiya *(Sovyet Türkolojisi)*

SE : Sovyetskaya Etnografiya *(Sovyet Etnogafyası)*

ESTY : Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov *(Türk Dillerinin Etimolojik Sözlüğü)*

BİBLİYOGRAFYA
(Rus alfabe sırasına göre)

Abayev V.İ. Osetinskiy Yazık i Folklor. M., 1949.

Abayev V.İ. İstoriko-Etimologiçeskiy slovar Osetinskovo Yazıka. M.- L., 1956, t.I; L., 1973, t.II; L., 1979, t.III; L., 1989, t. IV.

Abayev V.İ. Ob Alanskom substrate ve Balkaro-Karaçayevskom Yazıke//O Proishojdenii Balkartsev İ Karaçayevtsev. Nalçik, 1960.

Abayev V.İ. Etnogenez osetin po dannım yazıka//proishojdeniye Osetinskikovo naroda. Orconikidze, 1967.

Abayev V.İ. Skifo-Sarmatskiye nareçiya//Osnovı İranskovo yazıkoznaniya. Drevneiranskiye Yazıki. M., 1979.

Abayev V.İ. Nartski epos Osetin. Tshinvali, 1982.

Abramzon S. M. Etniçeskiy sostav naseleniya severnoy Kirgizii//Trudı Kirgizskoy arheologo-etnografiçeskoy ekspeditsii. M., 1960, vıp. IV.

Abvduşelişvili M.G. Ob Epokialnoy izmençivosti antropologiçeskih priznakov//Kratkiye soobşeniya İnstituta Etnografii. M., 1960, vıp. 33.

Abramova M.P. Pograbeniya Skifskovo vremeni Sentralnovo Predkavkazya//Sovyetskaya arheologiya, 1974, NO:2.

Abramova M.P. Kı vaprosu ob Alanskoy kulture severnovo Kavkaza//SA. 1978, No: 7.

Abramova M.P. Katakombnıye i sklepovıye soorujeniya yuga vostoçnoy Yevropı//Arheologiçeskiye issledovaniya na yuge vostoçnov Yevropı. Trudı Gİİ, 1982, vıp. 54.

Abramova M.P. Podkumskiy mogilnik, M., 1987.

Agafiy. O Sartsvovanii Yustiniania. M-L., 1953.

Agbunov M.V. Puteşestviye vı zagadoçnuyu Skifiyu. M., 1989.

Adıgi, Balkartsı i Karaçayevtsı vı izvestiyah Yevropeyskih avtorov XVIII-XIX vv. Nalçik, 1974.

Akbayev Ş.H. Ob etimologiyi slava "Alan"//Leninni bayragı, 1963, 21 Nisan.

Akişev K.A. Saki Aziatskiye i skifı Yevropeyskiye (obşiee i osobennoye vı razvitti)//Arheologiçeskiye issledovaniya vı Kazahstane. Alma-Ata, 1973.

Akişev K.A. Kurgan İssık. Alma-Ata, 1978.

Akişev K.A. Kuşayev G.A. Drevnyaya kultura Sakov i Usuney reki İli. Alma-Ata, 1963.

Alekseyeva Y.P. O çem raskazıbayut arheologiçeskiye pamyatniki Karaçayevo-Çerkesii. Çerkessk, 1960

Alekseyeva Y.P. Karaçayevtsı i Balkartsı – drevnıy narod Kavkaza. Çerkessk, 1963.

Alekseyeva Y.P. Drevnyaya i srednevekovaya istoriya Karaçyevo-Çerkesii. M., 1977.

Alekseyeva Y.P. Proishojdeniye narodov Kafkaza. M., 1974.

Alekseyeva Y.P. İstoriçeskaya antropologiuya i etnogenez. M., 1989.

Alekseyeva Y.P., Bromley Y.V. Pereseleniye narodov i formirovaniye novıh etniçeskih obşnostey // SE, 1987, No: 2.

Alekseyeva Y.P. Rannıye formı religii Türkoyazıçnıh narodov Sibiri. Novosibirsk, 1980.

Aliyev İ.G. İstoriya Midi. Bakû, 1960.

Aliyev İ.G. Sarmato-Alanı ne puti İran//İstoriya İranskovo gosudartva i kulturı. M., 1971.

Aliyev U.B. Vıstupleniye na konferentsii//O prosihojdenii Balkartsev i Karaçayevtsev. Nalçik, 1960.

Aliyev U.B. Sintaksis Karaçayevo-Balkarskovo yazıka. M., 1972.

Aliyev U.B., Bauçiyev A.C., Laypanov K. T., Habiçev M.A., O dreveturkskih runiçeskih pamyatnikah vı verhovyah Kubani//Leninni Bayragı. 1963, 20 aprelya

Aliyev U.D. Karaçay. Rostov-na-Donu. 1927.

Aliyev U.D. Karaçayevo-Balkarskaya gramatika (gorsko-Turkskiy yazık). Kislovodsk, 1930.

Aliroyev M.B. Nahskiye yazıki i kultura. Groznıy. 1976.

Aliyarov S. S. Ob etnogeneze Azerbaycanskovo naroda//K probleme etnogeneza Azerbaycanskovo naroda. Baku, 1984.

Alıthaym F. Geşihte der Gunnen. Berlin, 1959.

Amancolov A.S. Şumerı Türkskiue sootvetstviya i izobrazitelnıye lotogrammı//Şprahe gezihte und kultur der Altaişen folkker. Berlin, 1974.

Amancolov A.S. Materialı i isseledovaniya po istorii drevneturkskoy pismennosti. Avtoreferant doktorskoy dissertatsii. Alma-Ata. 1975.

Amancolov A.S. Kı genezisu Turksih run//ST, 1978, NO:2.

Amancolov A.S. Voprosı dialektologii i istorii Kazahskovo yazıka. Alma-Ata, 1959.

Ammian Martsellin. İstoriya. Kiev. 1906-1908. AİSK, Nalçik, 1990.

Antiçnaya kultura severnovo priçernomoya vı pervom veke naşey erı. Sb. st., L., 1968.

Antropomorfnıye izobrajeniya (sbornik statey). Novosibirsk, 1987.

Antroponimika. Sbornik statey. M., 1970.

Anfimov N.V. Drevnıye poseleniya prikubanya. Krasnodar, 1953.

Anfimov N.V. Drevnyaya istoriya Kubani. Krasnodar, 1956.

Anfimov N.V. İs proşlovo Kubani. Krasnodar, 1958.

Anfimov N.V. Kurganı rasskazıvayut. M., 1984.

Ançabadze Z.V. İstoriya i kultura dreney Abhazii. M., 1964.

Appian. Rimskaya istoruiya//VDİ, 1950, No: 2-4; AİSK, 1990.

Arekelyan B.N. Drevney Artaşat. Yerevan, 1985, vıp.1-3-.

Armyanskaya geografiya. Perevod K.P.Patkanova. Sn.Pb., 1877.

Arrian. Pohodı Aleksandra. Spb., 1837.

Aristov N.A. O zemle Polovetskoy. Kiev, 1886.

Aristov N.A. Zametki o etniçeskom sostave Türkskih plemen i svedeniya ob ih çislennosti//Jivaya starina. Spb., 1896, vıp. III-IV.

Artamanov M.İ. Kı vaprosu o proishojdeniyi Skifov//SA. 1950, NO: 2.

Artamanov M.İ. Nadpisi na baklajkah novoçerkasskovo muzeya i na kamnyah Mayatskovogorodişa//SA, 1954, NO: 10.

Artamanov M.İ. İstoriya Hazar. L O., 1962.

Artamanov M.İ. Sokrovişa sakov. M., 1973.

Artamanov M.İ. Kimmeriytsı i skifı (ot poyavleniya na istoriçeskoy arene do kontsa IV v. do N.E.) L., 1974.

Arutünov S. A. Protsessı i zakomernosti ahojdeniiy innovatsii vı kulturu etnosa//SA, 1982, NO: 1.

Arutünov S. A. Narodı i kulturı: razvitiye i vızaimodeystviye. M., 1989.

Arheologiya i voprosı hozyaystvennovo i ekonomiçeskovo razvitiya severnovo Kavkaza. Groznıy, 1987.

Atanıyazov S. Turkmenistanın toponimik sözlügü. Aşkabad, 1970.

Bader O.N. O drevneyşih fino-ugrah na Urale i drevnih finnah mejdu Uralom i Baltıkoy//Prtoblemı arheologii i drevney istorii Ugrov. İ., 1972.

Bayramkulov A.M. Alano-Sasskiye etniçeskiye nazvaniya, familii i imena//Aktualnıye problemı Karaçayevo-Balkarskovo i nogayskovo yazıkov. Stavropol, 1981.

Bayçorov S. Y., Gunsko-protobulgarsko-severo Kavkazkiye yazıkıvıye kontaktı//voprosı yazıkıvıv kontaktov. Çerkessk, 1982.

Bayçorov S. Y. Naskalnaya panorama rannesrednevekovovo hudojnika i Pistsa//voprosı arheologii i traditsionnoy etnografii Karaçayevo-Çerkesii. Çerkessk, 1987.

Bayçorov S. Y. Petroglifi Biyçesina//voprosı srednevekovoy arheologii Severnovo Kavkaza. Çerkessk, 1988

Bayçorov S. Y. Drevnetürkskiye pamyatniki Yevropı. Otneşeniye Severokavkazkovo areala drevnetürkskoy i rruniçeskoy pismennostey kı İdil-Donskomui Dunayskomu arealam. Stavropol, 1989..

Bayçorov S. Y. Kı etnogenezu Karaçayevo-Balkarskovo naroda po danım yazıka i epigrafi//Problemı istorii Karaçayevo-Balkarskovo i Nogayskovo yazıkov. Çerkessk, 1989.

Baraba vı Türkskiye vremya. Novosibirsk, 1988.

Barbara Yosafat. Puteşestviye bı Tanu Yosofata Barbaro, Venetsianskovo dvoryanina//Biblioteka inostrannıh pisateley o rossii. St.Ptr., 1836.

Bartold V.V. İstoriya Türkmenistana//Akademik V.V.Bartold. soçineniya. T. II, ç. I, M., 1963.

Bartold V.V. İstoriya kulturnoy jizni Türkmenistana. Tam je.

Bartold V.V. Oçerk istoriya Türkmenskovo naroda. Tam je.

Bartold V.V Tomsen i istoriya Sredney Azii//Pamyati V.Tomsena. Kı godovişe so dnya smerti. L., 1928.

Bartold V.V. Geografiya İbn Saida//Akademik V.V.Bartold. M., 1973, soç., t. VIII.

Bartold V.V. Ob odnom Uygurskom dokümente. Tam je.

Bartold V.V. İstoriya Turetsko-Mongolskih narodov. Taşkent. 1928.

Baskakov N.A. Türkskiye yazıki. M., 1960.

Baskakov N.A. Geografiçeskaya nomenklatura vı toponomike gornovo Atlaya//Toponimika vostoka. M., 1969.

Baskakov N.A. Ruskiye familii Türkskovo proishojdeniya. M., 1979.

Baskakov N.A. Altayskaya semya yazıkov i yiyo izuçeniye. M., 1981.

Baskakov N.A. İmena polovtsev i nazvaniya Polovetskih plemen vı Ruskih letopisah.//Türkskaya onomastika. Alma-Ata, 1984.

Baskakov N.A. O proishojdenii etnonima "Başkir"//Etniçeskaya onomastika. M., 1984.

Baskakov N.A. Türkskaya leksik avı "Slovo o polku İgoreve" M., 1985.

Batçayev V.M. Kı etniçeskoy istorii Balkartsev i Karaçayevtsev//VII krupnovskiye çteniya (Tezis dokladov). Nalçik, 1978.

Batçayev V.M. Pograbelnıye pamyaniki u seleniy Leçinkay i Bıllım//Arheoogiçeskiye issledovaniya ha novostrykah Kabardino-Balkarii. Nalçik, 1984, t. I.

Batçayev V.M. Drevnosti predskifskovo Skifskovo periodov//Arheologiçeskiye isseledovaniya na noostroykah Kabardino-Balkarii. Nalçik, 1985, t. 2.

Batçayev V.M. İz istorii traditsionnoy kulturı Balkartsev i Karaçayevtsev. Nalçik, 1986.

Batçayev V.M. Gunnskiy katel is seleniya Habas//SA, 1984, No: 1.

Belyavskiy V.A. Vavilyon legendarnıy i Vavilyon istoriçeskiy. M., 1971.

Berje A. Kratkiy obzor gorskih plemen na Kavkaze. Tfilis, 1858.

Bernştam A.N. Jilişe Krımskovo predgorya. M., 1931.

Bernştam A.N. Sotsialno ekonomiçeskiy stroy Orhono-Yeniseyskih Türok VI-VII vv. M-L., 1946.

Bernştam A.N. O drevneyşih sledah "Cokanya" vı Türkskih yazıkah sredney Azii//Sbornik, posvyaşennıy pamyati akademik N.Y. Morra., M-L., 1938.

Bernştam A.N. Kenkolskiy mogilnik. L., 1940.

Bernştam A.N. Oçerk istorii Gunnov. M-L., 1951.

Betrozov R.J. Kı istorii drevnıh plemen Sentralnovo Kavkaza. Nalçik, 1982.

Beşevliye Velesin. Varata na pervoblgarite. Sofiya. 1939. Bibkov V.N. İs istorii golotsenovoy faunı pozvonoçnıh vı vostoçnoy Yevropı//Prirodnaya obstonavka i fauna proşlovo. Kiev, 1963.

Biblioteka dlya çiteniya. Spb., 1838. Kn. 2, otdel 3.

Biciyev H.H. Rannesrednevekovıye izvayaniya Karaçayev-Çerkesii i sopredelnıh territoriy (Kı istorii problemı)//Voprosı arheologii i traditsionnoy etnografii Karaçayaevo-Çerkesii. Çerkessk, 1987.

Biciyev H.H. İzuçeniye istorii i arheologii rannesrednevekovıh Türkskih narodov severnovo Kavkaza//Voprosı srednevekovoy arheologiii severnovo Kavkaza. Çerkessk, 1988.

Biciyev H.H. İsseledovaniye srednevekovıh poseleniy Karaçeyevo-Çerkesii i stepnovo predkavkazya vı 1965-1986

gg.//Voprosı arheologii i srednevekovoy istorii Karaçayevo-Çerkesii. Çerkesk. 1989.

Biciyev H.H. Humarinskoye gorodişe. Çerkessk, 1983.

Biciyev H.H., Kozenkova V.İ. Predmetı Kobanskoy kulturı is sel Tereze//SA, 1980, No: 3.

Bicanov Y.B. Mezolitiçeskiy i neolitiçeskiye pamyatniki severeo-zapadnovo Ustürta//Arheologitya Priaralya. Taşkent, 1982.

Bikerman E. Hronologya drevnovo mira. M., 1976.

Biçurin N.Y. (Yakinf) Sobraniye sevedeniiy o narodah, obitavşih vı Sredney Azii vı drevneyşiye vremena. M., 1950. t. I; M., 1951, t. II.

Bliyev M.M. Katakombnıye pamyantniki severnovo Kavkaza// Katakombnıye pamyantniki severnovo Kavkaza(Mejvuzovskiy sbornik). Orconikidze, 1981.

Blovatskaay T.V. Oçerki politiçeskoy istorii Bospora vı V-IV vv, do N.E. M., 1959.

Bogdanov İ., Han Asparuh. Sofiya, 1975.

Bogoyarkov M.İ. Skifo-Türkskiye (Hakasskiye) etnografiçeskiye i sfolklornıye paraleli//Narodı Azii i Afriki. M., 1975, No. 6. Bongardt Levin G. M., Grantovskiy E.A. Ot Skifi do İndii. M., 1983.

Borovkov A.K. Karaçayevo-Balkarskiy yazık//Yafetskiy sbornik. M., 1932, No: 7.

Braşinskiy İ.V. Vı posikah Skifskih sokraviş. L., 1979.

Braşinskiy İ.V., Şeglov A.İ. Nekotorıye problemı Greçekoy kolonizatsii//Problemı greçekoy kolonizatsii Severnovo i Vostoçnovo Priçernomorya. Tbilisi, 1979.

Bromley Y.V. Etnos i etnografiya. M., 1973.

Bromley Y.V. Oçerki teori etnosa. M., 1983.

Brun F.K. Opıt soglaşeniya protivopolojnıh meniniy o gerodotovoy Skifi i smejnıh s neyu zemel. Spb.

Brun F.K. Otçöt o raskopkah vı Tariçeskoy gubernii vı 1899//İzvestiya arheologiçeskoy komissii. M., 1906, VIP. 19; Brüsov .Y. Oçerki po istorii plemen Yevropeyskoy çasti SSSR vı neolitiçeskuyuepohu. M., 1952.

Budayev A.J. Sisteme fonem sovremennovo Karaçayevo-Balkarskovo yazkıka. Nalçik, 1968.

Budayev A.J. Skifo-Balkarskiye leksiçeskiye shojdeniya//Vestnik Kabardino-Balkarskovo nauçno-issledovatelnoskovo instituta. Nalçik, 1972, vıp. 2.

Buniyatov Z.M. Gosudarstvo Horezmşahov, Anuşteginidov (1097-1231 gg.) M., 1986.

Vadetskaya E.B. Arheologiçeskiye pamyatniki vı stepah Srednevo Yeniseya. L., 1986.

Vaneye Z.N. Srednevekovaya Alaniya. Stalinir, 1959.

Vasilyev D.D. Korpus Yeniseyskih runiçeskih pamyatnikov. L., 1983.

Vahuşti. Geografiya Gruzii. Tiflis, 1904.

Veselovskiy N.İ. Otçöt o raskopkah vı stanişe Cegutinskoy//Otçötı arheologiçeskoy komissii za 1901 g., Spb. 1901.

Veselovskiy N.İ. Sovremennoye sostava veprosa o "kamennıh babah" ili "balbalah"//Zapiski Odesskovo obşestva istorii i drevnosti. Odessa, 1913, vıp. 32.

Voprosı istorii i istoriçeskoy nauki severnovo kavkaza i Donya. Groznı, 1980, vıp. 2.

Volkova N.G. Etnonimı i plemnnıye nazvaniya Severnovo Kavkaza, M., 1973.

Voronov Y.N. tayna Tsebeldinskoy dolinı. M., 1975.

Voronov Y.N. Voorujeniye drevneabhazkih plemen vı VI-I vv do N.E.//Skifskoy mir.. Kiev, 1975.

Vostoçnıye istoçniki po istorii narodov yugo-vostoçnoy i sentralnoy Yevropı. M., 1959.

Vsesoyuzıy simpozium po drevney istorii Priçernomorya. III. materialı...Tbilisi, 1982.

Budli L. Zabıtoye sartsvo. M., 1986.

Vırubov D. Raskopki kurgana Husantı bliz seleniya Zilgi vı mestnosti Rahtı//Drevnosti. M., 1900, t. XVI.

Gadagatel A.M. Georiçeskiy epos "Nartı" i yivo genezis. Tbilisi, 1965. Gaciyeva Z.N. Türkoyazıçnıye arealı Kavkaza. M., 1979.

Gaciyea S. Kumıki. M., 1965.

Gaciyev G.A. Drevneye naseleniye Dagestanapo danım kraiologii. M., 1975.

Gadlo A.B. Etniçeskaya istoriya Severnovo Kavkaza IV-X vv. L., 1979.

Gamkrelidze T.V., İvanov Vyaç. Vs. İndoyevropeyskiy yazık i indoyevropeytsı. Tbilisi, 1984.

Gamkreli V.N. Dvalı i dvateli vı I-XV vv. Tbilisi, 1961.

Gan K. İzvestiya drevnih Greçeskih i Rimskih pisateley o Kavkaze. Tiflis, 1884, ç. I-II.

Gan K. Opıt obyasneniya Kavkazskihgeografiçeskih nazvaniy//SMOMPK, Tiflis, 1909, vıp. 40.

Garipova f.g. Tatarstan gidronimnarı süzlegi. Kazan. 1984.

Garipov T.İ. Kıpçakskiy yazık Uralo-Povoljya. M., 1974.

Garkavi A.Y. Skazaniya Musulmanskih pisateley o Slavyanah i Russah. Spb., 1870.

Geybullayev G.A. Toponimika Azerbaycana. Baku, 1986.

Geybullayev G.A. Kı etnogenezu Azerbaycantsev (İstoriko-etnografiçekoye issledovaniye). Baku, 1991.

Gelb İ.E. Opıt izuçeniya pisma. M., 1982.

Gening V.F.- Etniçeskiy prosses vı pervobıtnosti. Sverdlovsk, 1970.

Gerasimova M.M., Rudn N.M., Yablonskiy L.T. Antropologiya antiçnovo i srednevekovovo naseleniya vostoçnoy Yuevropı. M., 1987.

Gerasimov M.N. Vosstanovleniye litsa po çerepu. M., 1955.

Gerodot. İstoriya. L., 1972.

Ginsburg V.V. Materialı kı antropologii naseleniya zapadnovo Kazahstana vı epohu bronzı//MİA. M., 1962, vıp. 120.

Gippokrat. O vozduhe, vodah i mestnostıh//AİSK. Nalçik, 1990.

Gogolev A.İ. Skifo-Sibirskiye istoki traditsionnoy kulturı Yakutov // Skifo-Sibirskiy mir. M., 1987.

Golubovskiy P.V. Peçenegi, Türkis i Polovetsı do naşestviya tatar. Kiev, 1884.

Golubovskiy P.V. Bolgarı i Hazarı//Kievskaya strana. Kiev, 1888, no: 7.

Gomes-Tabanera Hose-Manuel. Porishojdeniye i formirovaniye narodov İspanii//SA, 1966, NO: 5.

Gommel F. İtoriya drevnevo vostoka. Spb., 1905.

Gordlevskiy V.A. Şto takoye "Bosıy volk?"//İzvestiya AH SSSR. Otdeleniye literaturı i yazıka, VI. M., 1947, vıp. 4.

Grakov B.N. Skifı. M., 1971.

Grakov B.N. Rannıy jeleznıy vek (kultura Zapadnoy i yugo-Vostoçnoy Yevropı). M., 1977.

Graç A.D. Drevnıye koçevniki vı sentre Azii. M., 1980.

Grekov B., Yakubovaskiy A. Zolotaya orda. M-L., 1935.

Groznıy B. Drevneyşiye sudbı Peredney Azii//VDİ, 1940, no: 3-4.

Grunin T.İ. Dokumentı na Polovetskom yazıke. M., 1967.

Graznov M.P. Arjan. Sarskiy kurgan ranneskifskovo vremeni L., 1980.

Gukasyan V.L. Türkizm vı "İstorii Alban" Moseya Utiskovo//Struktura vı istorii Türkskih yazıkov. M., 1971.

Guliyeva L.G. O nazvaniii reki Kuban//Toponimika Vostoka. M., 1969.

Gumilëv L.N. Hunnu. M., 1960.

Gumilëv L.N. Hazariya i Terek//Vestnik Leningradskovo universiteta. L., 1964, t. 24, vıp. 4.

Gumilëv L.N. Otkrıtiye Hazaii. M., 1966.

Gumilëv L.N. Drevnıye Türki. M., 1967.

Gumilëv L.N. Poiski vışlennovo sarstva. M., 1970.

Gumilëv L.N.Etnogenez i biosfera zamli. L., 1990.

Gumilëv L.N.Drevnyaya Rus i velikaya step. M., 1992.

Debets G.F. Paleoantropologiya SSSR. M.-L., 1948.

Deşiriyev Y.D. Sravnitelno-istoriçeskaya gramatika Nahskih yazıkov i problema proishojdeniya i istoriçeskovo ravitiya gorskih narodov Kavkaza. Groznıy, 1963.

Cavahişvili İ.A. Osnovnıye istoriko-geografiçeskiye problemı istorii Gruzii, Kavkaza, Blijnevo vostoka drevneyşey epohi//VDİ., 1939, No. 4.

Canaşvili M. İzvestiya Gruzinskih letopisi i istorikov o Srednom Kavkaze i Rossii//SMOMPK. Tiflis, 1807, vıp. 22.

Cidalayev N.S. Kı voprosu o yazkıke drevnıh Türkov vostoçnıvı Kavkaza//ST, Baku, 1976, No. 5.

Curtubayev M.Ç. Drevniye verovaniya Balkartsev i Karaçayevtsev (Kratkiy oçerk). Nalçik, 1991.

Dialektı i toponimı Povoljya. Çeboksarı, 1973.

Dimitrov Dmitr. Pribolgarite po Severnovo i Zapadnovo Çernomoriye. Varna, 1987.

Dirr A.M. Sovremennıye nazvaniya Kavkazkih plemen//SMOMPK. Tfiflis, 1909, vıp. 40.

Ditmar A.B. Geografiya i antiçnoye vremya. M., 1980.

Dmitrev N.K. Sintaksis Balkarskovo yazıka//Stroy Türkskih yazıkov. M., 1962.

Doblhofer E. Znaki i çudesa. M., 1963.

Dobrodomov İ.G. Puti proniknovaniya Bulgarskoy leksiki vı Slavyanskih yazıkah//Türkizmı vı vostoçnıh yazıkah. M., 1974.

Dovatur D.İ., Kallistov D.P., Şişova İ.A. Narodı naşey stranı vı "İstorii" Gerodota. M., 1982.

Dokümentı va Polovetskom yazıke XVI v., M., 1965.

Domanskiy Y.V. Olviya i varvarı vı V. v do n.e.//Demografiçeskaya situatsiya vı Priçernomorye vı period Velikoy Greçeskoy kolonizatsii. Tbilisi, 1981.

Domba M. Po materialam drevnıh pograbeniy Severnoy Osetii. Orconikidze, 1966.

Domanskiy Y.V. Skifiya i Olviya vı naçale ellinskoy epohi//Materialı II vsesoyuznovo simpozyuma po drevney istorii Priçernomorya. Tbilisi, 1982.

Drevnetürkskiy slovar. L., 1969.

Drevneyşiye gosudarstva Kavkaza i Sredney Azii. M., 1985.

Drevniye yazıki maloy Azii. M., 1980.

Drevnerusskiye letopisi. M.l., 1936.

Drevney vostok. Etnokulturnıye sıvyazı. M., 1988.

Drevnostyi Dona. M., 1983.

Drevnosti yevrazii vı Skif-Sarmatskoye veremya. M., 1984.

Devnosti Severnovo Kavkaza i Priçernomorya. M., 1990.

Dulzon A.L. Dialektı i govorı Türkkov Çurıma//ST, 1973. No.2.

Dzvlet M.A. Petroglifı Ulug-Hema. M., 1976.

Dümezil J. Osetinskiy epos i mifologiya. M., 1977; izd. 2-e, M., 1990.

Dyakonov İ.M. Novıye dannıye o Şumerskoy kulture//VDİ, 1947, No.2.

Dyakonov İ.M. İstoriya Midii. M., 1956..

Dyakonov İ.M. Yazıki drevnıh Peredney Azii. M., 1969.

Dyakonov İ.M. Taynı drevnıh pismen//Problemı deşifrovki. M., 1976.

Dyakonov İ.M. O prarodine nositeley İndoyevropeyskih dialektov//VDİ., 1982, No.3.

Dyaçkov-Tarasov A.N. Vı gorah Bolşovo i Malovo Karaçaya//SMOMPK, Tiflis, 1900, vıp.28.

Yevdoklimov V.B. İssledovaniya vı Karagandisnkoy oblasti// Arheologiçeskie otkrıtiya 1981 goda. M., 1983.

Yejegodnik bolşoy Sovyetskoy Entsiklopedii. 1990, M., 1990, vıp.34.

Yeremeyev D.Y. Etnogenez Turok (Proishojdeniye i osnovnıye etapı etniçeskoy istorii) M., 1971.

Yeremeyev D.Y., Meyer M.S. İstoriya Turtsii vı sredniye veka i novoye vremya. M., 1992.

Yesgüz T. Altın-Tepe. Ankara, 1969.

Zakiyev M.Z. Ob izuçenii dervnıh Turkov i ih yazıkov//Turkskoye yazıkoznaniye. Materilaı Vsesoyuznoy III Turkologiçeskoy konferentsii. Taşkent, 1985.

Zakiyev M.Z. Problemı yazıkah i proishojdeniye Voljkih Tatar. Kazan, 1986.

Zahoder B.N. Kaspiskiy svod svedeniy o vostoçnoy Yevrope. M., 1962, ç.I; M., 1966, ç.2.

Jebelev S. A. Narodı severnovo Priçernomorya vı antiçnuyu epohu //VDİ, 1938.

İbn Hordadbeh. Kniga putey vı stran. Baku, 1986.

İessen A.A. Greçeskaya kolonizatsiya Severnovo Priçernomorya. L., 1947.

İessen A.A. Prikubanskiy oçag metallurgii i metallloobrabotki vı kontse medno-bronzovov veka//Materialı i issledovaniya po arheologii SSSR. 23, m., 1951.

İessen A.A. Kı voprosu o pamyatnikah VIII-VII vv. Do n.e. Na yuge Yevropeyakoy çasti SSSR//SA, 1953, vıp.XVIII.

İessen A.A. Nekotorıye pamyatniki VIII-VII vv. do n.e. Na srednom Kavkaze// Voprosı Skifo-Sarmatskoy arheologii. M., 1954.

İessen A.A., Piotrovskiy B.B. Mozdokskiy mogilnik. L., 1940.

İlinskaya V.A. Skifı Dneperovskovo levoberejya. Kiev, 1968.

İlinskaya V.A., Terenojkin A.İ. Skifı VII-IV vv do n.e., Kiev, 1983.

İdal-İpa Ş.D. Abhazı. İstoriko-etnografiçeskiye oçerki. Suhumi, 1965.

İordan O proishojdenii i deyaniyah Gotov. M., 1960.

İssledovaniya ppo etnogenezu i drevney istorii Finnoyazıçnıh narodov//materialı XVII Vsesoyuznoy Fino-Ugorskoy konferentsii. İşevsk, 1987.

Yetmar K. Religiya Gindikuşa. M., 1986.

İsayev M.İ. Osetinskiy yazık//Yazıki narodov SSSR. İndoyevropeyskiye yazıki. M., 1966, t.I.

İstoriki antiçnosti. M., 1989, t.I. Drevnaya Gretsiya; t.2, Drevney Rim.

İstoriya İranskovo gosudarstva i kulturı. M., 1971.

İstoriya narodov vostoka i Sentralnoy Azii sı drevneyşih vremen do naşih dney. M., 1986.

İstoriya narodov Severnovo Kavkaza sı drevneyşih vremen do kontsa XVIII . M., 1988.

İstoriya SSSR sı drevneyşih vremen do kontsa XVIII v. M., 1975.

Kallistov D.P. Severnoye Çernomorye vı antiçnuyu epohu. M., 1952.

Kaloyev B.A. Osetinı. İstoriko-etnografiçeskoye issledovaniye. M., 1971.

Kaloyev B.A. Zemledeleniye narodov Severnovo Kavkaza. M., 1981.

Karayeva A.İ. Oçerke istorii Karaçayevskoy literaturı. M., 1966.

Karaçay-Malkar nart taurula (sost A.Z. Hlayev) Nalçik, 1966.

Karaulov N.A. Svedebiya Arabskih geografah IX-X vv. O Kavkaze, Armenii i Azerbaycane//AMOMPK. Tiflis, 1908, vıp38.

Karaçayevtsı. İstoriko-etnografiçeskiy oçerk. Çerkessk, 1978.

Katanov N.F. Hakaskiy folklor. Abakan. 1963.

Kepen P. Krımskiy sbornik odrevnostyah yujnovo berega Krıma i gor Tavriçeskih. Spb., 1837.

Kerefov B.M. Pamyatniki Sarmatskovo vremeni Kabardino-Balkarin. Nalçik, 1988.

Kiselev S. V. Drevnaya istoriya yujnovo Sibiri//Materialı issledovaniya po arheologii SSSR. M., 1949, vıp. 9.

Kipşidze İ. Gramatika Mingralskovo (İverskovo) yazıka. Spb., 1914.

Kalprot G.Y. Puteşestviya po Kavkazu i Gruzii, predprinyatıye vı 1807–1808 gg.//Abkiyeva. Nalçik, 1990.

Kalştornıy S. D. Drevneturskiye runiçeskiye pamyatniki. M., 1964.

Kovalevskaya V.B. Kavkaz i Alanı. M., 1984.

Kovpanenko G.T. Sarmatskoye pograbeniye I. v n.e. na yujnom Buge. Kiev, 1986.

Kozenkova İ.O. O granitsah zapadnovo vearianta Kobanskoy kulturı//SA. 1981, No: 3.

Kozenkova İ.O. Kobanskaya kultura. Zapadnıy variant. M., 1989.

Kozenkova İ.O., Naydenko A.V. Kobanskiy mogilnik bliz ispravnoy//SA, 1980, No: 1.

Kokiyev G.A. Oçerki po istorii Osetin. Vladikavkaz, 1926.

Kokiyev G.A. Kı voprosu o prosihojdenii i vremennoy rasseleniyi Balkartsev i Karaçayevtsev na nıneşney territorii//Sotsialistiçeskaya Kabardino-Balkariya. 1941, 28 Yanvarya.

Kokov Dj. N., Şahmurzayev S. O. Blkarskoy toponomiçeskiy slovar. Nalçik, 1970.

Kokov Dj. N. Adıgskaya (Çerkesskaya) toponimiya. Nalçik, 1974.

Kokovtsev P.K. Yevresyko-Hazarskaya perepiska vı X. v. L., 1932.

Kolobova K.M. Kı voprosu o Sarmatskom yazıke//İz istorii do kapitalistiçeskih formatsii. M.- L., 1933.

Konstantin Bagranorodnıy. Ob upravlenii imperii. M., 1991.

Korobova G.F. Mezolit Sredney Azii i Kazahstana//Mezolit SSSR. M., 1989.

Kosven M.O. Oçerki istorii pervobıtnovo obşestva. M., 1957.

Krijevskaya L.Ya. Rannebronzovoye vremya vı yujnom Zauralye. L., 1977.

Krupnov Y.İ. Drevnyaya istoriya Severnovvo Kavkaza. M., 1960.

Krukov M.V. "Ludi", "Nastoyaşiye ludi" (Kı probleme istoriçeskoy tipologii etniçeskih samonazvanii)//Etniçeskaya onomastika. M., 1984.

Kubarev V.D. Drevneturskiye izvayaniya Atlaya. Novosibirsk, 1984.

Kubarev V.D. Drevnıye rospisi Karakola. Novosibirsk, 1988.

Kubarev V.D. Kurganı Ulandrıka. Novosibirsk, 1987.

Kudayev M. Zelençukskaya nadpis//Kommunimge jol, 1965, 14 fevral (na Karaç-Balk. Yazıke)

Kuznetsova T.İ., Miller T.A. Antiçnaya epiçeskaya istografiya. Gerodot, Tit Liviy. M., 1984.

Kuznetsov V.A. Nadpisi Humarinskovo gorodişa//SA, 1963, No:1.

Kuznetsov V.A. Alanskiye plemena Severnıy Kavkaza. M., 1962.

Kuznetsov V.A. Alanı vı X-XII vv. Orconikidze, 1971.

Kuznetsov V.A. Oçerki istorii Alan. Orconikidze, 1984.

Kuzmina Y.Y. Drevneyşiye skotovodı ot Urala do Tiyan-Şana. Frinze, 1986.

Kuklina İ.V. Etnografiya Skifi po dannım antiçnıh istoçnikov. L., 1985.

Kulakovskiy Y. Alanın po svedeniyam klassiçeskih i Vizantiyskih pisateley. Kiev, 1899.

Kultura drevnıh skotovodov i zemledeltsev Kazahstana. Alma-Ata, 1969.

Kulturnoye naselediye Vostoka (problemı, poiski sujdeniya). L., 1985.

Kşibekov D. Koçevoye obşestvo. Alma-Ata, 1984.

Kiekbayev C.G. Vıvedeniye vı Uralo-Altayskoye yazıkovaniye. Ufa, 1972.

Kızlasov L.R. Drevnyaya Tuva (ot paleolita do IX. v.) M., 1979.

Kızlasov L.R. Drevneyşaya Hakasiya. L., 1978.

Lavrov L.İ. İstoriko-etnografiçeskiye oçerki Kavkaza. L., 1978.

Lavrov L.İ. Etnografiya Kavkaza., 1982.

Lavrov L.İ. Etnografiçeskiye pamyatniki Severnovo Kavkaza na Arabskom, Persidskom i Turetskom yazıkah. M., 1966.

Lazarev Y.O. O Gunnah Dagestana. Tiflis, 1859.

Laypanov K.T. Karaçayevo-Balkarskiy Nartskiy epos//Laypanov K.T., Suyunçev A.A., Habiçev M.A. Karaçay literatura. Çerkessk, 1961.

Laypanov K.T. O Turkskom elemente vı etnogeneze Osetin//Proishojdeniye Osetinskovo naroda. Orconikidze, 1967.

Laypanov K.T. Kı voprosu o gosudarstvennosti Karaçayevskovo naroda//Yüyge igilik, 1982, no: 6.

Laypanov K.T. Proishojdeniye Karaçayevo-Balkarskovo naroda//Karaçay, 1991, 12 Eylül.

Laypanov K.T. Karaçayevtsı: kto ani?//Karaçay, 1992, 21,2, 26 Kasım. No: 131-133: 1993, 30 Ocak, NO: 11 (Na Karaç.-Balk. Yazıkah)

Laypanov K.T. Karaçay tukum tamgada (Karaçayevskiye familnıye tamgi)//Karaçay, 1993, 23 Şubat, No: 22 (Na Karaç-Balk. Yazıkah)

Laypanov K.T. Kı istorii Karaçayevtsev i Balkartsev. Çerkessk 1957.

Lappo-Danilevskiy S. A. Skifskiye drevnosti//Zapiski otdeleniya Russkoy Slvyanskoy arheologii Russkovo arheografiçeskovo obşestva. Spb., 1887, t. IV.

Latışev V.V. İzvestiya drevnıh pisateley Greçeskih i Latinski O Skifi i Kavkaze. Spb., t.l, ç. 1; Spb., 1896, t. 1, ç. 2. Spb., 1904, t. 2, ç. 1, Spb., 1906, t. 2, ç. 2 (Sm. takje: Vestnik drevney istorii, 1947, NO: 2-4; 1949, No:3).

Leskov A.M. Novıye sokrovişa kurganov Ukrainı. L., 1972.

Levin M.G. Kı voprosu o drevneyşem naseleniyi Sibiri//SE, 1950, No: 3.

Lipets V.S. Meç iz redkoy bronzı // SE, 1978, No: 2.

Lordkipanidze G.A. Drevniy i rannesrednevekovıy İran. M., 1987.

Lure S. Y. İstoriya drevney Gretsii. L., 1940, ç. 1.

Lubin V.P. Pamyatniki Skifskoy epohi vı Karaçayevo-Çerkesii//Trudı Karaçayevo-Çerkesskovo Nİİ. Seriya istoriç. Stavropol, 1964, vıp. 4.

Mogamedov M.G. Obrazovaniye Hazarskovo Kaganata. M., 1983.

Makkuni C.G. Hettı i ih sovremenniki vı maloy Azii. M., 1983.

Maksimenko G.A. Andronovoskaya kultura na Yeniseye. L., 1978.

Maksimenko V.Y. Savromatı i Sarmatı na Nijnem Donu. Rostov-na-Donu, 1983.

Mantseviç A.P. Kurgan Soloha. L., 1987.

Markov G.Y. Koçevniki Azii (Struktura hozyaytsva i obşestvennoy organizatsii). M., 1976.

Markovin V.İ. Kultura plemen Severnovo Kavkaza vı epohu bronzı. M., 1960.

Margulan A.H., Akışev K.A., Kadırbayev M.K., Orazbayev A.M. Drevnyaya kultura Sentralnovo Kazahstana. Alma-Ata, 1966.

Mateialnaya kultura. Pod red. S. Arutunova. M., 1989, vıp. 3.

Matuşin G.N. Mezolit Yujnovo Priuralya//Mezolit SSSR, M., 1989.

Mahmud Kaşgarskiy. Devonu lugatit Türk. Taşkent, 1960, t. 1; 1961, t. 2; 1963, t. 3.

Melikişvili G.A. Kı istorii drevney Gruzii. Tbilisi, 1959.

Melioranskiy P.M. Turetskiye elementı vı yazıke "Slova o polku İgoreve"//İzvestiya otdeleniya Russkovo yazıka i slovesnosti AN. Spb., 1902, t. IV, kn. 2.

Melukova A.İ. Poseleniye i mogilnik Skifskovo veremeni u sela Nikolayevka. M., 1975.

Melukova A.İ. Skifiya i frakiskiy mir. M., 1979.

Menges K.G. Vostoçnıye elementı vı "Slove o polku İgoreve". Pod red. Akad. A.N.Konova. L., 1979.

Merpert N.Y. Drevneyşiye skotovodı Voljko-Uralskovo mejdureçya. M., 1974.

Merpert N.Y. İz istorii dervneyamnıh plemen//Problemı arheologii Yevrazii i Severnoy Ameriki. M., 1977.

Merpert N.Y. Ob etnokulturnoy situatsii IV-II tısyaçiletiy do novoy erı vı Tsirkumpantiyskoy zone//Dreniy Vostok. Etnokulturnıye svyazi. M., 1988.

Meşerskiy N.A. İstoriya iudeyskoy voynı vı drevnerusskom periode. M.-L., 1958.

Mikeladze T.K. İssledovaniya po istorii drevneyşevo naseleniya Kolhidı i Yugo-Vostoçnovo Priçernomorya. Tbilisi, 1974.

Miller V.F. Osetinskiye etüdı. M., 1987, ç. 3.

Miller V.F. Yazık Osetin. M.-L., 1962.

Miller G.F. İstoriya Sibiri. M.-L., 1937, t. I.

Minayeva T.M. Kı istorii Alan vı verhovyah Kubani po arheologiçeskim dannım. Stavropol, 1971.

Mişenko G.F. Kı voprosu O sarskih Skifah//Kievskaya starina. Kiev, 1884, t. 9.

Mogilnikov V.A. Türki//Arheologiya SSSR. Stepi Yevrazii vı epohu srednevekovya. M., 1981.

Molodin V.İ. Baraba vı epohu bronzı. Novosibirsk, 1985.

Moskoalev A.A. Natsionalno-yazıkovoye stroitelstvo vı KNR (80-ye godı) M., 1992.

Murzayev E.M. Oçerki toponomiki. M., 1974.

Mroveli Leonti. Jizn kartliyskih Tsarey. M., 1979.

Mujuhoyayev M.B. Srednevekovaya materialnaya kultura gornoy İnguşetii XII-XVIII vv. Groznıy, 1977.

Murzin V.Y. Skifiya arhaika Priçernomorya. Kiev, 1984.

Murzin V.Y. Proishojdeniye Skifov: osnovnıye etapı formirovaniya Skifskovo etnosa. Kiev, 1990.

Musayev K.M. Gramatika Karaimskovo yazıka. M., 1964.

Musayev K.M. Leksikologiya Türkskih yazıkah. M., 1984.

Musukayev A.İ. O Balkarii i Balkartsah. Nalçik, 1982.

Musukayev A.İ. Kı istokam familii. Predaniya i legendı. Nalçik, 1992.

Musukayev A.İ., Perşits A.İ. Narodnıye traditsii Kabardintsev i Balkartsev. Nalçik, 1992.

Musukayev B.H. Toponomiya vısokogorya Balkarin. Nalçik, 1981.

Miziyev İ.M. Srednevekovıye Başni i sklepı Balkarin i Karaçaya. Nalçik, 1970.

Miziyev İ.M. Dva kultura is seleniy Kişpek i Kızburun 3//Arheologiçeskiye issledovaniya na novostroykah Kabardino-Balkarii. Nalçik, 1984, t. 1.

Miziyev İ.M. Şagi kı istokam etniçeskoy istorii Sentralnovo Kavkaza. Nalçik, 1986.

Miziyev İ.M. İstoriya ryadom. Nalçik, 1990.

Miziyev İ.M. O sozdatelah Maykopskovoy kulturı//SA, M., 1990 a, No: 4.

Miziyev İ.M. Trinatsat slov iz yazıka Skifov//Azerbaycan filologiya mesaları. Baku, 1991, vıp. 3.

Miziyev İ.M. Ob istoriçeskih imenah "Targitay" i "Asparuh"//İstoriko-kulturnıye kontaktı narodov Altayskoy yazıkovoy obşnosti Mejdunarodnıy kongress po Altaistike. Taşkent, 1986 a.

Miziyev İ.M. Oçerki istorii i kulturı Balkarin i Karaçaya XIII-XVII vv. Nalçik, 1991 a.

Miziyev İ.M. Etnogeografiçeskiye dannıye ob etnogeneze Balkartsev i Karaçayevtsev//Etnografiya i sovremennost. Nalçik, 1984.

Munçayev R.M. Kavkaz na zare bronzovovo veka. M., 1975.

Nartı. Alankiy geroiçeskiy epos. M., 1974.

Narimanov İ.G. Kultura drevneyşevo zemledelçesko - skotovodçeskovo naseleniya Azerbaycana. Avtoref.. dokt.diss. Tbilisi, 1982.

Neyhardt A.A. Skifskiy rasskaz Gerodota vı oteçestvennoy istoriografii. L., 1982.

Nemet Yulius. Di Türkişe-Mongolişe gipoteze. Vena, 1912.

Nemet Yulius. Di inşriften des şatse fon Naçitsen-Mikloş. Leyptzig, 1932.

Nemet Yulius. Spisok slov na yazıke Yasov-Vengerskih alan. Orconikidze, 1962.

Nemet Yulius. Sotsialnıye problemı Türkskovo yazıkoznaniya Vengrii//Voprosı yazıkoznaniya. M., 1963, No: 6.

Nemirovskiy A.İ. Mifı drevneye Elandı. M., 1992.

Nesterov S. P. Kon vı kultah Türkoyazıçnıh plaman Sentralnoy Azii vı epohu srednevekovya. Novosibirsk, 1990.

Neçayeva L.G. Ob etniçeskoy prinadlenosti podboynıh i katakomnıh pogrebenii Sarmatskovo vremeni vı Nijnem Povoljye i na Severnom Kavkaze//İssledovaniya po arheologii SSSR. L., 1961.

Neçayeva L.G. Nekotorıye voprosı etnogeneza vı epohu srednevekovya na territorii Karaçaya//Tezisı dokladov godiçnıoy nauçnoy sessi. 1969 g. L., 1969.

Neçitaylo A.L. Verhnee Prikubanye vı bronzovom veke. Kiev, 1978.

Nikifor. Nikifora, patriarha Konstantinopolskovo, kratkaya istoriya so vremeni posle sartvovaniya Mavrikiya//Vizantiyskiy vremenni. M., 1950, t. 3.

Nikolayeva N.A. Problemı klassifikatsii, periodizatsii, hronologii i etniçeskoy atributsii Maykopskoy kulturı vı arheologiçeskoy kulturı//Hronologiya pamyatnikov bronzovovo veka Severnovo Kavkaza (Mejvuzovskiy sbornik, st.). Orconikidze, 1982.

Nikolayeva N.A., Safronov V.A. Drevneyşaya katakombnaya kultura Seveernovo Kavkaza i problema poyavkleniya katakombnovo obrıyada vı Vostoçnoy Yevrope//Katakombnıye kulturı Severnovo Kavkaza (Mejvuz. Sb. St.) Orconikidze, 1981.

Nikolskiy M.B. Klinoobrazmıye nadpisi vı Zakavkazye//Materialı po arheologii Kavkaza. M., 1896, vıp. 5.

Nikonov V.A. Vvedeniye vı toponomiku. M., 1965.

Nikonov V.A. Kratkiy toponomçeskiy slovar. M., 1966.

Nikonov V.A. Etnonimika. M., 1970.

Novoye ve arheologii Severnovo Kavkaza. M., 1986.

Novoseltsev A.P. Genezis feodalizm avı stranah Zakavkazya. M., 1980.

Novoseltsev A.P. Kı vaprosu ob odnom iz drevneyşih titulov Russkovo knyazya//İstoriya SSSR, 1982.

Oblomskiy A.M. Etniçeskiye protsessı na vodorazdele Dnepra i Dona vı I-V vv. N.e. M., 1991.

Okladnikov A.P. Neolitiçeskiye pamyatniki kak istoçniki po etnogonii Sibiri i Dalnevo Vostoka//Kratkiye soobşeniya instituta istorii materilanoy kulturı. M., 1941.

Okladnikov A.P. Kı voprosu o mezolite i epipaleolite vı Aziatskoy çasti SSSR. M.- L., 1966.

Okladnikov A.P. Neolit i bronzovıy vek Pribaykalya//MİA. M.L., 1974, vıp. 43.

Okladnikov A.P. Petroglifı Baykala – pamyatniki drevney kulturı narodov Sibiri. Novosibirsk, 1974.

Okladnikov A.P. Petroglifo Sentralnoy Azii. L., 1980.

Okladnikov A.P., Okladnikova Y.A. Drevniye risunki Kızıl-Kelya. Novosibirsk, 1985.

Okladnikova Y.A. Graffitı Kara-Oyuka, Vostoçnıy Altay//Materialnaya i duhovnaya kultura narodov Sibiri. L., 1988.

Olderoge D.A. Epigramiya. M., 1983.

Olhovskiy V.S. Pograbelno-pominalnaya obryadnost naseleniya stepnoy Skifi (VII-III vv. Do n.e.) M., 1991.

Onomastika. M., 1969.

Opisaniye Cungarii i vostoçnovo Turkestana vı drevnem i nıneşnem sostoyanii (Perevedeno sı Kitayskovo monahom İakinfom) Spb., 1829, ç. 1-2.

O proishojdenii Balkartsev i Karaçayevtsev. Materialı nauçnoy sessi po probleme proishojdeniya Balkartsev i Karaççayevtsev 22-26 İyunya 1959 g. Nalçik 1960.

Onomastika Kavkaza. Orconikidze, 1980.

Opıt obosnovaniya teori Skifsko-Sarmatskovo proishojdeniya Turkmenskovo naroda na Kranialogiçeskih i etnologiçeskih dannıh//İzvestiya "Sredazkostarisa". Taşkent, 1926, vıp. 1.

Oranskiy İ.M. İranskiye yazıki vı istoriçeskom osveşenii. M., 1979.

Oçerki obşey etnografii. Aziatskaya çast SSSR. M., 1960.

Pavlenko N.İ. İstoriçeskaya nauka vı proşlom i nastoyaşem (Nekotorıye razmışleniya vsluh//istoriya SSSR) M., 1991, No: 4.

Pamyatniki drevneyşey istorii. Yevrazii. M., 1975.

Patkanov K.P. İz novovo spiska geografii, pripisıvayemoy Moiseyu Horenskomu//Jurnal ministerstva narodnovo prosveşeniya. Spb., 1883.

Perşits A.İ., mongayt A.L., Alekseyev V.P. İstoriya pervobıtnovo obşestva. M., 1982.

Petrenko V.G. Skisfskaya kultura na Severnom Kavkaze//Arheologiçeskih sbornik Gosudarstvennovo Ermitaja. 1983, no:23.

Pigulevskaya N.V. Siriyskiye istoçniki po istorii narodov SSSR. Hronika Zahariya Ritora. M.L., 1941.

Pigulevskaya N.V. Vizantiya na puti vı İndiyu. M. - L., 1951.

Petrovskiy B.B. Arheologiya Zakavkazya. L., 1949.

Petrovskiy B.B. Vanskoye Sarstsvo. M., 1959.

Petrovskiy B.B. Skifi i Urartu. Yerevan, 1978.

Petrovskiy B.B. Skifi i drevnıy Vostok//SA, 19, M., 1964.

Pletneva S. A. Peçenegi, Torki i Polovtsı vı Yujnorusskih stepah//Materialı i issledodovaniya po arheologii SSSR. M. L., 1958.

Pletneva S. A. Ot koçevoy kı gorodam. M., 1967.

Pletneva S. A. Hazarı. M., 1976.

Pletneva S. A. Srednevekoviye koçevniki. M., 1982.

Pletneva S. A. Na Slavyano-Hazarskom pograniçye. Dmitriyevskiy arrheologiçeskiy kompleks. M., 1989.

Pogrebova M.N. Zakavkazye i yevo svyazi sı Peredney Aziyey vı Skifskoye vremya. M., 1984.

Pogrebova M.N., Rayevskiy D.S. Rannıye Skifi i Drevnıy Vostok. M., 1992.

Polyakov S. P. İstoriçeskaya etnografiya Sredney Azii i Kazahstana. M., 1980.

Plinniy. Yestestvennaya istoriya//AİSK. Nalçik, 1990.

Pomponiy Mela. Zemleopisaniye//AİSK. Nalçik, 1990.

Problemı arheologii, eetnografii, istorii i Krayevedeniya Priyeniseyskovo kraya. Krasnoyarsk, 1992, tt. 1-2.

Problemı istorii i kulturı Severnovo Priçernomorya vı antiçnuyu epohu. M., 1991.

Problemı Turkkologii i vostokavedeniya. Kazan, 1964.

Puteşesviye vı vostoçnıye stranı Plano Karpini vı Rubruka. M., 1957.

Radlov V.V. Opıt slovarya Turkskih nareçii. Spb., 1888-1905.

Radlov V.V. Obraztsı narodnoy literaturı Turkskih plemen. Spb., 1866, t. 1; Spb., 1878, t. IV.

Rayevskiy D.S. Oçerki idologii Skifo-Sakskih plemen. M., 1977.

Rayevskiy D.S. Model mira Skifskoy kulturı. M., 1985.

Ramstedt G.İ. Vvedeniye vı Altayskoye yazıkoznaniye. M., 1957.

Raşid ad-Din. Sbornik letopisey. M. L., 1952, t. 1; 1960, t. 2.

REder D.G., Çerkasova Y.A. İstoriya mira. M., 1985.

Reyneks Y. Vseobşee istoiko-topografiçeskoye opisaniye Kavkaza. Spb., 1797, t. 2.

Rostovstsev M. Antiçnaya dekorativnaya jipopis na yuge Rossii. Spb., 1914.

Rostovtsev M. Skifiya i Bospor. Petrograd, 1925.

Rudenko S. İ. Vtoroy Pazıkskiy kurgan. L., 1948.

Rudenko S. İ. Başkırı. M., 1975.

Rudenko S. İ. Kultura plemen Sentralnovo Atlaya vı Skifskoye veremya. L., 1960.

Rudenko S. İ. Kultura Hunnov i Noilinskiye kurganı. M., 1962.

Rubruk V. Puteşestviye vı vostoçnıye stranı. Spb., 1911.

Runiç A.P. Katakombı Rim-gorı//SA, 1970, No: 2.

Rıbakov B.A. Gerodotova Skifiya. İstoriko-geografiçeskiy analiz. M., 1979.

Salakaya Ş.H. Abhazskiy narodnıy geroiçeskiy epos. Tbilisi, 1966.

Samoyloviç A.N. Kavkaz i Turetskiy mir. Baku, 1926.

Saalnikov K.V. Oçerki drevney istorii Yujnovo Urala. M., 1967.

Samokvasov D.Y. Mogili Russkoy zemli. M., 1908.

Sartkoja ulı Karjaubay. Gunskoye pismo//Alem. Alma-Ata, 1991, vıp. 1.

Sattarov G.F. Etapı razvitiya i oçerki zadaçi Tatarskoy onomastiki. Kazan, 1970.

Safronov V.A. Problema kulturnovo edinstva stepi i predgornıy vı kontseptsii bronzovovo veka Severnovo Kavkaza vı dorevolutsionnoy i dovoennoy kulture//Koçevniki Azovo-Kaspiyskovo mejdureçya. Orconikidze, 1983.

Sbornik materilaov, otnosyaşihsya kı istorii Zolotoy Ordı (izvleçennıy is Persidskih soçineniy, sobrannıh V.G.Tizengauzenom). M. L., 1941, tt. 1-2.

Severnıy Kavkaz vı drevnosti i srednevekovye. M., 1980.

Sevortyan Y.V. Etimologiçeskiy slovar Türkskih yazıkov. M., 1974.

Semenov-Tyanşanskiy. Geografiçesko-statiçeskiy-slovar Rossiyskoy imperii. Spb., 1865, t. 2.

Serebrennikov B.A. Metodı izuçenia istorii yazıkov, primenyayemıye vı İndoyevropeystike i Türkologii//Voprosı istorii Türkskih yazıkov. Aşhabad, 1966.

Serebryakova M.N. Kı voprosu ob istokah i evolutsii traditsionnovo mirovozzreniya Turok//Traditsionnoye mirovozzreniye u narodov Peredney Azii. M., 1992.

Sidorov Y.N. Etnonim "Saha"//etniçeskaya onomastika. M., 1984.

Simokatta Feofilakt. İstoriya. M., 1957.

Sirotenko V.T. Vzaimootneşeniya gunnov i Rimskoy imperii//Uçenıye zapiski Permskovo universiteta. Perm, 1959, t. 12, vıp. 4.

Skifiya i Altay. Kultura i iskusstvo Skifov i ranih koçevnikov. L. M., 1966.

Skifiya i Kavkaz. Kiev, 1980.

Skifskiy mir. Kiev, 1975.

Skifı Severnovo Priçernomorya. Kiev, 1987.

Skrijinskaya M.V. Severnoye Priçernomorye vı opisanii Pliniya Starşevo. Kiev, 1977.

Skifi i Sarmatı. Kiev, 1977.

Smirnov A.P. Voljkiye Bulgarı. M., 1951.

Smirnov A.P. Skifı. M., 1966.

Smirnov A.P. Retsenziya na knigu L.R.Kızlasova "istoriya Tuvı vı sredniye veka"//SA, 1971, No: 1.

Smirnov V.D. Krımskoye hanstvo pod verhovenstvom Ottomanskoy Portı. Spb., 1887.

Smirnov K.F. Savromatı. M., 1964.

Smirnov K.F. Sarmatı i utverjdeniye ih politiçeskovo gosppodstva vı Skifi. M., 1989.

Smirnov K.F., Kuzmina Y.Y. Proishojdeniye İndoirantsev vı svete noveyşih arheologiçeskih otkrıtiy. M., 1977.

Solin. Sbornik dostoprimeçatelnostey//ASİK. Nalçik, 1990.

Stepi Yevraziivı epohu sredneveovya//Arheologiya SSR. M., 1981.

Stokolos V.S. Kultura naseleniya bronzovovo veka Yujnovo Zauralya. M., 1972.

Strabon. Geografiya. M., 1964.

Struve V.V. Drevniy vostok. M., 1936.

Struve V.V. Etüdı po istorii Severnovo Priçernomorya, Kavkaza i Sredney Azii. L., 1968.

Süleyanov Oljas. Az i Ya. Alma-Ata, 1975; izd-e 2-e, 1991.

Sısoyev V.M. Karaçay vı geografiçeskom, bıtovom i istoriçeskom otnoşenii//SMOMPK, Tiflis, 1913, bıp. 43.

Sum P.V. İstoriçeskiye rassujdeniya o Slavyanah. M., 1848.

Stralenberg vı Sibiri//Sibirskiy vestnik, 1888.

Studenetskaya Y.N. Odejda narodov Severnovo Kavkaza XVI-II-XX vv. M., 1989.

Tavirki vı epohu srednevekovya. Kiev, 1990.

Tatsit. Analı istorii//AİSK. Nalçik, 1990.

Tekeyev K.M. Karaçayevtsı i Balkartsı. Traditsionnaya sistema jizneobespeçeniya. M., 1989.

Telegin D.Y. Osnovnıye çertı hronologii srednestegovskoy kulturı epohi medi//Dokladov Svoetskih arheologov na VII mejdunarodnoy konferentsii doistorikov. M., 1966.

Terenojkin A.İ. Kimmeriytsı. Kiev, 1976.

Terenojkin A.İ., Mozolevskiy B.N. Melitopolskiy kurgan. Kiev, 1988.

Tehov B.V. Sentralnıy Kavkaz vı XVI-X. vv. do n.e. M., 1877.

Tor T. Firnşteyn V. Antropologiçeskiye dannıye kı voprosu o velikom prereselenii narodov. Avarı i Sarmatı. L., 1970.

Trubaçev O.N. Staraya Skifiya Gerodota (IV, 99) i Slavyane: lingvistiçeskiy aspekt//Voprosı yazıkoznaniya, 1979, No: 4.

Trubaçev O.N. İndorika ve severnom Priçernomorye: istoçmiki. İnterpretatsiya. Rekonstruktsiya//Voprosı yazıkoznaniya, 1981, no: 2.

Uruwsbiyev S. A. Skazaniya o Nartskih bogatıryah u Tatargortsev Piyatigorskovo okruga Terskoy oblasti//SMOMPK, 1880, vıp. 1.

Urusbiyeva F.A. Karaçayevo-Balkarskiy folklor. Çerkessk, 1979.

Uslar P.K. Drevneyşiye sakazaniya o Kavkaze//Sbornik svedeniy o Kavkazskih gortsah. Tiflis, 1881, vıp. 10.

Uçenıye zapiski İmperatorskoy Akademi Nauk po 1 i 3 otdeleniyam. Spb., 1855, vıp. 6.

Favstos Buzant. İstoriya Armenii. Yerevan, 1953.

Fasmer M. Etimologiçeskiy slovar Russkovo yazıka. M., 1967-1973, tt. 1-3.

Fahrutdinov R.G. Arheologiçeskiye pamyatniki Voljsko-Kamskoy Bulgari i yiyö territoriya. Kazan, 1975.

Fedorov Y.A. Toponimika Zapadnovo Kavkaza i nekotorıye voprosı yivo etniçeskoy istorii//Trudı Karaçayevo-Çerkesskovo Nİİ. Seriya istoriçeskaya Çerkessk, 1974, vıp. 6.

Fedorov Y.A. İstoriçeskaya etnografiya Severnovo Kavkaza. M., 1983.

Fedorov Y.A., Fedorov G.S. Ranniye Türki na Severnom Kavkaze. M., 1978.

Fedorov Y.A., Elkanov U.Y. Rannesrednevekovıye pamyatniki Verhnovo Prikubanya//Arheologiya i etnografiya Karaçayevo-Çerkesii. Çerkessk, 1979.

Fedorov–Davıdov G.A. Koçevniki vostoçnoy Yevropı pod vlastyu Zolotoy Ordı. M., 1966, ç. 1.

Felitsın Y.D. Arheologiçeskiaya karta Kubanskoy oblasti. M:, 1882.

Flaviy İosif. İudeyskiye drevnosti // BDİ, 1947, No: 4.

Formozov A.A. Kamenniy vek i eneolit na Kubani. M., 1965.

Fray R. Naslediye İrana. M., 1972.

Habiçev M.A. Karaçayevo-Balkarskiy yazık//Türkskiye yazıki. M., 1966.

Habiçev M.A. O drevnetürkskih runiçeskih nadpisyah vı Alanskih katakombah//ST, 1970, No: 2.

Habiçev M.A. Karaçayevo-Balkarsoye imenoye slovoobrazovaniye. Çerkessk, 1971.

Habiçev M.A. O runah i tamgah//Rostovskiy universitet. Filologiçeskiye trudı. Seriya yazıkoznaniye. Rostov-na-Donu, 1972, vıp. 1.

Habiçev M.A. O runiçeskih nadpisah//Lennini bayragı. 1974, 23 yanvar (na Karaç.-Balkar. Yaz.).

Habiçev M.A. Vızaimovliyaniye yazıkov narodov Zapadnovo Kavkaa. Çerkessk, 1980.

Habiçev M.A. Kı gidronimike Karaçaya i Balkarii. Nalçik, 1982.

Habiçev M.A. Nekotorıye itorgi deşifrovki Zapadnotürkskih runiçeksih nadpisey//Analizı tekstov po istorii Tatarskovo literaturnovo yazıka. Kazan, 1987.

Habiçev M.A. İmenno slovoobrazovaniye i formirovaniye vı Kumanskih yazıkah. M., 1989.

Hacilayev H-M.İ. Oçerki Karaçayevo-Balkarskoy leksikologii. Çerkessk, 1970.

Haciyev H-M.İ. Kı toponimike karaçaya. Trudı Karaçayevo-Çerkesskovo Nİİ. Seriya istoriçeskaya. Stavropol, 1970 a, vıp. 6.

Hazanov A.M. Sotsialnaya istoriya Skifov. Avtoref. dokt. diss. M., 1971.

Hazanov A.M. Legenda o proishojdenii Skifov (Gerodot, IV-5-7)//Skifskiy mir. Kiev, 1975.

Hazanov A.M. Sotsialnaya istoriya Skifov. M., 1975.

Halikov A.H. Drenyaya istoriya Srednevo Povoljya. M., 1969.

Halikov A.H. Tatarskiy narod i yivo predki. Kazan, 1989.

Halikov A.H. Piyatsot Russkih familiy Bulgaro-Tatarskovo proishojdeniya. Kazan, 10992.

Hvolson D.A. İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu Ali-ahmeda Ben Omar ibn Data. Spb., 1869.

Haussih G.V. Kı voprosu o proishojdenii Gunnov//Vizantiyskiy vremennik, t. 62.

Hennih Rihard. Nevedomıye zemli. M., 1961, tt. 1-2.

Holayev A.Z. Debet Zlatolikiy i yivo druzya (Karaçayevo-Balkarskiy nartskiy epos). Nalçik, 1973.

Horenskiy Moisey (Horenatsi Movsev). İstoriya Armenii, perevod NA.Emina. M., 1893.

Tsagayeva A.Dz. toponimika Severnoy Osetin. Orconikidze, 1971, ç. 1; Orconikidze, 1975, ç. 2.

Tsagayeva A.Dz. Türko-Mongolskiy sloy vı toponimike Severnoy Osetin//Vestnik Kabardino-Balkarskovo Nİİ. Nalçik, 1972, no:5.

Hommel F. Etnologis und geografie des Alten Oriente (Etnologiya i geografiya Drevnevo Vostoka). Münhen, 1926.

Tsalkin V.İ. Drevneyşie domaşniye jivotnıye Vostoçnoy Yevropı. M., 1970.

Tsevetayeva G.A. Sokrovişa Priçernomorskih kurganah. M., 1968.

Çayld Gordon. Progres i arheologiya. M., 1948.

Çernenko Y.V. Skifo-Persidskaya voyna. Kiev, 1984.

Çernenko Y.V. Skifskiy dospeh. Kiev, 1968.

Çernenko Y.V. Skifskiye luçniki. Kiev, 1981.

Çernikov S. S. Vostoçnıyt Kazahstan vı epohu bornzı. M., 1960.

Çernikov S. S. Zagadki zolotovo kurgana. M:, 1965.

Çernıh Y.N., Kuzminıh S. V. Drevnyaya metallurigiya Severnoy Yevrazii. M., 1989.

Çeçenov İ.M. Vtorıye kurgannıye gruppı u seleniy Kişpek, Çegem II//Arheologiçeskiye issledovaniya na novostroykah Kabardino-Balkarii. Nalçik, 1984., t. 1.

Çeçenov İ.M. Novıye materialı i issledovaniya po srednevekovoy arheologii Sentralnovo Kavkaza//Arheologiçeskiye issledovaniya na novostroykah Kabardino-Balkarii. Nalçik, 1987, t. 3.

Çistyakova Y.V. Russkiy istorik A.Lızlov i yivo kniga "Skifkaya İstoriya"//Vestnik istorii mirovoy literaturı. M., 1961, No:1.

Çlenova N.L. Hronologiya pamyatnikov Karasukskoy epohi. M., 1970.

Çlenova N.L. Raspostraneniye i puti svyazey drevnih kultur Vostoçnoy Yevropı, Kazahstana, Sibiri i Sredney Azii vı epohu pozdney bronzı//Srednyaya Aziya i yiyö sosedi vı drevnosti i sredniye veka. M., 1981.

Çlenova N.L. Diskussonnıye problemı oteçestvennoy Skifologii: obssujdeniye//Narodı Azii i Afriki. 1980, No: 6.

Çlenova N.L. Tagarskiye loşadi//O svyazah plemen Yujnoy Sibiri i Sredney Azii vı Skifskuyu epohu/ //Kavkaz i Srednyaya Aziya vı drevnosti i srednevekovye. M., 1981 a.

Çursin G.F. Blijayşiye zadaçi etnografiçeskoovo izuçeniya Kavkazkih Türkov//1. Vsesoyuznıy Türkologiçeskiy syezd. Stenografiçeskiy otçöt. Baku, 1926.

Şamanov İ.M. Drevnetürkskoye verhovnoye bojestvo Tengsi (Teyri) vı Karaçaye i Balkarii//Problemı arheologii i etnografii Karaçayevo-Çerkesii (Materialı i duhovnaya kuşlturı). Çerkessk, 1982.

Şanayev G. Pamyatniki narodnovo tvorçestva Osetin. Vladikavkaz, 1925, vıp. 1.

Şelov D.B. Tsar Atey//Numizmatika i sfragistika. Kiev, 1956, t. 2.

Şelov D.B. Tanais i Nijnıy Don vı III-I. vv. do n.e. M., 1970.

Şiraliyev M.Ş., Asadulayev S. G. Sovyetskaya Türkskaya filologiya i zadaçi jurnala "Sovyetskaya Türkologiya"//Sovyetskaya Türkologiya, 1970, No: 1.

Şeglov A.N. Severo-zapadnıy Krım vı antiçnuyu epohu. L., 1978.

Şçerbak A.M. Znaki na keramike i kirpiçah iz Sarkelya – Beloy Veji//MİA, 75, m., 1959.

Şçerbak A.M. Gramatiçeskih oçerk yazıka Türkskih tekstov X-XVIII. Vv. is Vostoçnovo Turkestana. M.-L., 1961.

Şçerbak A.M. Sravnetilnaya fonetika Türkskih yazıkov. L., 1970.

Şçerbak A.M. O runiçeskoy pismennosti vı Yugo-Vostoçnoy yevropı//ST. 1971, NO: 4.

Şçerbak A.M. Oçerki po sravnitelnoy morfologii Türkskih yazıkov (İmya). L., 1977.

Elkanov U.Y. Rasopki drevnevo "kruga" na Nijne-Arhızskom gorodişe//Voprosı srednevekovoy arheologii Severnovo Kavkaza. Çerkessk, 1988.

Eneolit SSSR. M., 1986.

Epoha bronzı lesnoy polosı SSSR. M., 1986.

Etimologiçeskiy slovar Türkskih yazıkov (Obşetürkskiye i mejturkskiy slovar na glasnıye). M., 1974, t. 1, 2; M., 1980, t. 3.

Etniçeskaya onomastika. M., 1984.

Etniçeskiye problemı istorii Sentraknoy Azii vı drevnosti. M:, 1981.

Etnogenez narodov Balkan i Severnovo Priçernomorya. M., 1984.

Ermatov M. Etnogenez i formiraovaniye Uzbekskovo naroda. Taşkent, 1968.

Eyhvald E.Y. O drevneyşih obitalişah plemen (Slavyanskih, Turetskih i Mongolskih) vı Yujnoy Rossii po Gerodotu // Biblioteka dilya çtaniya. Spb., 18838, kn. 27, otd. 3.

Eyhvald Eduard. Alte Geografiye. Berlin. 1839 (na Nem. yz.)

Yusifov Y.B. Kimmerı, skifı i Saki vı drevnem Azerbaycane//Kavkazsko-blijnevostoçnıy sbornik VIII. Tbilisi, 1988.

Yusipov G.B. Bulgaro-Tatarskaya epigrafika i toponimika kak istoriçeskiiy istoçnik issledovaniya etnogenea Kazanskih Tatar//voprosı etnogeneza Türkoyazıçnınh narodov srednovo Povoljya. Kazan, 1971.

Yusipov G.V. Vvedeniye vı Bulgao-Tatarskuyu epigrafiku. M.L., 1960.

Yakubovskiy Y.A. O Russko-Kazahskih i Rossko-Kavkazskih otnoşeniyah vı XI-X bb.//İzvestiya AN SSSR. M., 1946, t. 3, No: 5.

Yampolskiy Z.İ. Drevnayüzyıla Albaniya. III-I. vv. do n.e. Baku, 1962.

Yampolskiy Z.İ. Drevneyşiye svedeniya o Türkah vı zone Azerbaycana//Uçenıye zapiski Azerbaycaskovo gosuniversiteta. Seriya yazıka i literaturı. Baku, 1966, No: 2.

Yampolskiy Z.İ. O Türkah V. v. do naşey erı//Uçenıye zapiski Azerbaycaskovo gosuniversiteta. Seriya yazıka i literaturı. Baku, 1970, No: 5-6.

Yampolskiy Z.İ. Ob etniçeskom sostave Kaspianı//Uçenıye zapiski Azerbaycaskovo gosuniversiteta. Seriya yazıka i filosofii. Baku, 1971, No: 1.

Yelnitskiy L.A. Znaniya drevnih o severnıh stranah. M., 1968.

Yelnitskiy L.A. Skifiya Yevraziyskih stepey istoriko-arheologiçeskiy oçerk. Novosibirsk, 1977.

* * *

Natsionalnıye slovari
Karaimsko-Russko-Polsliy Slovar, M., 1974.
Karaçayevo-Balkarsko-Russkiy slovar. M., 1989.
Kirgizsko-Russkiy Slovar. M., 1965.
Komi-Russkiy Slovar. Sıktıvkar, 1948.
Kumısko-Russkiy Slovar. M., 1962.
Nogaysko-Russkiy Slovar. M., 1963.
Tatarsko-Russkiy Slovar. M., 1966.
Turetsko- Russkiy Slovar. M., 1977.
Uygursko- Russkiy Slovar. M., 1968.
Çuvaşsko- Russkiy Slovar. Baku, 1956.

* * *

Russko-Azerbaycanskiy Slovar. Baku, 1956, t. 1; 1959, t.2.
Russko-Altayskiy Slovar. M., 1964.
Russko-Vengerskiy Slovar. M., 1964.
Russko-Karaçevo-Balkarskiy Slovar. M., 1965.
Russko-Kumıkskiy Slovar. M., 1960.
Russko-Hakasskiy Slovar. M., 1961.

İNDEKS

A
A. Lızlov, 34, 75
A. N. Bernştam, 27
A.İ. Gogolev, 76
A.M. Hazanov, 78
A.M. Şçerbak, 27, 145
A.N. Aristov, 75
A.N. Kononov, 27
A.P. Smirnov, 23, 76, 78, 134
A.S. Amanjolov, 27
Abhaz, 91, 92, 93, 139, 143, 147
Adıgey, 33, 92, 93, 108, 143
AFANASYEV, 53, 54, 56, 58, 59
Afanasyevo, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 80, 152
Afganistan, 30, 41, 49, 50, 85
Afrasiyab, 108
Akatsir, 104, 105, 127
Alan, 8, 23, 25, 29, 58, 61, 72, 73, 83, 84, 85, 92, 99, 123, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 144, 145, 146, 147, 152
Alanya, 83, 128, 130, 141, 146
Alaugana, 93
Albanya, 106, 132
Alman, 13, 30, 39, 102, 148, 151
Amag, 119
Amazon, 108, 126
Ammianus Marcellinus, 72, 105, 124, 132, 133
Amu-derya, 132
Anadolu, 68, 70
Andronov, 23, 26, 53, 59
Andronovo, 26, 50, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 96, 150, 152
ant, 87
Antropatena, 108
Api, 86, 99, 101, 109, 111
Arap, 9, 15, 17, 39, 72, 98, 110, 124, 126, 128, 139, 151
Aras, 65, 66
Ares, 86, 88, 89
Argippay, 74
Arın, 32
Ari, 7, 8, 9, 12, 14, 15, 18, 19, 35, 138
Arimaspi, 105
Arpad, 115
Artaşes, 146
As, 137
Asparuh, 125, 162
Attila, 104, 131
Avar, 29, 112, 115, 152, 184
Avesta, 85, 108, 119, 138
Avhat, 102, 103
Avrasya, 42, 44, 45, 50, 58, 60, 64, 70, 71, 81, 82, 134, 149, 150
Avrupai, 14, 123, 149
Aynar, 92
Azak, 46, 62, 99, 125

Azak Denizi, 99, 125
Azerbaycan, 29, 30, 35, 37, 38, 49, 76, 85, 87, 105, 132, 147, 151, 152, 176
Azeri, 17

B

B. A. Rıbakov, 25
B. B. Piotrovsky, 71
B.N. Grakov, 23
Bakan, 126
Baksan boğazı, 84
Balkan, 54, 60, 66
Balkar, 5, 7, 29, 30, 33, 49, 69, 78, 83, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 97, 101, 102, 106, 112, 119, 120, 124, 126, 128, 133, 135, 136, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147
Bantu, 39
Barsbek, 113
Barsil, 104
Batbay, 125, 135
Batraz, 89, 92
Baykal, 26, 36, 40, 49, 50, 56, 57, 82, 120, 149, 150
Beştav, 106
Biçesin, 84
Birman, 39, 148
Bizans, 16, 72, 74, 115, 125, 126, 127, 128, 138
Boltah, 113
Boristen, 109
Bospor, 127, 181
Bug, 74
Bulgar, 5, 29, 49, 84, 87, 104, 112, 122, 124, 125, 126, 128, 129, 146, 147, 151, 152

C-Ç

Ceraun dağları, 125
Chang-Ch'ien, 131
Claudius-Claudianus, 74
Çeçen, 126, 147
Çegem, 126, 145, 188
Çerkes, 29, 140
Çırak-Sırtı, 118
Çigil, 104
Çin, 15, 20, 21, 27, 30, 39, 121, 123, 131, 139, 150, 151
Çirak, 118
Çirakçı, 118
Çulım, 30

D

D.S. Rayevsky, 78
Dağıstan, 29, 46, 83, 118, 133
Debet, 90, 91, 92, 93, 94
Demirci Debet, 90
Derbent, 110
Digor, 33, 97, 140, 141
Dinyester, 33, 45, 109, 110
Dionysios Periegetes, 74
Don, 46, 61, 62, 64, 102, 104, 106, 109, 110, 125, 141, 142, 144, 145
Dondar, 118
Donetsk, 46, 61, 62

E

E.A. Grantovsky, 103, 112
E.B.Vadetskaya, 37, 54, 56
E.İ. Eyhvald, 33, 75
Ebu'l Fida, 32, 139
Elbrus, 84, 118
Eorpata, 108
Ermeni, 32, 124, 125, 126, 138, 146, 147
Ermenistan, 33, 48, 123, 132, 146
Erüzmek, 94
Eschyle, 34, 75
Esla, 75

F

F.A. Urusbiyeva, 88
Fin, 27, 40, 44, 48, 117, 149, 150
Fin-Ugor, 27, 40, 44, 48, 117, 149, 150

G

G. F. Debets, 94
G. Şanayev, 92
G.F. Korobova, 41
G.H. Matuşin, 41
Gagauz, 29, 30
Galgay, 126
Ganzak, 108
Gargar, 118, 126
Got, 104, 124, 131
Goytosir, 91
Guz, 127, 152
Gürcistan, 33, 48, 141

H

Hakas, 29, 32, 49, 53, 59, 80, 81, 82, 107
Hakasya, 53, 80, 82
Harkovşin, 125
Hasaut boğazı, 83
Hazar, 29, 34, 40, 41, 42, 49, 54, 60, 66, 67, 77, 104, 105, 110, 112, 113, 115, 121, 122, 124, 126, 127, 128, 129, 133, 138, 146, 147, 152
Hazar Denizi, 60, 67, 110, 121
Hekataios, 32, 34
Herodot, 9, 32, 33, 34, 37, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 95, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 112, 114
Hesiodos, 32, 75
Hindistan, 8, 10, 14, 15, 19, 85
Hint-Avrupai, 14, 23
Hippokrat, 75, 96, 108
Homer, 34, 75
Horeneli Moses, 32, 124, 132
Humarin, 145, 146, 162
Hun, 5, 24, 29, 34, 35, 55, 56, 57, 58, 73, 74, 75, 77, 104, 105, 112, 113, 114, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 137, 140, 146, 150, 151, 152, 166
Hülagu, 115
Hyppia, 125, 126

İ

İ.A. Guldenştedt, 33
İ.G. Aliyev, 23
İ.M. Seçenov, 38
İ.M. Şamanov, 87
İberya, 132
İbn'ül Esir, 32
İbni Havkal, 32, 128
İbni Hurdadbeh, 32, 124
İdil, 18, 24, 35, 36, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 54, 60, 62, 64, 66, 67, 70, 76, 83, 84, 95, 121, 123, 125, 127, 144, 145, 148, 149, 159
İirk, 74, 106
İnguş, 93, 126, 141, 147
İran, 8, 19, 23, 24, 30, 35, 37, 41, 49, 72, 73, 76, 85, 93, 98, 100, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 117, 118, 121, 135, 139, 141, 142, 143, 147, 149, 151, 155
İskit, 8, 23, 24, 25, 29, 32, 33, 34, 36, 37, 50, 56, 57, 58, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 120, 127, 128, 129, 133, 150

İspanya, 130
İssedon, 106
İstahri, 128
İürki, 33

J

J. Dumezil, 79
Jarra, 91
Johannes Caesar, 136
Jordanes, 104
Julius Solin, 105
Justinus, 73, 75

K

K. Müllengof, 98
K. Patkanov, 125
K.A. Akişeva, 49
K.F. Smirnov, 117
K.G. Menges, 98
Kabardin, 29, 126, 143
Kafkas, 14, 24, 33, 40, 41, 42, 48, 49, 57, 60, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 78, 81, 83, 84, 87, 88, 91, 93, 97, 105, 106, 107, 110, 120, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 138, 139, 140, 143, 144, 145, 146, 149, 150
kamak, 69, 118
Kang-ch'ü, 131, 132
Kanglı, 131, 132
Kara-Höyük, 57
Karaçay, 29, 30, 33, 37, 40, 49, 69, 78, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 97, 98, 101, 102, 106, 107, 112, 118, 119, 120, 124, 128, 133, 135, 136, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147
Karadeniz, 36, 37, 40, 41, 48, 54, 57, 60, 61, 64, 67, 76, 83, 84, 93, 95, 96, 98, 106, 110, 112, 121, 124, 127, 131, 151
Karaim, 30, 102, 124
Karakalpak, 29, 104, 118, 132
Karakent, 119
Karaman, 140
Karasu, 55, 56, 58, 59
Karasuk, 59
Karbalık, 99
Karjaubay Sartkoca Ulı, 123
Karpatlar, 149
Katiar, 102, 103
Kaynar, 90, 91, 92, 93
Kazak, 15, 17, 30, 37, 105, 118
Kazakistan, 24, 26, 29, 35, 40, 41, 49, 50, 54, 55, 58, 76, 82, 106, 118, 132, 139
Kelt, 39
Kenkol, 122
Kette-Sirak, 118
Kıpçak, 34, 47, 77, 102, 118, 131, 133, 134
Kırgız, 15, 17, 29, 30, 49, 59, 81, 104, 107, 118, 122, 134, 138
Kırgızistan, 29, 81, 122
Kırım, 29, 33, 46, 127, 131, 138
Kimak, 118, 152
Kimmer, 95, 114
Kislovods, 83, 122, 126, 145
Kiş, 67
Klaproth, 33, 88
Kolaksay, 90, 99, 101, 113
Konstantinopolis, 33
Konstantinov, 61
Koysug, 61
Krasnoyar, 76
Kuban, 40, 125, 126, 133, 141, 145
Kubrat, 125
Kumık, 29, 37, 49, 87, 118, 124, 127, 128, 147

Kumuk, 93, 119
Kurdalagon, 92
Kuşan, 24, 25, 91
Küçük Asya, 33, 48, 72, 106, 130, 132
Kül-tepe, 66
Kür, 66, 91, 114

L

L.R. Kızlasov, 27, 79
Laba, 141, 145
Lagaş, 67
Latin, 17, 72, 173
Levoberejye, 61
Lipoksay, 99, 101, 112
Litvanya, 30, 151

M

M. Thomsen, 87
M. Z. Zekiyev, 24
M.Ç. Curtubayev, 87, 89, 90, 91, 93
M.İ. Artamonov, 23
M.P. Abramov, 122, 134
M.Ş. Şiraliyev, 27, 37
Macar, 27, 33, 36, 37, 136, 138, 147, 151
Macaristan, 30, 60, 66, 144, 150
Mahaçkale, 127
Mançurya, 149
Mangışlak, 140
Mariupal, 62
Massaget, 23, 25, 85, 107, 113, 150, 151, 152
Maurikius, 115
Maykop, 65, 66, 67, 84
Med, 73
Media, 73
Megrel, 139, 141
Merkezi Asya, 24, 53, 82
Meshet, 30, 87
Mesudi, 124
Metonov çevrimi, 94
Mezopotamya, 68, 70
Minusin çukuru, 76
Mir-Abbas Kotinî, 124
Moğol, 20, 30, 34, 35, 47, 49, 51, 54, 58, 74, 87, 103, 107, 123, 133, 142
Moğolistan, 30, 51, 58, 82, 149, 150
Mongoloid, 48, 58, 59, 74, 95, 96, 120, 149
Moskova, 17, 26, 35, 38, 53, 88, 127

N

N.A. Baskakov, 27, 151
N.L. Çlenova, 49, 50, 76, 81
N.M. Karamzin, 75
N.Y. Merpet, 47, 61
Nahcivan, 29
Nalçık, 62
Nart, 88, 90, 91, 92, 93
Nemeth, 36, 37, 70, 136
Neüri, 32
Nijne-Arhızk, 83
Nijnedon, 61
Nogay, 29, 87, 107, 119, 138
Nohçi, 126
Nubya, 47

O-Ö

Oğuz, 105, 152
Ohotsk Denizi, 25
Olbia, 36
Ongar, 118
Orhon, 87
Orta Asya, 8, 10, 14, 15, 16, 18, 19, 35, 41, 45, 49, 54, 67, 71, 76, 85, 106, 107, 108, 121, 134, 138, 139, 140, 144, 148, 150
Oset, 85, 88, 92, 93, 97, 98, 107, 112, 135, 136, 139, 141, 142, 143, 144, 147

Oskol, 61, 62
Ostrogot, 131
Ovidius, 75
Oy-sengira, 123
Özbek, 17, 29, 30, 41, 42, 49, 50, 59, 104, 107, 118, 138
Özbekistan, 29, 41, 42, 50, 118, 132

P

Papay, 99, 101, 109
Paralat, 102, 103, 104
Partatua, 99
Parth, 73
Pazırık, 77, 120
Peçenek, 77, 134, 152
Pers, 23, 24, 25, 26, 35, 36, 39, 72, 73, 84, 85, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 106, 107, 109, 110, 117, 131, 133, 138, 141, 151
Plano Carpini, 133
Plinthas, 75
Pliny, 32, 33, 37, 74, 99, 105, 106, 110, 120
Podkum Mezarlığı, 122
Podneprov, 61
Polonya, 30, 37, 151
Pomponius Mela, 32, 33, 37, 74
Priscus, 74, 75, 104, 133
Protogenes, 102
Ptolemaeus, 32, 34, 74, 123

R

Reşidüddin, 32, 115
Roma, 16, 30, 34, 72, 73, 75, 99, 101, 105, 130, 131, 133
Romanya, 30
Rua, 75

S-Ş

S. A. Arutunov, 31, 38, 39
S. G. Asadullayev, 27
S. P. Polyakov, 35
S. S. Aliyarov, 27, 38
S. Y. Bayçorov, 83, 84, 133, 145
S. Y. Malov, 27
S. Y.Lurye, 74
Safa, 92, 93, 119
Saha, 29, 76, 107
Saka, 15, 23, 24, 25, 35, 76, 85, 106, 112, 150, 151, 152
Salır, 140
Sami, 9, 12, 27, 39, 98
Sarmat, 5, 8, 23, 24, 25, 29, 34, 56, 57, 58, 72, 73, 74, 75, 85, 98, 100, 106, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 126, 128, 129, 132, 134, 151, 152
Sarmat Teleu, 118
Satanay, 93, 94
Satanay-Biyçe, 93
Satenik, 146
Savromat, 105, 106
Sayan, 49, 67, 70, 99
Semender, 127
Sır-derya, 131, 132
Sibirya, 24, 26, 30, 32, 35, 36, 37, 40, 41, 49, 50, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 68, 76, 80, 81, 83, 84, 121, 149
Slav, 29, 39, 48, 98, 149
Sredny Stog, 61, 62, 63
Strabon, 32, 33, 38, 74, 75, 99, 120, 126
Sunca nehri, 125
Sutul deresi, 83
Suvar, 105
Sümer, 67, 68, 69, 70, 149, 150
Şor, 30

T

Tabbert-Stralenberg, 32
Tabiti, 87

Tacik, 50, 85
Tagar, 55, 56, 58, 59, 76, 115, 188
Talas, 122, 144
Tamarak, 119
tanais, 101, 109, 110
Taragay, 115
Targitay, 88, 99, 101, 102, 103, 112, 115, 116
Taşkent, 20, 24
Taştık, 55, 56, 57, 58, 59
Tatar, 21, 24, 29, 30, 34, 35, 37, 47, 49, 75, 101, 111, 119, 124, 138, 142, 149, 151
Tazmin, 80
Terek, 140, 141, 142
Teuşpa, 114
Teyri, 87, 88, 90, 91
Thanagorya, 125, 126
Tırnıauz, 84
Tibet, 39, 148, 150
Tihost, 89
Tiras, 33
Tlepşa, 92, 93
Tohar, 24, 25
Tomaris, 112
Trak, 98
Traspi, 102, 104
Tripolye, 48, 60, 61
Tugdamme, 114
Tuna, 67, 74, 109, 110, 124, 125, 145, 149
Tur, 108
Turan, 7, 108
Turk, 108
Turukka, 152
Tuva, 29, 49, 82, 132, 149
Tuvin, 30
Türkistan, 17, 20, 108
Türkmen, 17, 30, 49, 59, 87, 107, 118, 140, 147
Türkmenistan, 29, 40, 41, 49, 50, 70, 118, 140
Türraget, 33, 74

U-Ü

Ugor, 48
Ukrayna, 37, 50, 59, 60, 61, 66, 151
Ural, 18, 19, 24, 36, 37, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 60, 62, 66, 70, 76, 81, 83, 84, 107, 111, 121, 148, 149
Urartu, 152
Urmiye Gölü, 152
Urup, 83
Uygur, 17, 29, 30, 33, 49, 114, 145, 150
Ü.R. Cafarov, 38
Üstyurt, 42

V

V.A. Kuznetsov, 145, 146, 147
V.A. Terenıjkin, 37
V.F. Miller, 100, 109, 135, 141
V.I. Abayev, 79, 84, 92, 97, 100, 102, 103, 107, 112, 114, 115, 135, 139, 141
V.I. İlinskaya, 37
V.I. Molodin, 50
V.P. Alekseyev, 37, 51, 59, 94, 97
V.U. Mürzin, 23
V.V. Latışyev, 75
V.V. Radloff, 87
Vahtang Gorsagal, 140
Vahuşti, 140
Virgilius, 75
Vizigot, 131

Y

Y.P. Alekseyeva, 87
Yafes, 108

Yahudi, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 17, 39
Yaksart, 111
Yakut, 49, 76, 107
Yam, 61
Yangelsk, 41
Yedisu, 134, 144
Yelengaş, 79, 80
Yenisey Kırgızları, 59
Yugoslavya, 30
Yunan, 9, 20, 21, 34, 72, 73, 75, 86, 96, 98, 99, 101, 103, 104, 105, 107, 108, 111, 112, 113, 116, 147, 151
Yüeçi, 131, 132

Z

Z.İ. Yampolsky, 37
Zelençuk, 134, 135
Zerdüştizm, 85
Ziviye, 76
Zosimus, 74

TÜRK HALKLARININ KÖKENİ

Kazi T. LAYPANOV
İsmail M. MİZİYEV

SELENGE